

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

52

2024

Z NOVÝCH AKVIZIC SBÍRKOVÉHO ODDĚLENÍ PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2023

V roce 2023 darovala paní Judis Urbanová, rozená Baehr, Památníku Terezín dámské letní šaty, které si švadlena Elly Leinerová-Wintersteinová ručně ušila v terezínském ghettu. Šaty již prošly restaurováním a budou vystaveny v nové expozici v Muzeu ghetta.

Elly Wintersteinová se narodila 19. listopadu 1921 v Uherském Brodě. Wintersteinovi žili ve Vídni, odkud po anšlusu Rakouska nacistickým Němcem v březnu 1938 emigrovali a usadili se v Praze, okupované nacisty se zbytkem českých zemí o rok později. Do terezínského ghetta byla Elly deportována spolu s rodiči a mladší sestrou Zuzanou 10. prosince 1941 transportem L z Prahy. Rodiče se sestrou pak odjeli 28. července 1942 transportem AAy do dnes běloruského města Baranoviči, kde byli všichni vězni hned po příjezdu zavražděni v blízkém lesíku. Elly uzavřela v terezínském ghettu židovský sňatek s Františkem Leinerem (nar. 29. listopadu 1917). V Terezíně se spolu starali o maličkou Judis Baehr (nar. 2. října 1940 v Berlíně), která byla do Terezína deportována na konci

května 1943 úplně sama v transportu starých Židů z Berlína. Matka jí zemřela několik dnů po jejím narození, otec byl zatčen gestapem, uvězněn a v červnu 1944 zemřel. František Leiner byl z Terezína deportován 28. září 1944 prvním podzimním likvidačním transportem Ek do vyhlazovacího a koncentračního tábora Auschwitz II - Birkenau. Konce války se nedožil, údajně byl zastřelen v únoru 1945 na pochodu smrti. Tři dny po Františkovi deportovali do Osvětimi transportem Em také Elly Leinerovou-Wintersteinovou. Malá Judis zůstala v Terezíně, což zachránilo život nejen jí, ale i její terezínské náhradní matce Elly. Ta prošla na osvětimské rampě selekcí a byla poslána na otrockou práci do pobočky koncentračního tábora Flossenbürg v saském Freibergu, kde ženy pracovaly v závodě firmy Arado při výrobě součástek letadel. V polovině dubna 1945 byla Elly s dalšími vězeňkyněmi evakuována vlakem do koncentračního tábora Mauthausen, kde se dočkala svobody. Malá Judis zůstala v Terezíně až do osvobození. Po válce ji Elly našla v dětské ozdravovně zřízené Přemyslem Pitterem na zámku ve Štíříně, přijala Judis za vlastní a později ji adoptovala.

Tomáš Raichl, Památník Terezín

Šaty ušité v terezínském ghettu Elly Leinerovou-Wintersteinovou. Památník Terezín, inv. č. PT 14881.

Dress made in the Terezín Ghetto by Elly Leinerová-Wintersteinová. Terezín Memorial, inv. No. PT 14881.

TEREZIŇSKĚ LISTY 52

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terezín, 2024

ISBN 978-80-88052-43-2

OBSAH

Články a studie

Češi a pobočný koncentrační tábor Litoměřice

Tomáš Gol

(7)

Břetislav Lukeš – vězeň koncentračního tábora Litoměřice

Michael Michner

(29)

Pochody smrti a koncentrační tábor Litoměřice

– příklad přeshraničního výzkumu takzvaných

„Cold Cases“

Maximilian Schulz – René Bienert

(48)

Pobočka koncentračního tábora Flossenbürg v Litoměřicích

– přehled a geneze pietních míst

Lubor Lacina

(62)

Náčrt zdravotní historie zlého parvenu

– Karl Hermann Frank (1898–1946)

Milan Novák – Marta Nováková – Michal V. Šimůnek

(73)

Příběh jednoho z „nezvěstných“ – Jakub Goldmann

Pavel Škorpil

(102)

Zprávy, recenze

Nová databáze: Češi v koncentračním táboře Flossenbürg

Miroslava Langhamerová

(120)

K životnímu jubileu Miroslavy Langhamerové

Marek Poloncarz

(125)

Recenze: Silvia Goldbaum Tarabini,
Danske jøders liv og død i Theresienstadt
Vendula V. Hingarová
(127)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2023
Dagmar Holzhammerová
(134)

V roce 2024 jsme si připomněli 80. výročí zřízení koncentračního tábora Litoměřice, kterému jsou v tomto čísle Terezińských listů věnovány čtyři příspěvky. Historické oddělení Památníku Tereziń při této příležitosti připravilo tři akce pro veřejnost – přednášku „Koncentrační tábor v Litoměřicích (1944–1945)“ a komentované prohlídky táborového krematoria a areálu bývalého koncentračního tábora.

ČEŠI A POBOČNÝ KONCENTRAČNÍ TÁBOR LITOMĚŘICE

Tomáš Gol, Památník Tereziń

Dělostřelecké kasárny na okraji Litoměřic se v předposledním válečném roce staly místem, ve kterém byl vybudován největší pobočný koncentrační tábor na území předválečného Československa. Pobočkou koncentračního tábora (dále též KT) Flossenbürg prošlo za dobu její krátké existence více než 18 500 vězňů z řady zemí, kteří měli vybudovat podzemní továrny pod vrchem Bídnice. Samozřejmě mezi nimi najdeme i české vězně. A právě na ně se zaměřuje následující článek. Kromě vězňů tábora se věnuje též lidem, kteří byli v Litoměřicích nuceně nasazeni na práci a těm, kteří se sem dostali coby zaměstnanci některé z firem, jež se podílely na tzv. stavbě Richard (Bauvorhaben Richard). Ta byla hlavním důvodem vzniku zdejší pobočky koncentračního tábora Flossenbürg jako rezervoáru pracovních sil.

Vzhledem k tomu, že zamýšlené prostory pro koncentrační tábor nebyly v době příchodu prvních vězňů vůbec připraveny, došlo k umístění prvního transportu na III. dvůr (tzv. ženský) v policejní věznici v Terezińě. Stalo se tak 24. března 1944. Odtud vězni dennodenně chodili pracovat do Litoměřic. Budovali samotný tábor a začali také připravovat podzemní prostory pro válečnou výrobu. Až transport 1202 vězňů, jenž dorazil přímo do Litoměřic 31. května z KT Gross-Rosen,¹⁾ byl již umístěn do budov bývalých dělostřeleckých kasáren. Od této chvíle už mířily všechny transporty pouze do Litoměřic. Bezohledné využití otrocké práce na principu „Vernichtung durch Arbeit“ vyžadovalo neustálý přísun nových vězňů na probíhající stavbu plánovaných podzemních výrobních prostor pro firmy Auto-Union a Osram.

První část článku se bude věnovat představení skupiny českých vězňů jako celku. Ta bude postupně popsána podle následujících kritérií – kategorie vězňů, místa, odkud do Litoměřic přišli, důvody ukončení věznění a vývoj počtu českých vězňů ve zdejším táboře. Prezentované číselné údaje vycházejí, pokud nebude uvedeno jinak, z informací získaných z dílčí databáze s názvem Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945. Její veřejná verze je dostupná na stránkách Památníku Tereziń v rámci souborné Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob.²⁾ Pra-

Jedna ze strážních věží litoměřického tábora. Památník Terezín, inv. č. A 106.

One of the watchtowers of the Litoměřice camp. Terezín Memorial, inv. No. A 106.

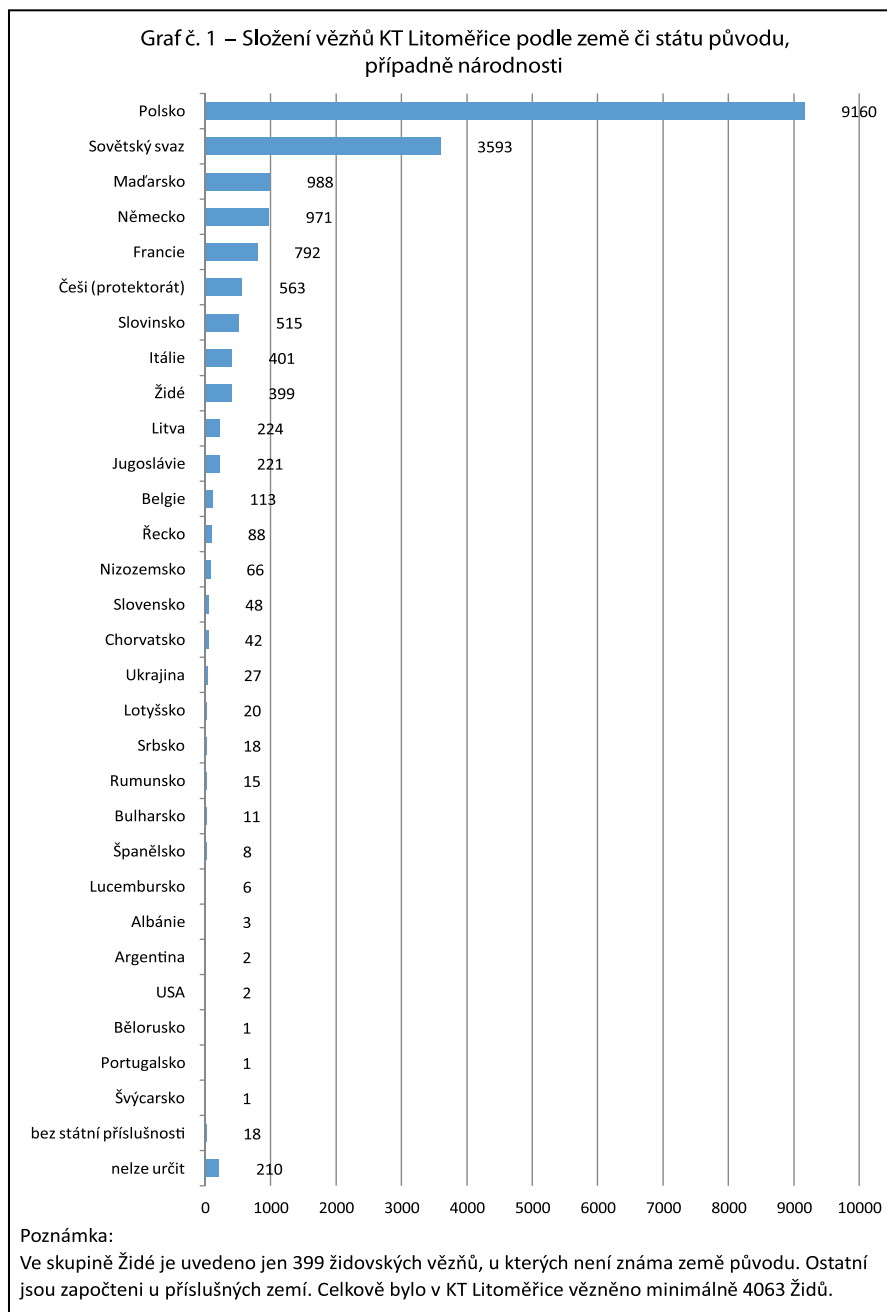
menná základna této databáze je detailně popsána v informačním textu, který je k ní připojen.³⁾ Bohužel ne ke všem vězňům máme kompletní informace o jejich věznění – chybí například datum a místo, odkud do Litoměřic přišli, neznáme datum či důvod jejich odchodu z Litoměřic. Tato skutečnost následně znesnadňuje práci s danými daty, ale i přesto jsem přesvědčen, že předkládané údaje poskytnou zajímavou sondu do sledované problematiky.

Budeme-li hovořit o českých vězních, tak z databáze byli do této skupiny vybráni všichni ti, kteří mají v kolonce kategorie vězně uvedeno T, Tsch. a Prot., ale také C a Č. V případě Flossenbürgu se totiž můžeme setkat s tím, že kromě typického T na barevném trojúhelníku byli čeští vězni označováni také písmenem C. Ve Flossenbürgu se mezi vězni tradovalo, že v době příchodu prvních Čechů do tábora již měli písmeno T přiděleno dva Turci, a proto bylo pro označení českých vězňů určeno písmeno C. Tuto informaci uvedl ve vzpomínce Miloš Volf, který byl v táboře vězněn od února 1944 do osvobození.⁴⁾

Složení vězňů podle země původu či národnosti

V databázi máme v současné době celkem 18 527 záznamů o osobách, které byly vězněny v litoměřickém táboře.⁵⁾ Z výše uvedeného počtu bylo 17 704 mužů a 823 žen. Skutečný počet vězňů byl ale o dost vyšší, protože v posledních týdnech existence tábora už nebyly evidovány všechny osoby, které do Litoměřic dorazily v evakuačních transportech. Doplnování nově zjištěných údajů do databáze samozřejmě stále pokračuje. Abychom si mohli lépe představit, jak velkou část

z celkového počtu vězňů tvořili Češi, bylo třeba nejprve určit zemi či stát původu (případně národnost) všech registrovaných vězněných osob. Zjištěné údaje jsou uvedeny v grafu č. 1.

Z grafu je zřejmé, že nejpočetnější byli vězni původem z Polska (9161), následovali obyvatelé Sovětského svazu (3595), Maďarska (988), Německa (972) a pátou nejpočetnější skupinou byli vězni z Francie (793). Češi tvořili přibližně 3 % z celkového počtu vězněných a byli šestou nejpočetnější skupinou čítající 563 osob. Ve skupině Židé jsou uvedeni jen ti židovští vězni, u kterých není známa země původu. Ostatní jsou započtení u příslušných zemí. Celkově bylo v litoměřickém táboře vězněno minimálně 4063 Židů. Na tomto místě je nutno podotknout, že v případě mnohonárodnostních států, jako byly například Sovětský svaz nebo Jugoslávie, nelze určit přesné počty vězňů jednotlivých národností.

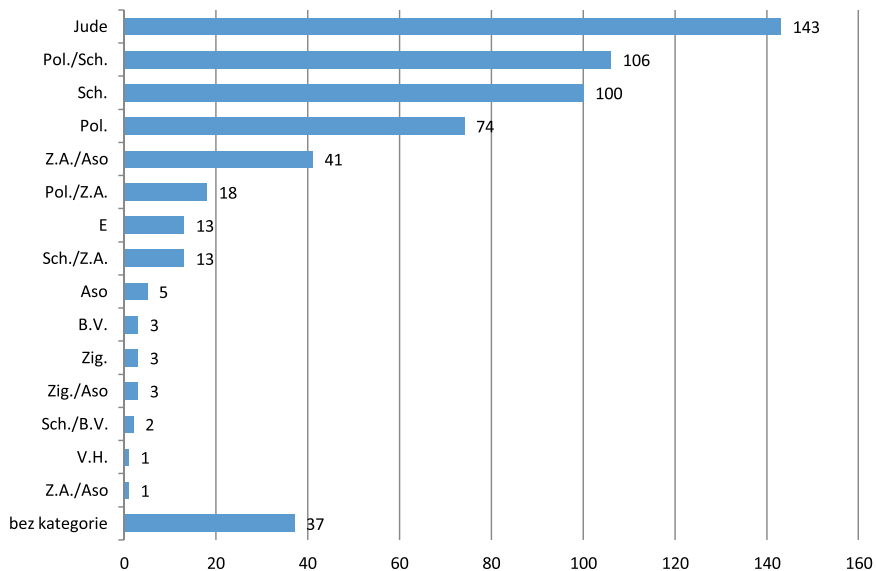
Čeští vězni

Nyní si skupinu Čechů, která je předmětem našeho zájmu, představíme. Z celkového počtu 563 vězňů bylo 560 mužů a tři ženy. Mezi nimi nalezneme 143 Židů, kteří tvořili přibližně čtvrtinu všech českých vězňů. V následujícím odstavci jsou popsány vězeňské kategorie, s pomocí kterých si můžeme utvořit představu o důvodech věznění. Jednotlivé vězeňské kategorie vycházejí ze zkratk uvedených v databázi. Nejdříve jsou uvedeny počty vězňů, kteří se dají jasně zařadit do konkrétních skupin,⁶⁾ a pak následují ti, kteří mají uvedeno více důvodů věznění.

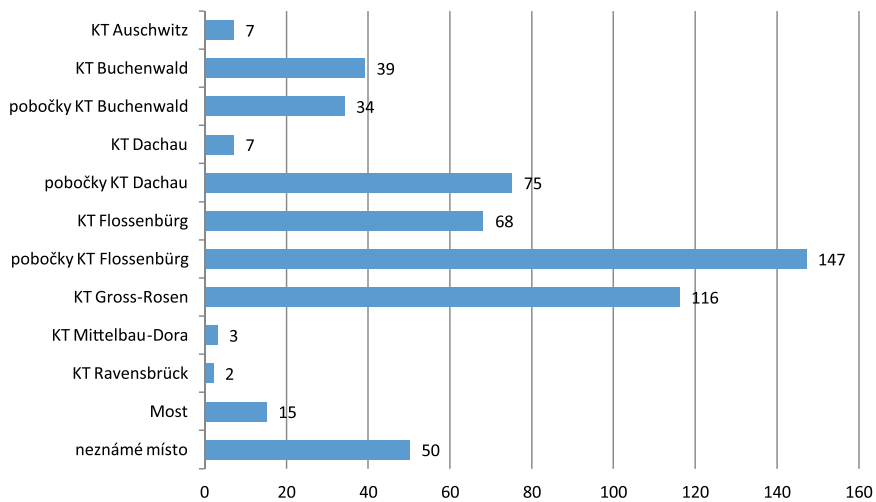
Nejpočetnější skupinu tvořili političtí vězni. Můžeme tak označit nejméně 280 osob. Jedná se o vězně, kteří mají uvedeny následující důvody věznění: Politische Häftlinge (Pol.) – 74, Schutzhaft (Sch.) – 100, Pol./Sch. – 106. Po nich následovali Židé, konkrétně 143 osob. Celkem 41 vězňů je označeno jako civilní dělníci – Zivilarbeiter (Z.A.). Jedná se o nuceně nasazené dělníky, kteří se provinili proti pravidlům, která pro ně platila.⁷⁾ Podobný případ je třináct osob s označením Erziehungshäftling (E), tzv. převýchova prací. Dalšími kategoriemi jsou Asociálové (Asoziale – Aso) – pět osob, Sintové a Romové (Zigeuner – Zig.) – tři vězni. Najdeme však i další tři osoby, u kterých jsou obě předešlé kategorie spojeny, tedy Zig./Aso. Ve skupině českých vězňů najdeme také tři tzv. profesionální zločince – Berufsverbrecher (B.V.). Na jednu osobu byla uvalena preventivní detence – Vorbeugehaft (V. H.). Následuje již jen zkratkovitý výpis s počty dalších osob, které mají v databázi u jména více kategorií: Pol./Z.A. – 18; Sch./Z.A. – 13; Sch./B.V. – 2 a Z.A./Aso – 1. U 37 vězňů není bohužel důvod věznění znám. Jednotlivé kategorie jsou uvedeny v grafu č. 2.

Zastavme se také u otázky, odkud čeští vězni do Litoměřic přišli. Jedná se o poslední místo věznění před převezením do litoměřického tábora. V grafu jsou uvedeny zvlášť počty příchozích z jednotlivých kmenových koncentračních táborů a zvlášť souhrnné počty vězňů předaných ze všech poboček daných táborů. Vidíme, že nejvíce vězňů (116) přišlo z KT Gross-Rosen, následuje KT Flossenbürg s 68 osobami. Další je KT Buchenwald s 39 vězni. Flossenbürské pobočky dodaly 147 osob. Celkem 75 Čechů přišlo z táborů spadajících pod KT Dachau a 34 osob z táborů pod správou KT Buchenwald. Menší počty českých vězňů přišly i z jiných táborů. Místo věznění před přesunem do Litoměřic není známo u 49 mužů a jedné ženy. Tábory předchozího věznění uvádí graf č. 3.

Graf č. 2 – Vězeňské kategorie českých vězňů

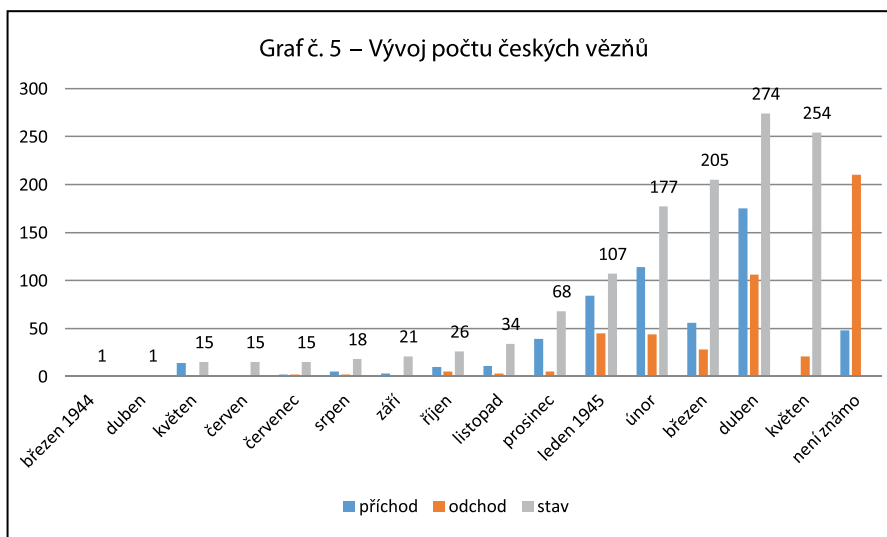
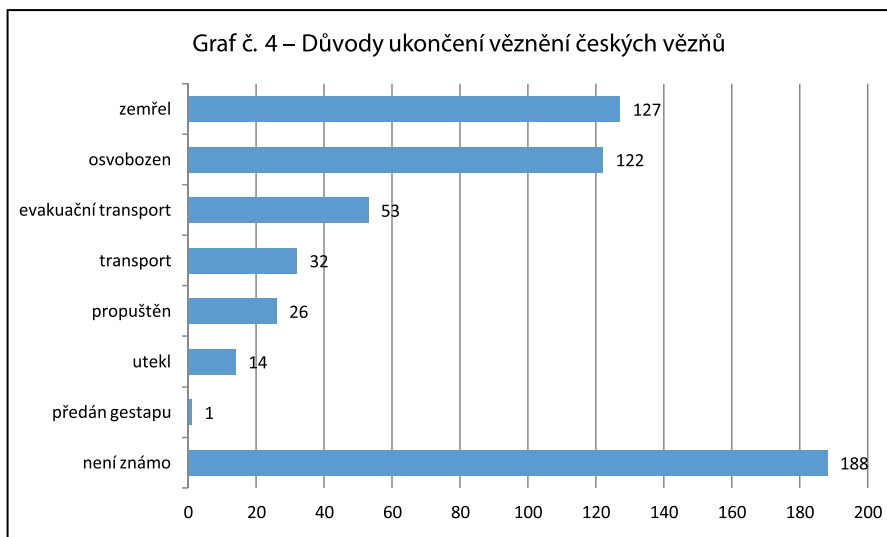

Graf č. 3 – Místa, ze kterých přišli čeští vězni

Dalším vybraným aspektem je důvod ukončení věznění. Hned na úvod je třeba upozornit na skutečnost, že u 188 osob (tj. 33,4 % ze všech českých vězňů) tuto informaci nemáme. Do jiných represivních zařízení bylo z Litoměřic odtransportováno 32 osob. Z toho patnáct do kmenového tábora ve Flossenbürgu, dvanáct do

KT Bergen-Belsen, tři do KT Dachau a po jednom vězni do KT Mauthausen a KT Landeshütte ve Slezsku. Bohužel minimálně 127 Čechů věznění v litoměřickém táboře z různých důvodů nepřežilo. Oběšen byl například český vězeň Josef Orský.⁸⁾ Otročská práce se stala osudná Karlu Fleischnerovi.⁹⁾ Další umírali na nemoci a celkové vyčerpání z namáhavé práce a dlouhodobého věznění. Dvacet šest osob bylo propuštěno, čtrnáct uprchlo a jeden vězeň byl předán gestapu. Evakuačním transportem odjelo z Litoměřic v závěru války 53 Čechů. U 122 vězňů je známo, že se dožili osvobození, respektive rozpuštění tábora. Důvody ukončení věznění zobrazuje graf č. 4.

Poslední graf č. 5 ukazuje vývoj počtu českých vězňů v jednotlivých měsících. První sloupec zobrazuje počty příchodů, druhý počet vězňů, kteří byli ze stavu tábora odepsáni z důvodu transportu či úmrtí, a poslední ukazuje celkový počet Čechů, který se v táboře v daném měsíci nacházel. Bohužel u 51 osob datum příchodu neznáme. U ještě většího počtu lidí, konkrétně u 212, není v databázi uvedeno datum, kdy jejich nucený pobyt v Litoměřicích skončil.

Další část článku je zaměřena na vybrané skupiny českých vězňů. Ty byly zvoleny na základě jednoho či více následujících kritérií – datum příchodu do Litoměřic, místo předchozího věznění, důvod věznění, datum a důvod odchodu z litoměřického tábora.

Židé z Kauferingu

Mezi českými vězni nalezneme také 143 židovských vězňů. Největší skupinu tvořilo 74 Židů, kteří do Litoměřic přišli z pobočného tábora Kaufering, který spadl pod KT Dachau. Pro 67 z nich začala strastiplná cesta po nacistických represivních zařízeních deportací do terezínského ghetta, odkud byli v roce 1944 podzimními transporty převezeni do KT Auschwitz II - Birkenau. Jednalo se celkem o jedenáct transportů,¹⁰⁾ kterými bylo mezi 28. zářím a 28. říjnem odvezeno do Osvětimi 18 402 osob.¹¹⁾ Židé ze sledované skupiny byli zařazeni do transportů Ek (32 osob), Em (19), El (14), Eq (1) a Es (1).

Následně byli při selekci uznáni za práceschopné a nasazeni na otrocké práce pro nacistické Německo. Z Osvětimi byli 10. října 1944 společně s dalšími vězni odtransportováni do Kauferingu.¹²⁾ Pouze Jiří Korběl z transportu Es a Erich Kohn z transportu Eq tam přišli později – v KT Dachau byli oba zaregistrováni až 27. října 1944. Následně byl z Kauferingu vypraven transport čítající celkem 835 židovských vězňů do Litoměřic, kam dorazil 6. ledna 1945.¹³⁾ Ze sledované skupiny 74 židovských vězňů zde zahynulo 63 osob. Mezi nimi byl například Jindřich Less, kterého 8. ledna 1945 při práci usmrtil projíždějící vagón.¹⁴⁾ Osm vězňů z Litoměřic převezli do jiných táborů – dva do Bergen-Belsenu a šest do Flossenbürgu. Pouze tři vězni z této skupiny byli společně s dalšími židovskými vězni na konci dubna 1945 odvedeni z tábora do terezínského ghetta, kde se dočkali osvobození.

Transporty F6 a F7 z Flossenbürgu

Z kmenového koncentračního tábora Flossenbürg bylo do Litoměřic vypraveno celkem osm transportů čítajících dohromady 3811 osob, z nichž 68 bylo označeno jako Češi. Dva transporty z listopadu a prosince 1944 se ale od zbytku odlišovaly. Vězni, kteří přišli do Litoměřic transporty označenými F6 a F7, byli vybráni přímo jako pracovní síla pro komando Elsabe, což bylo krycí označení pro výrobu koncernu Auto-Union v podzemních prostorách stavby Richard I. Zde se ne příliš úspěšně vyráběly součástky pro motor Maybach HL 230, který byl mimo jiné používán v německých tancích Panzerkampfwagen V Panther a Panzerkampfwagen VI Tiger.¹⁵⁾

V transportu F6, který přišel do Litoměřic 25. listopadu 1944, bylo z celkového počtu 266 vězňů devět Čechů. Následujícím transportem F7 dorazilo 8. prosince 450 osob, mezi nimi 39 českých vězňů. Po příchodu do tábora byli ubytováni společně s ostatními vězni. Vzhledem ke zhoršujícím se podmínkám v táboře ale došlo k tomu, že na konci prosince 1944 byla nemocná nebo už zemřela čtvrtina vězňů komanda Elsabe. Velení tábora nastalou situaci vyřešilo až v únoru 1945, kdy byli tito vězni přemístěni do samostatného bloku s menšími místnostmi a vlastními umývárny, aby nedocházelo k jejich kontaktu s ostatními vězni.¹⁶⁾

O osudech 48 českých vězňů z transportů F6 a F7 máme z naší databáze následující informace. Třicet osob vězněním nepřežilo, dva vězni byli z Litoměřic převezeni do jiných táborů – Zdeněk Táborský 24. února 1945 do kmenového tábora ve Flossenbürgu a František Bouma 7. března 1945 do koncentračního tábora Bergen-Belsen. V obou případech šlo o transporty nemocných vězňů. Deset osob se dočkalo osvobození v květnu 1945. U šesti mužů není jejich osud znám.

Transport z Mostu (Brüx)

Další skupinu tvořily osoby, které byly do litoměřického koncentračního tábora převezeny transportem z Mostu. Jednalo se o válečné zajatce a také o vězně z pracovně-výchovného tábora. Právě mezi nimi nalezneme také Čechy, kteří si v něm odpykávali své tresty za pracovní prohřešky. Ve skupině 107 vězňů, kteří přišli do Litoměřic pravděpodobně před 1. dubnem 1945,¹⁷⁾ najdeme 15 Čechů, kteří byli podle dostupných pramenů propuštěni 1. května 1945.¹⁸⁾ Jedním z nich byl Pavel Kosiner. Ten se do Arbeitserziehungslageru v Záluží u Mostu dostal na konci roku 1943. Podle jeho vzpomínky byli po jednom velkém náletu převezeni z tábora autobusy na nádraží do Mostu a odtud ve vězeňských vagónech dopraveni do Litoměřic.¹⁹⁾

Transporty z Gross-Rosenu

Ve výčtu jednotlivých skupin nemůžeme vynechat osoby, které byly do litoměřického tábora převezeny z koncentračního tábora Gross-Rosen. Transportem označeným písmenem G přišli 31. května 1944 první vězni přímo do Litoměřic a společně s vězni z transportu z Dachau se podíleli na výstavbě tábora. Transportem G dorazilo 1202 vězňů²⁰⁾ včetně třinácti Čechů. Nalezneme mezi nimi i Františka Babáka, kterému se podařilo v polovině dubna 1945 z litoměřického tábora úspěšně uprchnout. O jeho útěku bude podrobnější zmínka v další části článku. Osud zbylé dvanáctky byl následující: pouze jeden z nich přežil v táboře až do osvobození, další dva utekli z evakuačního transportu, pět bylo odtransportováno jinam a dva v litoměřickém táboře zemřeli. Osud zbývajících dvou vězňů není znám.

Druhým a zároveň posledním transportem s označením G1 se do litoměřického tábora 14. února 1945 dostalo z evakuovaného Gross-Rosenu dalších 2057 osob. Mezi nimi bylo také 102 Čechů, z nichž někteří se do tábora dostali kvůli prohřeškům během nuceného pracovního nasazení.²¹⁾ Jedním z nich byl i Richard Vančura. Jako nuceně nasazený dělník pracoval v Litoměřicích, kde předával věz-

ňům ilegální poštu. Po prozrazení se přes litoměřické gestapo a Drážďany dostal právě do Gross-Rossenu, odkud vedla jeho cesta zpět do Litoměřic.²²⁾ Tříměsíční pobyt v Litoměřicích nepřežilo šest Čechů z transportu G1. Devět vězňů bylo odtransportováno do jiných represivních zařízení, pět uteklo a sedm jich bylo na konci dubna zařazeno do evakuačního transportu. Svobody se dočkalo celkem třicet vězňů. U čtyřiceti pěti Čechů bohužel nevíme, jak jejich věznění skončilo.

Transport z pobočného tábora Königstein

Tábor v Königsteinu vznikl v listopadu 1944 jako pobočka koncentračního tábora Flossenbürg. Tehdy sem bylo přemístěno 990 vězňů z tábora Böhlen, který spadl pod koncentrační tábor Buchenwald, mezi nimi také padesát Čechů. Vězni byli určeni k budování podzemních prostor pro výrobu leteckého benzínu. Ještě během fungování tábora byli nemocní vězni odvázeni do Litoměřic.²³⁾ Dne 22. prosince 1944 tam dorazilo čtrnáct nemocných²⁴⁾ a třicet nemocných TBC přijelo 30. ledna 1945.²⁵⁾ Další velký transport s 565 vězni dojel z Königsteinu do Litoměřic 23. února 1945.²⁶⁾ V této skupině již nalezneme pět Čechů. Pobočný tábor Königstein byl rozpuštěn 17. března a zbývající vězni byli odvezeni v otevřených nákladních vagónech rovněž do litoměřického tábora. A právě tímto transportem přišlo z Königsteinu nejvíce Čechů. V databázi jich najdeme 34.²⁷⁾ Mezi nimi byl také Josef Müller, který z Litoměřic později utekl za pomoci dělníka Josefa Zemana, jenž mu poskytl civilní oblečení, kolo a falešný „ausvajs“ (průkaz).²⁸⁾

Transporty nemocných do Flossenbürgu a Bergen-Belsenu

Zvyšující se počet vězňů, nevyhovující ubytování, nedostatečná strava a katastrofální hygienické podmínky nevyhnutelně vedly k tomu, že se v táboře objevily infekční nemoci. Lékaři z řad vězňů neměli, i přes veškerou snahu, šanci zabránit jejich šíření. V prosinci 1944 vypukla v táboře epidemie úplavice a objevil se zde také tyfus. Vzrůstající nemocnost a úmrtnost vězňů se rozhodlo velitelství tábora vyřešit až v únoru a březnu 1945 tím, že vypravilo tři transporty nemocných vězňů. 24. února bylo 251 nemocných převezeno do kmenového tábora ve Flossenbürgu.²⁹⁾ Z osmi Čechů zařazených do tohoto transportu tam čtyři zemřeli. Další dva velké transporty vězňů nakažených úplavicí a tyfem mířily do koncentračního tábora Bergen-Belsen. Prvních 500 (v databázi uvedeno 499) vězňů, z toho osm Čechů, odjelo 7. března 1945.³⁰⁾ Druhý transport byl vypraven 12. března. Bylo do něj zařazeno na 700 vězňů (v databázi bylo identifikováno pouze 184 osob, protože se nedochoval příslušný transportní seznam).³¹⁾ I mezi nimi nalezneme čtyři české vězně. Tyto transporty si nekladly za cíl skoncovat s epidemiemi, jejich účelem bylo pouze snížit počty práceeschopných a následně mrtvých v litoměřickém táboře.

Evakuační transporty do Litoměřic

Litoměřický tábor byl jedním z takřka devadesáti pobočných táborů koncentračního tábora Flossenbürg.³²⁾ Tyto vedlejší tábory (tzv. satelity) vznikaly postupně od roku 1942. Nalezli bychom je v Sasku, Bavorsku, Sudetech a tři z nich se nacházely

také v Protektorátu Čechy a Morava.³³⁾ V závěru války docházelo k evakuaci vězňů koncentračních táborů před postupujícími frontami. Stejný osud potkal také vězně z pobočných táborů KT Flossenbürg. Vyjdeme-li z jejich seznamu dostupného na webových stránkách Památníku koncentračního tábora Flossenbürg, tak u jedenácti poboček jsou právě Litoměřice uvedeny jako cílové místo evakuačních transportů a pochodů na konci války.³⁴⁾

Podrobněji si můžeme přiblížit například transport z pobočného tábora Dresden-Reichsbahn, který existoval jen krátce.³⁵⁾ Jeho vězni přišli do Drážďan 24. března 1945 z hlavního tábora ve Flossenbürgu a pracovali na opravách zničených kolejí pro Říšské dráhy. Před 17. dubnem byli nuceni nastoupit na pochod, jehož cílem byly Litoměřice. Celkem se jednalo o 379 mužů, z nichž bylo 28 českých vězňů.

Druhým příkladem je transport z Ostrova nad Ohří.³⁶⁾ Vězni tu pracovali ve skladu oděvů SS na zámku a po požáru se podíleli na jeho opravě. Dne 19. nebo 20. dubna 1945 byli v otevřených nákladních vagónech převezeni do Litoměřic.³⁷⁾ Podle vzpomínky Bořivoje Vyšaty si před odchodem mohli vzít ze skladu různé věci, o které však po příjezdu do litoměřického tábora přišli.³⁸⁾ Ve skupině 95 vězňů tehdy dorazilo sedmnáct Čechů.

Věznění Češi přišli také z dalších flossenbürgských pobočných táborů: Gröditz (20 vězňů), Chemnitz (1), Kamenický Šenov (3), Mockethal-Zatzschke (1), Mülsen St. Micheln (2), Nossen (2), Zschachwitz (5) a Zwickau (17). Celkem do Litoměřic v dubnu 1945 dorazilo 21 transportů, kterými se do tábora dostalo minimálně 4060 osob,³⁹⁾ z nichž bylo nejméně 175 Čechů.

Evakuační transport z Litoměřic

Víme, že litoměřický tábor byl kriticky přeplněn. Vzniklou situaci se rozhodlo velitelská rada tábora vyřešit tak, že ve druhé polovině dubna 1945 vypravilo evakuační transport.⁴⁰⁾ Vězni byli odvezeni v otevřených nákladních vagónech z Litoměřic do Lovosic. Zde byly vagóny odstaveny na vlečce cukrovaru a vězni ponecháni po několik dní bez jídla. Následně k nim připojili další vagóny s vězni z evakovaných táborů v Sasku. Až poté celá vlaková souprava čítající 77 vagónů vyjela 28. dubna směrem na Prahu. Když vlak dorazil ráno 29. dubna do Kralup nad Vltavou, dostalo se zuboženým vězňům pomoci od místního obyvatelstva. Situace se opakovala navečer v Roztokách u Prahy, kde byli někteří vězni vyvedeni z vlaku k ošetření v nádražní budově. Části vězňů se podařilo využít nastalé situace a utéct. Obdobná situace se opakovala také v Praze. Vlak ale pokračoval dále a zbylí vězni byli osvobozeni až 8. května v jihočeském Velešíně. Dodnes není jasné, kam měl transport původně směřovat.⁴¹⁾

Do evakuačního transportu bylo zařazeno více než padesát českých vězňů. František Heřmánek jej popsal následovně: *„Vlak s transportem stál několik dnů v Lovosicích, pak jel směrem ku Praze. Projížděli jsme stanice, všude přinášeli Češi jídlo. V Roztokách se podařilo mně spolu s Jaroslavem Pleskotem utéci. Pomohli nám čeští železničáři.“*⁴²⁾ Obdobnou zkušenost měli i další účastníci transportu.⁴³⁾

Čeští dělníci a jejich pracovní nasazení

Samotní vězni koncentračního tábora Litoměřice však nebyli jedinou skupinou, která se podílela na výstavbě tábora a podzemních továren. Kromě nich zde pracovali jak nuceně nasazení dělníci, tak civilní zaměstnanci firem, které na stavebních pracích participovaly. I mezi nimi najdeme Čechy. Poslední část článku se bude věnovat právě jejich zkušenostem se zdejším pracovním nasazením a na příkladu dvou osob si představíme možnosti, jak se dalo vězňům koncentračního tábora pomoci.

Ve sbírce Památníku Terezín jsou uloženy i vzpomínky těchto dělníků. Jejich studiem se podařilo zjistit jména 79 Čechů, kteří pracovali v Litoměřicích v době fungování tábora. Pracovní nasazení dělníků, včetně těch českých, na stavbě koncentračního tábora a podzemních prostor začalo již 15. března 1944.⁴⁴⁾ Zaměstnání byli u různých firem. Najdeme je například u sdružení malých firem s názvem Bauunternehmung sudetendeutsche Arbeitsgemeinschaft Leitmeritz (BSA), které mimo jiných osob zaměstnávalo také osm pracovníků z Moravy.⁴⁵⁾ U stavitele Posserta pracovalo 12–20 zedníků a stavebních dělníků, většinou Čechů, na podezdívce vyhloubených štol.⁴⁶⁾ Podobnou práci vykonávali dělníci také u firmy Krause-Walter. Každý jejich zedník, pracující na podezdívce, měl 4–5 přidavačů – Poláků.⁴⁷⁾ Tesaři, jako například Václav Pařízek, se u stejné firmy mimo jiné podíleli na výrobě paland pro vězně koncentračního tábora.⁴⁸⁾ Asi sedmnáct montérů z Teplicka a dva čeští zedníci z Travčic a Počapel pracovali pro teplickou firmu Mannesmann.⁴⁹⁾ V některých vzpomínkách nalezneme také informace, jak byli dělníci za svoji práci placeni. Václav Pařízek byl vyplácen firmou Krause-Walter jednou týdně. Dostával 7,50 – 8 korun na hodinu.⁵⁰⁾ Obdobně na tom byl i František Zeman, který si dle svých vzpomínek vydělal 7,50 korun za hodinu.⁵¹⁾ František Kroc popisuje vyplácení mzdy následovně: „*Výplatu jsme dostávali dolo v podzemí, vyplácel nás mistr: asi 1,30 – 1,50 M [říšských marek] za hodinu.*“⁵²⁾

Dělníci pracovali po boku vězňů nebo v jejich blízkosti, a tak mohli na vlastní oči vidět nelidské zacházení, kterému byli vystaveni. Václav Drábek byl například svědkem toho, jak vězeň, který se hned nechopil práce, dostal od dozorce ránu do obličeje, až upadl. Pak do něho dozorce kopal a křičel: „*Vstaneš, ty bestie!*“, až ho ukopal k smrti.⁵³⁾ Dělník Josef Sova sledoval surové trestání zesláblých vězňů, kteří nevládali vykonávat nařízenou těžkou práci: „*Byl jsem několikrát také svědkem toho, kdy vězni skládali na pracovišti z nákladního automobilu 50 kg [těžké] pytle cementu. V důsledku jejich vysílení nemohli tuto práci zvládnout a stávalo se, že s pytle cementu upadli. Ten se protrhl a cement se vysypal. Byli za takových okolností stráženi i přítomným kápem trýznění bitím až do krvava.*“⁵⁴⁾ Vězni se museli mít na pozoru nejen před dozorcí, ale také před jejich služebními psy: „*SS chodívali se psy – na koho esesák ukázal, tomu se vrhl pes na nohy.*“⁵⁵⁾

Práce v blízkosti vězňů přinášela dělníkům i nepříjemnosti. Od zavšivených vězňů se tento cizopasný hmyz přenášel rovněž na dělníky, kteří s nimi byli v každodenním kontaktu. Takto si vši domů donesl také František Kroc, který zažil i samotné od všivování v táboře: „*Odvedli nás k prohlídce, museli jsme se svléci,*

Fotografie staveb u litoměřické podzemní továrny Elsabe, pořízená krátce po skončení války. Památník Terezín, inv. č. A 126.

Picture of the buildings near the Elsabe underground factory in Litoměřice, taken shortly after the end of the war. Terezín Memorial, inv. No. A 126.

*namazali nás petrolejem. Šaty nám zatím odvšivovali v peci. Trvalo to do dvou hodin do rána, v pět už jsme zase museli do práce.*⁵⁶⁾ Odvšivování se stalo osudným dělníkovi Karlu Seifertovi. Ten po něm onemocněl zápallem plic, na který následně zemřel.⁵⁷⁾

Za různé prohřešky se mohli nasazení dělníci sami dostat do zdejšího koncentračního tábora. Z údajů v databázi víme o 49 osobách, z nichž minimálně tři byli Češi. Například František Hajduk strávil v táboře čtrnáct dní (od 29. prosince 1944 do 11. ledna 1945).⁵⁸⁾ Dále můžeme uvést dva Čechy zaměstnané u litoměřického sdružení firem BSA – Bohuslava Peterláka a Antonína Valáška, který zde byl vězněn od 15. března 1945 do 28. března 1945.⁵⁹⁾ Víme však i o případech, kdy byli provinilci umístěni do policejní věznice v Terezíně. Podle jedné ze vzpomínek tam mělo být uvězněno šestnáct nuceně nasazených českých dělníků.⁶⁰⁾ Jedním z nich byl i Václav Pařízek, který zde po zatčení 24. srpna 1944 strávil šest dní. Důvodem jeho uvěznění bylo, že nepřišel do práce a pomáhal doma při mlácení obilí. V této skupině měli být ještě například Krch z Travčic, tři nuceně nasazení Moraváci nebo Kouba z Bílinky. Z Terezína je denně vozili do Litoměřic,⁶¹⁾ kde pracovali na stejných pozicích jako před zatčením.⁶²⁾

Našli se však tací, kteří i přes hrozbu uvěznění neváhali a obětavě pomáhali druhým. Například Václav Pařízek nosil vězňům, s nimiž pracoval v Richardu I, z domova to, co zbylo od večere, nebo brambory. Nemohl jim tuto pomoc předat přímo, ale vždy ji někde nechal položenou a vězňům řekl, kde ji najdou.⁶³⁾ Stejně si počínal i František Novák. Ten popisoval, jak se o jím přinesené jídlo spraved-

livě dělili ruští vězni, přičemž ten, kdo jídlo rozdělával, si svou porci bral jako poslední.⁶⁴⁾ Na počátku roku 1945 už v prostorách Richardu I probíhala výroba pro koncern Auto-Union. Oproti tomu podzemí označované jako Richard II, kde měla být zahájena výroba firmy Osram, nebylo stále připraveno. Právě do této části podzemí byla na konci ledna 1945 poslána na betonářské práce skupina dělníků z Podještědí, ve které byl i Jaroslav Pytloun. Již příchod do Litoměřic a setkání se zuboženými vězni zdejšího koncentračního tábora bylo pro něj hrůzným zážitkem. Na první pracovní směnu vzpomínal Jaroslav Pytloun následovně: „*Tam jsem poprvé spatřil vězně koncentráku. Přešla nás hrůza. Nedá se slovy vypsát, jakým dojmem to na nás zapůsobilo. [...] Byli to kostlivci, oblečení do pruhovaných cárů, obuti do dřeváků, z jejichž očí se na Vás dívala sama smrt. [...] Zde jsme také prvně viděli, jak jsou nuceni těžce pracovat tito kostlivci z koncentračního tábora. Rána násadou od lopaty byla snad jen pohlazením, proti jinému týrání.*“⁶⁵⁾

Druhý týden během noční směny dostali jako pomocné dělníky vězně z policejní věznice v Terezíně, kteří sem docházeli na jedno z mnoha venkovních pracovních komand. Jejich situace mu nebyla lhostejná, proto se jim rozhodl pomoci. Tak se Jaroslav Pytloun seznámil s Františkem Šafářem, Josefem Turnovským, Karlem Svobodou a Maršálkem z Hořic. Manželky Šafáře a Turnovského následně podporovaly vězněné manžely jídlem, které posílaly Jaroslavu Pytlounovi: „*Tyto dvě rodiny mi pak začaly posílat balíky jídla, mnohdy nedostatečně zabalené –*

Průkaz Jaroslava Pytlouna vydaný podnikovou ostrahou firmy Elsabe A. G. (přední a zadní strana). Památník Terezín, inv. č. A 487/2.

ID card of Jaroslav Pytloun, issued by the security service of the Elsabe A. G. company (front and back). Terezín Memorial, inv. No. A 487/2.

*bochník selského chleba, jen tak v papíře – ten byl potrhán a chléb vyčníval z balíku ven. Měl jsem obavu, aby mě ty balíky neprozradily, tak jsem jim napsal, že nemají tolik balíků posílat, že mají raději poslat peníze a já že se pokusím sehnat něco bez lístků za peníze.*⁶⁶⁾ Nejen tyto vězně podporoval Jaroslav Pytloun se svými spolupracovníky jídlem, aby jim tak přilepšili k nedostatečné vězeňské stravě: „*Kupovali jsme s Karlem, kde se co dalo, i celé okurkové láhve nakládané zeleniny, a přál bych Vám vidět ty chlapy, jak se na to vrhli, když jsme jim to po hrstích rozdělovali – ani kapka láku v láhvi nezbyla, i ta hořčicová semínka snědli. Nebylo vzácné, že jsme každý s Karlem do práce nesli za pracovní blůzou bochník chleba. Ten jsme pak nakrájeli na krajíce a rozdávali každému, kdo byl v dohledu.*“⁶⁷⁾ Kromě jídla také od vězňů přebíral motáky se zprávami pro jejich rodiny, čímž se vystavoval dalšímu nebezpečí: „*Když jsem v pátek přijel domů na neděli, dal jsem dopisy do obálek, napsal adresy a manželka je v pondělí donesla do Všelibic na poštu (ty byly v Protektorátě). U nás je dát na poštu jsme se báli.*“⁶⁸⁾ Vzhledem k tomu, že manželka o jeho činnosti věděla a pomáhala mu v ní, je jasné, že měla obavu o svého muže. To je zřejmé z jednoho jejího dopisu: „*Jarouši, prosím Tě, buď opatrný, mám velkou starost, víš, co by tě čekalo. Dělej vše s rozvahou a opatrně, a ne v takovém množství, nebo zešedivím.*“⁶⁹⁾ I přes to všechno pomáhal Jaroslav Pytloun vězňům až do poloviny dubna, kdy se rozhodl, že se už do Litoměřic nevrátí. Zbytek okupace pak přečkal v místě svého bydliště. Ve sbírce Památníku Terežín se nacházejí ústřížky podacích lístků, které dokládají, že peníze na nákup potravin a dalších věcí pro podporované vězně, které do svého odchodu z Litoměřic Jaroslav Pytloun nestálil použít, poslal zpět jejich rodinám. Marie Svobodová dostala 20 RM, Františka Turnovská a Julie Šafářová dostaly zpět 50 RM.⁷⁰⁾

Jaroslav Pytloun však nebyl jediný, kdo vězňům pomáhal. Našli se i další, kteří se i přes zákaz a hrozbu trestu snažili všemožně podporovat vězně. Nebyla to však jen materiální podpora, případně pronášení motáků. Jsou známy také případy, kdy dělníci pomohli některým vězňům při útěku z tábora. Pokusy o útěk nebyly v Litoměřicích ojedinělé.⁷¹⁾ Jednalo se o velmi nebezpečnou akci s nejistým výsledkem, často končící tragicky. Nápadný zjev a oblečení, neznalost prostředí, nepřátelsky naladěné obyvatelstvo, to byly jen některé z překážek, které museli uprchlí vězni překonat. V samotné databázi nalezneme informace o útěku u 87 vězňů. Již 3. května 1944 utekl polský vězeň Roman Horniak.⁷²⁾ Jan Michalak ve své vzpomínce uvádí, že jako první se pokusili, ihned po svém příchodu do tábora 31. května 1944, o útěk tři Poláci.⁷³⁾ Útěk se jim nezdařil, záhy byli dopadeni a brutálně zbiti. Další útoky už ale měly pro jejich protagonisty tragický konec. Na podzim 1944 se kanalizačním systémem pokusila utéct trojice vězňů – šlo buď o dva Rusy a Poláka, nebo o tři Rusy. Dva byli na útěku zastřeleni, jeden Rus byl chycen a v táboře pro výstrahu všem oběšen.⁷⁴⁾ Další útěk kanalizačním systémem skončil pro dva polské vězně smrtí už v zárodku, když je přímo v kanalizaci roztrhali psi.⁷⁵⁾

Čeští vězni, pokud se jim podařilo překročit hranice do protektorátu, mohli na útěku a při skrývání využít svých znalostí a kontaktů. V cestě jim ale hned na začátku stála řeka Labe, kterou bylo potřeba překonat. Při pokusu získat loďku

Ústřížek podacího listku, který dokládá, že Jaroslav Pytloun vrátil Julii Šafářové 50 říšských marek, které už nestačil použít na nákup potravin pro jejího vězněného manžela. Památník Terezín, inv. č. A 487/3.

Postal receipt showing that Jaroslav Pytloun returned 50 Reichsmarks to Julie Šafářová. He did not manage to use the money to buy food for her imprisoned husband. Terezín Memorial, inv. No. A 487/3.

pro její přeplutí byli příslušníky Volkssturmu dopadeni Josef Halámek, Vladimír Káňa a Stanislav Pokorný. K všeobecnému překvapení spoluvězňů nebyli po návratu do tábora popraveni. Potrestáni byli dvaceti pěti ranami býkovcem a třídním vězněním v bunkru.⁷⁶⁾ Můžeme zmínit i další útěky. Například 4. dubna 1945 utekli z tábora čtyři vězni – Češi Adolf Řezníček a Josef Kulda a Poláci Tadeusz Ciesla a Felix Buczynski.⁷⁷⁾ O šestnáct dní později utekl další Čech – Josef Kříž.⁷⁸⁾

Při zmínce o útěcích českých vězňů nelze nevzpomenout jméno dělníka Josefa Zemana. Jeho pomoc vězňům vystihují následující věty: „Slovo Zeman znamenalo v koncentračním táboře, táta, který s nadlidským úsilím vyšel vstříc všem, pokud to jen poměry dovolily, a jeho loajální chování k vězňům zůstane nejlepšími vzpomínkami na pobyt v mučírně litoměřického koncentračního tábora.“⁷⁹⁾ Byl to právě on, kdo postupně vyvedl na svobodu nejméně dva vězně. Prvním byl František Babák, jehož útek je možné na základě vzpomínek zainteresovaných osob podrobněji zrekonstruovat. Josefu Müllerovi pomohl utéct 2. března 1945.⁸⁰⁾ Podle článku Bedřicha Marjanka a vzpomínky Rudolfa Batisty stál Josef Zeman také za útekem Miloše Pokorného, který uprchl 26. dubna 1945, i když sám Zeman to ve své vzpomínce nezmínil.⁸¹⁾ Naopak uvedl, že chtěl vyvést z tábora jistého Váleč-

Potvrzení ze dne 6. května 1945 o propuštění Jaroslava Gersdorfa z koncentračního tábora Litoměřice. Památník Terezín, inv. č. A 92/1.

Certificate dated 6 May 1945 on the release of Jaroslav Gersdorf from the Litoměřice concentration camp. Terezín Memorial, inv. No. A 92/1.

ka, který měl přijít do Litoměřic některým z posledních transportů. K tomu však vzhledem ke květnovým událostem už nedošlo.⁸²⁾ Josef Müller dokonce sdělil, že Zeman pomohl utéct šesti až sedmi vězňům.⁸³⁾

Vraťme se však k útěku prvně jmenovaného. Podle Josefa Zemana měl Františku Babákovi původně pomoci při útěku zednický mistr Adolf Sekanina,⁸⁴⁾ který také vězně všemožně podporoval.⁸⁵⁾ Ten sice z Litoměřic uprchl, ale Babákovu švagrovi Dvořákovi doporučil jako kontaktní osobu právě Josefa Zemana. Dvořák nakonec Zemana přesvědčil, aby jeho příbuznému pomohl. V den útěku pronesl Josef Zeman do práce civilní šaty a v nich pak vyvedl Františka Babáka, vydávajícího se za inženýra, mimo střežený prostor. Babák a jeho švagr Dvořák pak na půjčených kolech dojeli do Křešic, kde se v rákosí ukrývali až do noci, kdy byli s pomocí zřízence z nedalekého jezu převezeni na levý břeh Labe. Tato riskantní akce byla málem ohrožena hlídkou protektorátního četnictva. Přes všechny nástrahy však oba nakonec dorazili k Josefu Zemanovi do Českých Kopist. Zde přečkali noc a ve tři hodiny ráno Zeman vyprovodil Babáka s Dvořákem na vlak do Bohušovic nad Ohří. Odtud měl uprchlík cestovat v přestrojení za průvodčího až na Moravu. Až poté Zeman prozradil svojí manželce, o koho se vlastně jednalo. Poučen poměry, které panovaly po útěku vězňů z tábora, si Josef Zeman na následující den naplánoval dovolenou, a tak se vyhnul rozsáhlému vyšetřování.⁸⁶⁾

Otrokářská práce a utrpení vězňů trvaly v Litoměřicích až do samého konce války. Práce zde probíhaly až do 5. května 1945, kdy vězeňská pracovní komanda i čeští nuceně nasazení dělníci absolvovali poslední pracovní směnu v podzemí.

Odpoledne téhož dne oznámil velitel tábora Kurt Panicke vězňům, že budou propuštěni. V následujících dnech byly vězňům vydávány propouštěcí listy a poté je strážé odváděly k litoměřickému mostu přes Labe, kde byli propuštěni.⁸⁷⁾ Jen pro úplnost doplníme, že někteří vězni vykonávali určité práce až do 8. května.⁸⁸⁾

Závěr

Koncentrační tábor Litoměřice byl největší pobočkou koncentračního tábora Flossenbürg a vznikl na jaře 1944 jako rezervoár pracovních sil pro vybudování nacistických podzemních továren pod návrším Bídnice. V současné době má Památník Terezín v databázi 18 527 záznamů o osobách vězněných v litoměřickém táboře, z nichž zde asi 4500 zemřelo. Z celkového počtu vězňů bylo 823 žen a přes čtyři tisíce Židů. Nejpočetněji byli v táboře zastoupeni vězni z Polska (9161), Sovětského svazu (3595), Maďarska (988), Německa (972) a Francie (793).

Češi byli s počtem 563 osob (560 mužů a 3 ženy) na šestém místě a tvořili jen 3 % ze všech litoměřických vězňů. Nejvíce jich přišlo do Litoměřic z táborových komplexů KT Flossenbürg (215 osob), KT Gross-Rosen (116), KT Dachau (82) a KT Buchenwald (73). Nejpočetnější skupinou podle důvodu věznění bylo 280 politických vězňů, následovalo 143 Židů vězněných z rasových důvodů. Byly zjišťovány také důvody ukončení věznění. Minimálně 127 Čechů v táboře zemřelo a naopak 122 se dočkalo jeho rozpuštění. 53 vězňů bylo na konci dubna 1945 zařazeno do evakuačního transportu. Řada z nich využila zmatků při cestě a uprchla. U 188 osob jejich osud bohužel neznáme. V další části článku byla věnována pozornost některým vybraným skupinám vězněných Čechů. Kromě vězňů pracovali v litoměřických podzemních stavbách také čeští nuceně nasazení dělníci a civilní zaměstnanci firem, které se podílely na stavebních pracích. Z pramenů se podařilo zjistit jména 79 z nich. Dílčí informace v článku ukazují, že ani po osmdesáti letech od vzniku tábora stále nevíme o jeho vězních vše.

Poznámky

¹⁾ Miroslava BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, in: Koncentrační tábor Litoměřice. Příspěvky z mezinárodní konference v Terezíně konané 15. – 17. listopadu 1994, Terezín, 1995, s. 19.

²⁾ Památník Terezín (dále PT), Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> [cit. 6. 8. 2024].

³⁾ PT, dílčí databáze Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> a <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/litomerice> [cit. 6. 8. 2024].

⁴⁾ Projekt Židovského muzea v Praze Zmizelí sousedé, Holá a Matějů – Gymnázium Soběslav, Strípky historie (Miloš Volf), dostupné z: <http://pocit-obetem.cz/zmizeli-sousedu/pracestudentu/pisemne/prace23.html> [cit. 15. 8. 2024]. Dále viz Alena HÁJKOVÁ, *Kolik občanů z Čech a Moravy prošlo za války Flossenbürgem?*, Tereziánské listy 24, 1996, s. 27–36, zde s. 28 a 33; Barbora KOSTUROVÁ, *Koncentrační tábor Flossenbürg*, Memo. Časopis pro orální historii, roč. 5,

- č. 2015/2, s. 14–90, zde s. 54. Dostupné také z: <https://dspace5.zcu.cz/bitstream/11025/17095/1/Kosturova.pdf> [cit. 15. 8. 2024].
- ⁵⁾ PT, dílčí databáze Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> a <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/litomerice> [cit. 15. 8. 2024].
- ⁶⁾ Kategorie byly převzaty z Arolsen Archives, e-Guide, Häftlingskategorien und ihre Abkürzungen, dostupné z: https://eguide.arolsen-archives.org/fileadmin/eguide-website/downloads/Haftarten_dt.pdf [cit. 22. 8. 2024].
- ⁷⁾ Tamtéž, s. 4, jsou uvedeny nejčastější důvody věznění nuceně nasazených pracovníků.
- ⁸⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 12. 1. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁹⁾ Tamtéž, záznam ke dni 19. 1. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ¹⁰⁾ Podrobněji k tématu podzemních transportů v roce 1944 např. Miroslav KÁRNÝ, *Terezínské podzemní transporty 1944*, in: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha 1996, s. 10–39. K dalším osudům vězňů z podzemních transportů viz Karel LAGUS – Josef POLÁK, *Město za mřížemi*, 2. vydání, Praha 2006, s. 247–251.
- ¹¹⁾ M. KÁRNÝ, *Terezínské podzemní transporty 1944*, s. 22.
- ¹²⁾ Tamtéž, s. 17.
- ¹³⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 19.
- ¹⁴⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 8. 1. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ¹⁵⁾ Wikipedia. Die freie Enzyklopädie, Panzerkampfwagen V Panther, dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Panzerkampfwagen_V_Panther [cit. 26. 8. 2024]; Wikipedia. Die freie Enzyklopädie, Panzerkampfwagen VI Tiger, dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Panzerkampfwagen_VI_Tiger [cit. 26. 8. 2024]; Wikipedia. Die freie Enzyklopädie, Maybach HL 230, dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Maybach_HL_230 [cit. 26. 8. 2024].
- ¹⁶⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 4.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, s. 20.
- ¹⁸⁾ PT, dílčí databáze Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> a <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/litomerice> [cit. 6. 8. 2024].
- ¹⁹⁾ PT, inv. č. A 4000, Vzpomínka Pavla Kosinera.
- ²⁰⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 19.
- ²¹⁾ Vzpomínku na věznění v Gross-Rosenu poskytlo Památníku Terezín následujících 26 vězňů: PT, inv. č. A 3961, Vzpomínka Josefa Vařečky; PT, inv. č. A 3962, Vzpomínka Františka Komendy; PT, inv. č. A 3968, Vzpomínka Maxe Kasnera; PT, inv. č. A 3990, Vzpomínka Roberta Novotného; PT, inv. č. A 3992, Vzpomínka Jaroslava Gersdorfa; PT, inv. č. A 4014, Vzpomínka Oldřicha Hradila; PT, inv. č. A 4064, Vzpomínka Aloise Beni; PT, inv. č. A 4066, Vzpomínka Antonína Dostála; PT, inv. č. A 4076, Vzpomínka Josefa Růžičky; PT, inv. č. A 4098, Vzpomínka Bohumila Vobořila; PT, inv. č. A 4237, Vzpomínka Václava Pacáka; PT, inv. č. A 4246, Vzpomínka Františka Heřmánka; PT, inv. č. A 4259, Vzpomínka Vlastimila Všianského; následujících 13 z nich bylo v Gross-Rosenu vězněno právě za prohřešky během nuceného nasazení: PT, inv. č. A 3982, Vzpomínka Františka Hybáška; PT, inv. č. A 3985, Vzpomínka Štěpána Švejdy; PT, inv. č. A 3987, Vzpomínka Františka Richtera; PT, inv. č. A 3993, Vzpomínka Jaroslava Pleskota; PT, inv. č. A 4015, Vzpomínka Richarda Vančury; PT, inv. č. A 4026, Vzpomínka Jaroslava Baráka; PT, inv. č. A 4067, Vzpomínka Vladimíra Dostála; PT, inv. č. A 4082, Vzpomínka Josefa Vymětalíka; PT, inv. č. A 4124, Vzpomínka Václava Heisslera; PT, inv. č. A 4235, Vzpomínka Karla Sapíka; PT, inv. č. A 4247, Vzpomínka Františka Babáka; PT, inv. č. A 4264, Vzpomínka Václava Jonáše; PT, inv. č. A 4356, Vzpomínka Václava Petra.
- ²²⁾ PT, inv. č. A 4015, Vzpomínka Richarda Vančury.
- ²³⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Památník koncentračního tábora Flossenbürg, Satelitní tábor Königstein, dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/history/satellite-camps/koenigstein> [cit. 31. 7. 2024].
- ²⁴⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 19.
- ²⁵⁾ Tamtéž.
- ²⁶⁾ Tamtéž.

- ²⁷⁾ Vzpomínku na věznění v táboře Königstein poskytl následující vězni: PT, inv. č. A 3980 a A 4080, Vzpomínky Karla Tábořského; PT, inv. č. A 4001, Vzpomínka Josefa Müllera; PT, inv. č. A 4062, Vzpomínka Rudolfa Batisty; PT, inv. č. A 4068, Vzpomínka Vladimíra Hanáčka; PT, inv. č. A 4069, Vzpomínka Karla Holce; PT, inv. č. A 4070, Vzpomínka Františka Hrubana; PT, inv. č. A 4078, Vzpomínka Ferdinanda Stříbrského; PT, inv. č. A 4261, Vzpomínka Miloše Riegela.
- ²⁸⁾ PT, inv. č. A 4001, Vzpomínka Josefa Müllera. „Auswajs“ – z něm. Ausweis – průkaz.
- ²⁹⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 22.
- ³⁰⁾ Tamtéž.
- ³¹⁾ Tamtéž. Seznam vězňů odeslaných 12. 3. 1945 transportem do Bergen-Belsenu se nedochoval.
- ³²⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Památník koncentračního tábora Flossenbürg, Historie koncentračního tábora Flossenbürg, dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/historie/flossenbuerg> [cit. 30. 7. 2024].
- ³³⁾ V protektorátu se nacházely pobočné tábory Hradischko (Hradištko), Janowitz (Vrchotovy Janovice) a Jungfern Breschan (Panenské Břežany).
- ³⁴⁾ Jedná se o pobočky Chemnitz, Dresden (Reichsbahn), Hainichen, Königstein, Mockethal-Zatzschke, Mülsen St. Micheln, Nossen, Schlackenwerth (Ostrov), Steinschönau (Kamenický Šenov), Zschachwitz a Zwickau. Jako rozcestník k informacím o jednotlivých táborech může sloužit následující stránka – KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Památník koncentračního tábora Flossenbürg, Pobočky koncentračního tábora, dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/historie/pobočky-koncentracního-tábora> [cit. 30. 7. 2024].
- ³⁵⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Památník koncentračního tábora Flossenbürg, Satelitní tábor Dresden (Říšské dráhy), dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/history/satellite-camps/dresden-reichsbahn> [cit. 30. 7. 2024].
- ³⁶⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Památník koncentračního tábora Flossenbürg, Satelitní tábor Ostrov (Schlackenwerth), dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/history/satellite-camps/schlackenwerth> [cit. 30. 7. 2024].
- ³⁷⁾ PT, inv. č. A 3999, Vzpomínka Zdeňka Přibíka.
- ³⁸⁾ PT, inv. č. A 4350, Vzpomínka Bořivoje Vyšatý.
- ³⁹⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor Litoměřice a jeho vězňové*, s. 20.
- ⁴⁰⁾ Podrobněji k transportu např. Pavla PLACHÁ, *Osvobozený transport. Příběh pomoci vězňům z transportu smrti ve světle historických pramenů*, Paměť a dějiny, č. 2018/01, s. 70–83. Dostupné také z: https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2018/04/PD_1_18_s70-83.pdf [cit. 31. 7. 2024]. Dále viz Pavla PLACHÁ, *Transport smrti objektivem Vladimíra Fymana. Unikátní fotografie zachycující pomoc vězňům koncentračního tábora*, Paměť a dějiny, č. 2017/02, s. 117–120. Dostupné také z: https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2017/08/PD_02_2017_117-120.pdf [cit. 31. 7. 2024].
- ⁴¹⁾ P. PLACHÁ, *Osvobozený transport*, s. 70–78.
- ⁴²⁾ PT, inv. č. A 4246, Vzpomínka Františka Heřmánka.
- ⁴³⁾ V Památníku Terezín se nachází vzpomínky 23 účastníků tohoto transportu: PT, inv. č. A 3962, Vzpomínka Františka Komendy; PT, inv. č. A 3980 a A 4080, Vzpomínky Karla Tábořského; PT, inv. č. A 3982, Vzpomínka Františka Hybáška; PT, inv. č. A 3985, Vzpomínka Štěpána Švejdy; PT, inv. č. A 3993, Vzpomínka Jaroslava Pleskota; PT, inv. č. A 3999, Vzpomínka Zdeňka Přibíka; PT, inv. č. A 4014, Vzpomínka Oldřicha Hradila; PT, inv. č. A 4017, Vzpomínka Ladislava Malého; PT, inv. č. A 4018 a A 4063, Vzpomínky Oldřicha Binara; PT, inv. č. A 4026, Vzpomínka Jaroslava Baráka; PT, inv. č. A 4062, Vzpomínka Rudolfa Batisty; PT, inv. č. A 4066, Vzpomínka Antonína Dostála; PT, inv. č. A 4069, Vzpomínka Karla Holce; PT, inv. č. A 4070, Vzpomínka Františka Hrubana; PT, inv. č. A 4098, Vzpomínka Bohumila Vobořila; PT, inv. č. A 4235, Vzpomínka Karla Sapíka; PT, inv. č. A 4246, Vzpomínka Františka Heřmánka; PT, inv. č. A 4264, Vzpomínka Václava Jonáše; PT, inv. č. A 4350, Vzpomínka Bořivoje Vyšatý; PT, inv. č. A 4351, Vzpomínka Oldřicha Tábořského; PT, inv. č. A 4356, Vzpomínka Václava Petra; PT, inv. č. A 4361, Vzpomínka Josefa Víška; PT, inv. č. A 5131, Vzpomínka Jana Berana.
- ⁴⁴⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945, záznam ke dni 15. 3. 1945*, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024] a PT, inv. č. A 3988, Vzpomínka Františka Nováka.
- ⁴⁵⁾ PT, inv. č. A 4900, Vzpomínka Josefa Zemana.
- ⁴⁶⁾ PT, inv. č. A 3970, Vzpomínka Jaroslava Bergla a PT, inv. č. A 3975, Vzpomínka Františka Zemana.

- ⁴⁷⁾ PT, inv. č. A 3971, Vzpomínka Františka Kroce a PT, inv. č. A 3975, Vzpomínka Františka Zemana.
- ⁴⁸⁾ PT, inv. č. A 3977, Vzpomínka Václava Pařízka.
- ⁴⁹⁾ PT, inv. č. A 3971, Vzpomínka Františka Kroce.
- ⁵⁰⁾ PT, inv. č. A 3977, Vzpomínka Václava Pařízka.
- ⁵¹⁾ PT, inv. č. A 4900, Vzpomínka Josefa Zemana.
- ⁵²⁾ PT, inv. č. A 3971, Vzpomínka Františka Kroce.
- ⁵³⁾ PT, inv. č. A 3998, Vzpomínka Václava Drábka.
- ⁵⁴⁾ PT, inv. č. A 4077, Vzpomínka Josefa Sovy.
- ⁵⁵⁾ PT, inv. č. A 3988, Vzpomínka Františka Nováka.
- ⁵⁶⁾ PT, inv. č. A 3971, Vzpomínka Františka Kroce.
- ⁵⁷⁾ PT, inv. č. A 3970, Vzpomínka Jaroslava Bergla a PT, inv. č. A 3977, Vzpomínka Václava Pařízka.
- ⁵⁸⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznamy ke dnům 29. 12. 1944 a 11. 1. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁵⁹⁾ Tamtéž, záznamy ke dnům 15. 3. 1945 a 28. 3. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁶⁰⁾ Tamtéž, záznam ke dni 24. 8. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024] a PT, inv. č. A 3977, Vzpomínka Václava Pařízka.
- ⁶¹⁾ PT, inv. č. A 3971, Vzpomínka Františka Kroce.
- ⁶²⁾ PT, inv. č. A 3977, Vzpomínka Václava Pařízka.
- ⁶³⁾ Tamtéž.
- ⁶⁴⁾ PT, inv. č. A 3988, Vzpomínka Františka Nováka.
- ⁶⁵⁾ PT, inv. č. A 5052, Vzpomínka Jaroslava Pytlouna.
- ⁶⁶⁾ Tamtéž.
- ⁶⁷⁾ Tamtéž.
- ⁶⁸⁾ Tamtéž.
- ⁶⁹⁾ PT, inv. č. A 487/4, dopis, který zaslala Jaroslavu Pytlounovi do Litoměřic jeho manželka.
- ⁷⁰⁾ PT, inv. č. A 487/3, podací listy, které dokládají, že Jaroslav Pytloun odeslal peníze Marii Svobodové, Františce Turnovské a Julii Šafářové.
- ⁷¹⁾ Podrobněji Bedřich MARJANKO, *Útěky vězňů z koncentračního tábora a podzemní továrny v Litoměřicích*, Tereziánské listy 18, 1990, s. 62.
- ⁷²⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 3. 5. 1944, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁷³⁾ PT, inv. č. A 5925, Vzpomínka Jana Michalaka.
- ⁷⁴⁾ PT, inv. č. A 4018 a A 4063, Vzpomínky Oldřicha Binara. Ve vzpomínce inv. č. A 4063 z roku 1966 je uvedeno, že šlo o dva Rusy a jednoho Poláka, ve vzpomínce inv. č. A 4018 z roku 1967 je zaznamenáno, že se jednalo o tři Rusy.
- ⁷⁵⁾ PT, inv. č. A 5057, Vzpomínka Ivana Gotiče.
- ⁷⁶⁾ PT, inv. č. A 4062, Vzpomínka Rudolfa Batisty; PT, inv. č. A 4069, Vzpomínka Karla Holce a PT, inv. č. A 4082, Vzpomínka Josefa Vymětalíka.
- ⁷⁷⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 4. 4. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁷⁸⁾ Tamtéž, záznam ke dni 20. 4. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁷⁹⁾ B. MARJANKO, *Útěky vězňů z koncentračního tábora a podzemní továrny v Litoměřicích*, s. 69.
- ⁸⁰⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 2. 3. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].
- ⁸¹⁾ B. MARJANKO, *Útěky vězňů z koncentračního tábora a podzemní továrny v Litoměřicích*, s. 69 a PT, inv. č. A 4062, Vzpomínka Rudolfa Batisty. V ní je uvedeno, že Josef Zeman pomohl k útěku třem vězňům, z nichž Batista znal jménem pouze Miloše Pokorného. Dále viz M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 26. 4. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].

⁸²⁾ PT, inv. č. A 4900, Vzpomínka Josefa Zemana.

⁸³⁾ PT, inv. č. A 4001, Vzpomínka Josefa Müllera.

⁸⁴⁾ PT, inv. č. A 4900, Vzpomínka Josefa Zemana.

⁸⁵⁾ PT, inv. č. A 4450, Vzpomínka Adolfa Sekaniny.

⁸⁶⁾ PT, inv. č. A 4900, Vzpomínka Josefa Zemana. Kvůli kontrolám u pivovaru a litoměřického mostu byl František Babák při útěku vybaven falešným osobním průkazem.

⁸⁷⁾ Alfons ADAM, *Otroci Třetí říše. Pobočné koncentrační tábory na území České republiky*, Praha 2016, s. 305.

⁸⁸⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, záznam ke dni 8. 5. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 26. 8. 2024].

CZECH INMATES AND THE LITOMĚŘICE BRANCH CAMP

Summary

Tomáš Gol, Terezín Memorial

The Litoměřice concentration camp, a branch of the Flossenbürg concentration camp, was established in the spring of 1944 as a labor pool for the construction of the Nazi underground factories under the Bídnice Hill. The Terezín Memorial currently keeps in its database 18,527 records of people imprisoned in the Litoměřice camp. Among them, 823 were women, making up 4.4 percent of the total. Over 4,000 Jews were imprisoned in the camp. About 4,500 prisoners (24.3 percent) did not survive the inhumane conditions at the camp. The largest numbers of inmates in the camp were from Poland (9,161), followed by residents of the Soviet Union (3,595), Hungary (988), Germany (972), and France (793).

There were 563 Czech prisoners in Litoměřice, comprising 560 men and three women, which accounted for about 3 percent of all prisoners and ranked sixth in terms of countries of origin. Most of them were transferred to Litoměřice from various concentration camps, including Flossenbürg (215 people), Gross-Rosen (116), Dachau (82), and Buchenwald (73). The largest group, totaling 280 individuals, was made up of political prisoners, followed by 143 Jews imprisoned on racial grounds. The reasons for the release of the individual inmates were also investigated. At least 127 Czechs perished in the camp, while 122 survived until it was disbanded. Fifty-three inmates were put on an evacuation transport at the end of April 1945. Some of them took advantage of the chaos and fled. Unfortunately, we do not know what happened to 188 people. In addition to inmates, there were also Czech forced laborers and civilian employees of companies involved in the construction work in the Litoměřice underground facilities. Based on reliable sources, we have managed to identify 79 of them. However, the information in the article indicates that even after eighty years since the camp was established, we still lack complete data on its prisoners.

BŘETISLAV LUKEŠ – VĚZEŇ KONCENTRAČNÍHO TÁBORA LITOMĚŘICE

Michael Michner, Památník Terezín

Poválečná fotografie Břetislava Lukeše s jeho vězeňskou blůzou. Památník Terezín, pomocný materiál fotoarchivu, č. 1275.

Postwar photo of Břetislav Lukeš with his prison jacket. Terezín Memorial, auxiliary material in the photo archive, No. 1275.

1936–1939 absolvoval vojenskou službu. Poté začal pracovat u firmy Mottl jako elektroobchodník. Od října 1940 do roku 1941 byl elektromontérem u Rohren Fabrik v Berlíně. Posléze působil na pozici technického úředníka u firmy Avia v Letňanech.¹⁾

Odboj a věznění

Do protinacistického odboje se Břetislav Lukeš zapojil patrně již krátce po březnové okupaci v roce 1939. Působil ve skupině s názvem „Blaničtí rytíři“, o které se bohužel nepodařilo zjistit podrobnější informace. Její činnost měla spočívat v provádění vojenské a průmyslové zpravodajské služby. Kde všude působila a jaký byl rozsah této ilegální sítě, můžeme pouze odhadovat. Přesto víme, že do ní byly mimo jiné zapojeny osoby z Kolínska a Mladoboleslavsko. Informace

Tento článek se věnuje Břetislavu Lukešovi, protinacistickému odbojáři, který byl za nevyjasněných okolností odhalen a zatčen gestapem. Následovala jeho vězeňská anabáze několika represivními zařízeními. Nejdelší dobu strávil v koncentračním táboře Litoměřice, kde se dočkal konce války. Jde o jednoho z mála Čechů, u kterých dochované úřední dokumenty a prameny osobní povahy umožňují vylíčit jejich věznění v litoměřickém táboře, kde živořili a otrocky pracovali v naprosto nesnesitelných podmínkách.

Mládí a život před válkou

Břetislav Lukeš se do rodiny majitele elektrozávodu Ignáce Lukeše a Anny, rozené Kratochvílové, narodil 30. dubna 1915 v obci Radim, okres Kolín. Při volbě vzdělání šel v otcových šlépějích a po vyučení navštěvoval průmyslovou školu elektrotechnickou. V roce 1936 se oženil s Marií Sommerovou (nar. 4. 1. 1911), s níž měl dvě děti. Mezi léty

Označení a vězeňské číslo na blůze Břetislava Lukeše. Památník Terezín, inv. č. PT 861.

Label on Břetislav Lukeš's jacket showing his prisoner category and number. Terezín Memorial, inv. No. PT 861.

o aktivitách Břetislava Lukeše v odboji do roku 1942 zůstávají neznámé, v této době však začal spolupracovat se svým spolužákem Janem Píšou z letňanského závodu Avia, kam sám nastoupil. Píša byl zaměstnán v dílnách, odkud dodával Lukešovi zprávy o výrobě. Společně s dalšími pracovníky z podniku byl Píša také členem ilegální organizace KSČ, za což ho po prozrazení v červenci 1944 zadrželo gestapo.²⁾ Břetislav Lukeš se kromě špionáže měl věnovat uvědomování českých občanů o událostech v zahraničí, rozmnožování a rozšiřování letáků a časopisu „V boj“ nebo pořizování „falešných pasových fotografií“. Nevyjasněnou otázkou ovšem zůstává, kdo všechno s ním byl ještě v kontaktu a komu získané informace předával.³⁾

Začátkem roku 1944 došlo v Avii Letňany k prozrazení odbojových skupin. Probíhající vlně zatýkání se nevyhnul ani Břetislav Lukeš. Dne 23. února 1944 byl přímo v práci zadržen gestapem a umístěn do vyšetřovací vazby. Není však vůbec jasné, jak se o něm německá tajná státní policie dozvěděla. Zásah byl pravděpodobně vedený převážně do řad ilegální KSČ a někdo ze zatčených ho musel prozradit. Následovalo několikaměsíční věznění na Pankráci a drsné výslechy v Petschkově paláci, vedené komisařem Hansem Siebertem (nar. 23. 7. 1910) a tlumočícím komisařem Gustavem Spannbauerem (nar. 25. 9. 1904). Obviněn byl z přípravy velezrady (Vorbereitung zum Hochverrat).⁴⁾

Pražské gestapo po více než půl roce převezlo 17. října 1944 Břetislava Lukeše do policejní věznice v terezínské Malé pevnosti.⁵⁾ Z této doby se dochovaly čtyři oficiální dopisnice, ze kterých lze částečně vyčíst jeho osudy. Zpočátku byl umístěn na I. dvoře v cele č. 6 a nasazen do pracovního komanda „Albis“ v bývalém litoměřickém pivovaru. Dne 22. října 1944 poslal své ženě Marii do Kolína první korespondenční lístek. Text mohl obsahovat pouze omezený počet řádků a musel být psán německy, protože podléhal cenzuře. Podobně jako většina nově příchozích ji v něm žádal o nejnnutnější – zaslání bot, prádla, rukavic, šití a peněz. Ptal se také na děti, které pozdravoval a ujišťoval je, že na ně denně myslí.⁶⁾

Druhou zprávu, datovanou 4. listopadu 1944, odeslal Břetislav Lukeš z cely č. 44 na IV. dvoře, kam byl mezitím přesunut. Manželce tentokrát psal, aby mu ihned dala vědět, zda už poslala balíček s věcmi, dosud nic nedostal. Upozorňoval, že v Malé pevnosti jsou dva vězni se jménem Břetislav Lukeš.⁷⁾ Připomínal potřebu teplého prádla, rukavic, tlustých bot, kartáče, vitamínu C, nějakého jídla, ovoce, cukru, Biokleinu⁸⁾ a peněz. Těmto požadavkům se nelze divit, vždyť se blížila zima a bez pořádného oblečení mohli vězni v nehostinných podmínkách Malé pevnosti snadno onemocnět.⁹⁾

Třetí lístek Břetislava Lukeše pochází z 26. listopadu 1944. Dozvídáme se v něm o obdržení balíčků od ženy a rodičů. Psal rovněž, že je opět zdravý, z čehož lze usuzovat prodělání nějaké nemoci. Chtěl by zaslat práškové mýdlo, mýdlo na holení a toaletní papír, protože těchto věcí nebyl ve věznici dostatek. Kromě toho se zmiňoval o naléhavé potřebě teplého pásu na břicho a ledviny, zřejmě v souvislosti s následky onemocnění. Závěrem poděkoval za zaslání věci, ptal se na děti, jak se daří rodině a pozdravoval všechny známé.¹⁰⁾ Poslední dopisnice z Malé pevnosti byla Břetislavem Lukešem pouze podepsána. Stálo na ní natištěno: „*Schicke mir keine Pakete mehr hierher und wartet neue Adresse ab.*“¹¹⁾ (Už mi sem neposílejte žádné balíky a počkejte na novou adresu.) Na lístku je uvedeno datum 28. listopadu 1944, v tentýž den odjel v transportu do koncentračního tábora Flossenbürg.¹²⁾

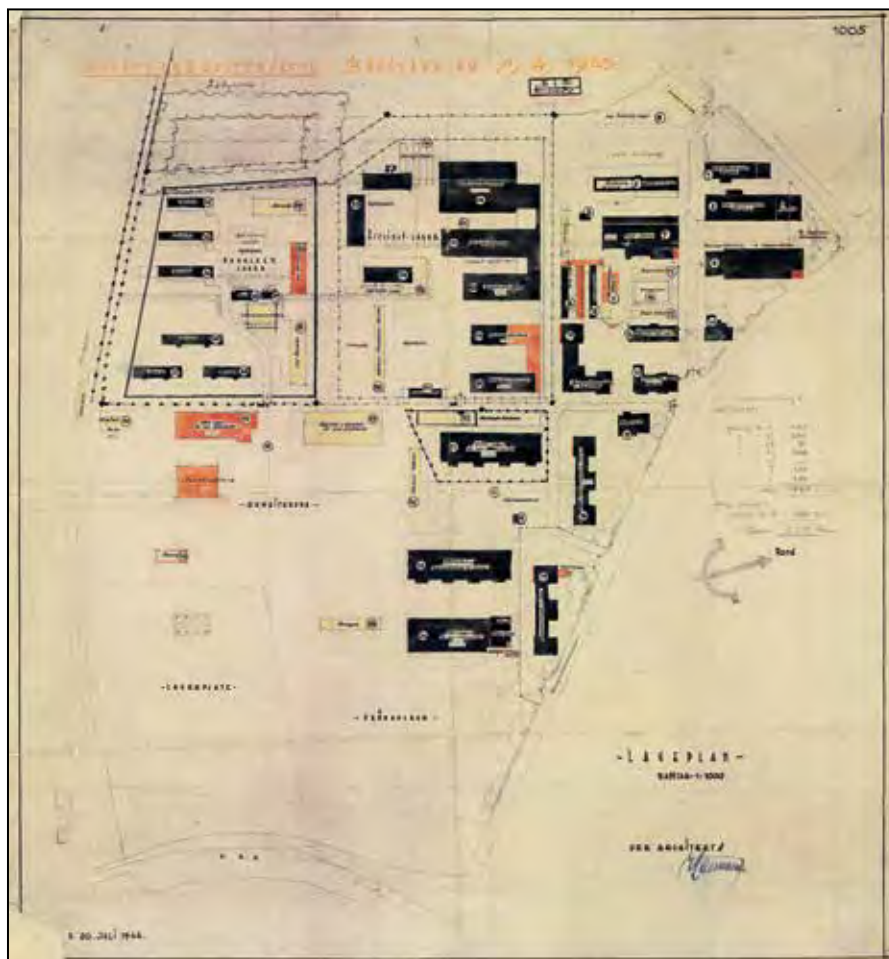
Společně s Břetislavem Lukešem opustilo terezínskou věznici dalších 36 vězňů. Nešlo o velkou odbojovou skupinu, ale spíš o menší skupinky a jednotlivce z různých koutů protektorátu. Do transportu byli zařazeni také Francouz a Ukrajinec. Pro vězně nebyly tyto transporty, trvající i několik dní, vůbec jednoduché. Obávali se o svůj život, jen málokdy totiž věděli, kam budou odvezeni. Do Flossenbürgu dorazili 1. prosince 1944. Po zaevidování dostali typický modro-šedě pruhovaný oděv s označením vězeňské kategorie,¹³⁾ národnosti a přiděleným vězeňským číslem. Své věci museli odevzdat. Břetislav Lukeš byl od této chvíle veden jako vězeň 37971.¹⁴⁾ Všechny příchozí umístili do odděleného bloku karanténních baráků, odkud se pravděpodobně až do odjezdu nedostali.¹⁵⁾ Vězni, jejichž převážná část se mohla znát již z Malé pevnosti, neboť jí prošli ve stejný čas, zde však dlouho nezůstali. Dne 5. prosince 1944 bylo 31 z nich, včetně Břetislava Lukeše, vybráno pro komando Elsabe a odesláno do pobočného koncentračního tábora v Litoměřicích. Zbývajících 6 vězňů bylo prozatím ponecháno ve Flossenbürgu.¹⁶⁾

Komando Elsabe v koncentračním táboře Litoměřice a čeští vězni z transportu F7

Dříve než se přesuneme k samotnému komandu Elsabe, představíme si stručně vznik koncentračního tábora v Litoměřicích. Velké koncentrační tábory jako Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Mauthausen, Auschwitz, Sachsenhausen, Ravensbrück a další se během let postupně rozšiřovaly. Vznikla tak celá řada menších pobočných táborů a pracovních komand. Vězni v nich byli využíváni především německým vojenským průmyslem v rámci mechanismu „Vernichtung durch Arbeit“ – zničení prací. Jejich likvidace neměla proběhnout přímo, ale prostřednictvím vyčerpávající otročké práce, neboť kvalifikovaných dělníků odchodem na frontu ubývalo a totálně nasazení pracovníci ze zahraničí je nevládali dostatečně nahrazovat. Organizace SS, spravující koncentrační tábory, z „pronájmu“ vězňů do různých firem navíc finančně profitovala.¹⁷⁾ I proto bylo takových míst na nacisty ovládaném území zřízeno mnoho, ovšem existence některých z nich je spojena až s posledními válečnými léty, kdy spojenecké nálety stále více ohrožovaly klíčové německé průmyslové oblasti. Z důvodu ochrany zbrojní výroby rozhodli nacisté o její decentralizaci a částečném přesunutí do vybraných podzemních komplexů.¹⁸⁾

Umístění litoměřického koncentračního tábora nebylo náhodné, souviselo s vápencovým dolem, ukrytým pod vrchem Bídnice. Jeho vytěžené prostory byly vytipovány pro válečnou výrobu. První stavební projekt pro firmu Elsabe A. G., spadající pod siegmarský concern Auto-Union, dostal název Richard I (Bauvorhaben Richard I). Druhá stavba určená pro Kalkspat K. G., berlínské drátovny concernu Osram, nesla označení Richard II.¹⁹⁾ Řízením a dozorem celé stavby byl pověřen SS Führungsstab B 5 (SS řídicí štáb B 5). Realizace projektu těchto rozměrů vyžadovala značný počet pracovníků. Potřebnou pracovní sílu měli kromě německých, českých a zahraničních dělníků představovat především vězni z koncentračních táborů. Pro ně musel být u Litoměřic zřízen tábor, oficiálně se jednalo o pobočku kmenového koncentračního tábora Flossenbürg.²⁰⁾ Jeho postupné budování začalo v březnu 1944. Jako základ byly zvoleny objekty bývalých dělostřeleckých kasáren československé armády. Původní vojenské ubikace obsadily velitelství a strážní jednotka SS, některé sloužily pro ubytování německých a zahraničních dělníků. Někdejší sklady, stáje a jízďárna byly vyhrazeny vězňům. Celý areál obklopoval dvojitý drátěný plot se strážními věžemi.²¹⁾ Tábor byl s rostoucími stavy vězňů postupně rozšiřován o další bloky. Za necelý rok existence jím prošlo přes 18 500 vězňů z různých států a zemí – Polska, Sovětského svazu, Francie, Slovinska, bývalého Československa a dalších. Z celkového počtu vězněných osob bylo přes 4000 Židů. Nejpočetnější transporty do Litoměřic přijížděly z koncentračních táborů Flossenbürg, Gross-Rosen, Auschwitz II - Birkenau a Dachau.²²⁾

Podzemní stavba Richard I byla určena pro firmu Elsabe A. G. Její budování pod dohledem odborníků začalo na jaře roku 1944. Ačkoli se práce neobešly bez komplikací a průtahů, již v létě začala být přesouváno do Litoměřic ze siegmarského závodu Auto-Union strojní vybavení. K zahájení samotného provozu v několika připravených halách a chodbách došlo na začátku listopadu 1944. Vyráběly se zde

Plán koncentračního tábora v Litoměřicích z 20. července 1944 se zakreslenými pozdějšími změnami. Památník Terezie, inv. č. A 12681.

Plan of the concentration camp in Litoměřice as of July 20, 1944, with later changes plotted in. Tereza Memorial, inv. No. A 12681.

součástky k tankovým motorům Maybach HL 120 a Maybach HL 230. Jednalo se například o hlavy válců, klikové hřídele, těsnění do motorů, součásti ložisek, ventilů a filtrů. Na dovezených polotovarech byly prováděny dílčí obráběcí práce, po kterých následoval převoz dílů do Chemnitz nebo Siegmara k dalším úpravám a kompletaci motorů. První dodávka byla z Litoměřic odeslána 4. listopadu 1944. Prostory určené pro výrobu se postupně rozrůstaly, čímž se zvyšoval počet opracovaných a zhotovených součástek. V lednu 1945 zde fungovalo přibližně patnáct hal.²³⁾

Pod dohledem německých mistrů pracovali v Richardu I totálně nasazení zahraniční dělníci a vězni koncentračního tábora. Belgičané, Francouzi, Nizozemci či Italové většinou prováděli náročnější pracovní úkony na bruskách a soustru-

Výrobní hala podzemní továrny Elsabe (stavební úsek Richard I), snímek z roku 1965. Památník Terezín, inv. č. A 132.

Production hall of the Elsabe underground factory (Richard I section), photographed in 1965. Terezín Memorial, inv. No. A 132.

Prostory podzemní továrny Elsabe (stavební úsek Richard I), snímek z roku 2017. Foto Alex Desp.

Premises of the Elsabe underground factory (Richard I section), photographed in 2017. Photo by Alex Desp.

zích, zatímco vězni obsluhovali frézy a vrtačky. Pracovní skupiny byly nazývány podle firmy, a tak vzniklo „komando Elsabe“.²⁴⁾ Vězně tohoto komanda odlišovalo písmeno E na zádech oděvu. Ti, kteří pracovali přímo u strojů, nosili na prsou i jejich čísla. Prvních sedm set vězňů komanda pocházelo z kmenového koncen-

tračního tábora Flossenbürg, kde měli být vybráni podle profesních schopností. Do Litoměřic přijeli dvěma transporty – 25. listopadu a 8. prosince 1944 – táborovými písaři označenými jako F6²⁵⁾ a F7.²⁶⁾ Vězni komanda byli rozděleni na dvě pracovní směny Elsabe I a Elsabe II.²⁷⁾ Každá pracovala minimálně dvanáct hodin denně, ranní od 7 do 19 hodin a noční od 19 do 7 hodin. Rostoucí nároky na výrobu v kombinaci s těžkými životními podmínkami však měly za následek značnou nemocnost a úmrtnost. Jen do 29. prosince 1944 zemřelo z komanda Elsabe přes sto vězňů.²⁸⁾ Z tohoto důvodu musel být jejich početní stav soustavně doplňován z pozdějších transportů.²⁹⁾

Komandem Elsabe prošlo také několik desítek Čechů. Nejvíce jich do litoměřického koncentračního tábora bylo odesláno prosincovým transportem F7 z Flossenbürgu. Jednalo se celkem o 39 českých vězňů, přičemž 31 z nich prošlo věznicí gestapa v terezínské Malé pevnosti. Podívejme se nyní na určitá specifika této skupiny. Ačkoliv se v odborné literatuře uvádí, že mělo jít převážně o výběr kvalifikované pracovní síly, realitě to odpovídalo jen do jisté míry. Toto tvrzení podporují především profese jednotlivých vězňů, uvedené v transportním seznamu, protože minimálně u Čechů nalezneme případy, kdy jejich povolání nemělo se strojírenskou výrobou nic společného. Do komanda se dostali učitelé, úředníci, řezníci, krejčí, zahradník, duchovní a jiní. Podrobnější údaje jsou uvedeny v tabulce č. 1.³⁰⁾ Pouze hrstce byla na základě zkušeností přidělena vhodná práce. Patřil k nim například Josef Beran,³¹⁾ který jako odborný učitel vyučoval matematiku, kreslení a rýsování, a proto jej pověřili rýsováním čar na bloky motorů, podle nichž se usazovaly do vrtaček.³²⁾ Jak to se zařazením do transportu skutečně bylo, neosvětlily ani poválečné vzpomínky přeživších vězňů, neboť i jejich výpovědi se liší. Nehledě na to, že někteří ani nevěděli, kam budou odvezeni. Ze sedmi případů uvedl jediný, že byl vybrán na základě své pracovní odbornosti.³³⁾ Dva vězně měli ke skupině údajně přiřadit.³⁴⁾ Další dva se dobrovolně přihlásili poté, co jim byl sdělen cíl cesty.³⁵⁾ Zbývající informaci neuvádějí.³⁶⁾ S jistotou tedy nelze říci, zda u většiny českých vězňů sehrálo roli jejich povolání, nicméně se můžeme domnívat, že alespoň u části ano.

Tabulka č. 1 – Čeští vězni komanda Elsabe z transportu F7

Příjmení	Jméno	Datum narození	Vězeňské číslo	Povolání	Osud (datum úmrtí / přežil)
Balatka	František	10. 8. 1910	37984	učitel	17. 2. 1945
Beran	Josef	14. 2. 1912	37997	učitel	přežil
Blavič	Ferdinand	16. 7. 1888	27337	pomocný dělník	9. 1. 1945
Bošтік	Václav	21. 2. 1897	28928	děkan farnosti	přežil
Dejl	Josef	14. 9. 1907	37974	řezník	zemřel (datum úmrtí není známo)
Dvořák	František	18. 11. 1915	38001	pomocný dělník	přežil
Fencí	Otakar	20. 8. 1886	28873	pomocný dělník	3. 3. 1945

Fiala	František	11. 3. 1892	37976	úředník	9. 1. 1945
Helcl	Josef	23. 8. 1893	37981	úředník	2. 2. 1945
Hemmer	Josef	21. 7. 1922	37998	pomocný dělník	přežil
Hlaváček	Zdeněk	1. 9. 1922	37975	krejčí	19. 2. 1945
Ištván	Josef	19. 8. 1924	10392	pomocný dělník	přežil
Ježek	Jan	11. 5. 1882	37994	lékárník	22. 12. 1944
Karlík	Zdeněk	28. 6. 1921	35294	nožíř	přežil
Kemr	Václav	1. 11. 1890	37988	sítař (řešetář)	23. 3. 1945
Kirchschläger	Kamil	6. 4. 1902	37983	hostinský	7. 3. 1945
Kocourek	Karel	23. 10. 1905	37992	pomocný dělník	27. 2. 1945
Kotlář	Ladislav	28. 8. 1903	37973	účetní	7. 3. 1945
Kozel	Karel	27. 10. 1898	37990	elektrikář	10. 2. 1945
Křížek	Karel	29. 11. 1910	37980	řezník	přežil
Kuna	Karel	10. 8. 1900	37969	soustružník	21. 12. 1944
Lohnický	Jaroslav	2. 10. 1911	37950	pekař	29. 12. 1944
Lukeš	Břetislav	30. 4. 1915	37971	elektrotechnik	přežil
Mazánek	Jaroslav	3. 3. 1900	37993	pomocný dělník	9. 3. 1945
Němec	Miloslav	5. 2. 1918	37982	klempíř	7. 3. 1945
Schmied	Antonín	24. 11. 1923	38003	nástrojář	1. 3. 1945
Šmída	Rudolf	1. 9. 1904	37970	zahradník	přežil
Starý	Rudolf	11. 11. 1907	6221	zámečník	přežil
Stoklasa	Jaroslav	29. 10. 1892	37978	krejčí	zemřel (údajně 23. 3. 1945)
Šafránek	František	16. 11. 1911	37972	řidič	přežil
Šantora	Václav	21. 9. 1901	37987	mechanik	4. 2. 1945
Šedivý	Tomáš	1. 12. 1909	37996	tesař	3. 3. 1945
Táborský	Zdeněk	21. 3. 1923	37977	truhlář	přežil
Theimer	František	25. 1. 1892	37989	úředník	16. 1. 1945
Trtílek	Karel	30. 12. 1904	37880	odborný pracovník	přežil
Vohanka	Alois	24. 6. 1905	37986	slévač	přežil
Vojta	Josef	24. 3. 1898	19852	truhlář	29. 4. 1945
Vrba	Arnošt	17. 5. 1917	38002	pomocný dělník	4. 2. 1945
Wiesner	Bohuslav	31. 1. 1916	38000	technik	9. 2. 1945

Vliv na umístění do transportu mohl rovněž mít fyzický a zdravotní stav vězňů. Z odeslaných 39 Čechů jich 30 do Flossenbürgu přišlo 1. prosince 1944. Tito „čerství“ vězni,³⁷⁾ doposud nezasažení hrůzami nacistických koncentračních táborů, představovali pro orgány SS ideální kandidáty na těžkou vysilující práci. Proto nelze vyloučit, že i když neovládali potřebnou profesi, byli pro koncern Auto-Union, který si vězně komanda Elsabe najímal a platil za ně nemalé finanční sumy, vybráni z důvodu předpokládané delší práceschopnosti.³⁸⁾ Zcela se tento princip projevil až později v litoměřickém koncentračním táboře při požadavcích firem doplňovat komanda kvalifikovanými vězni. SS Führungsstab nedokázal tyto žádosti plnit, ale soustředil se zejména na úkol, aby byl denně odeslán

dostatečný počet vězňů na pracoviště. Zvláště v době rozšíření závažných infekčních nemocí se to dařilo jen stěží. Firmě přes četné protesty nezbyvalo nic jiného, než neustále školit nové vězně.³⁹⁾

Rozhodující při výběru nebylo ani stáří českých vězňů. Věkové rozpětí 39 Čechů v komandu Elsabe se pohybovalo od 20 až do 62 let. Nejmladší byl Josef Ištván (nar. 19. 8. 1924) a nejstarší lékárník Jan Ježek (nar. 11. 5. 1882). Složení vězňů podle věkových skupin je uvedeno v následující tabulce č. 2.

Tabulka č. 2 – Věk českých vězňů komanda Elsabe z transportu F7

Věkové skupiny	Počty vězňů	Zemřelí vězni	Přeživší vězni
do 30 let	11	5	6
31–40 let	12	5	7
41–50 let	8	7	1
51–60 let	7	7	0
61 a více let	1	1	0
Celkem	39	25	14

Z údajů v tabulce je zjevné, že stáří Čechů při zařazení coby pracovní síly do transportu pro firmu Elsabe hrálo jen malou roli. Jejich další osud v litoměřickém táboře byl výrazně poznamenán nacistickým plánem „Vernichtung durch Arbeit“ (zničení prací) a hroznými životními podmínkami. Z uvedených 39 vězňů zde 25 zemřelo, přičemž 15 z nich bylo starších čtyřiceti let. Ve věkových skupinách do 30 let a 31–40 let byla úmrtnost nižší, v obou přežila více než polovina vězňů.⁴⁰⁾

Komando Elsabe a vězeň Břetislav Lukeš

Jedním z vězňů komanda Elsabe byl tehdy devětadvacetiletý Břetislav Lukeš. Do litoměřického koncentračního tábora se dostal společně s dalšími 38 Čechy 8. prosince 1944 transportem F7 z Flossenbürgu. Skupina musela ihned po příjezdu čelit otřesným podmínkám v táboře. Vězni byli mnohdy ubytováni bez jakéhokoli vybavení, slámníků či dek v bývalé jízdně na šestipatrových palandách.⁴¹⁾ Spali i pracovali v jednom oblečení, na nohou měli většinou nepohodlné dřeváky. V chladných měsících trpěli zimou, a to i po instalaci vytápění koncem roku 1944. Omezené kapacity nedokonalých umývár a toalet nemohly vězňům ani zdaleka stačit, což mělo za následek zvyšující se špínu v budovách a jejich zamoření hmyzem. Jen zřídka probíhalo odvěšívání, nicméně v tomto prostředí nemělo prakticky žádný účinek. Komandanturou přehlížené zhoršující se poměry v táboře brzy způsobily nekontrolovatelné šíření nebezpečných epidemií úplavice a tyfu, jejichž následkem umíraly stovky vězňů.⁴²⁾ Sám Břetislav Lukeš tyto hrůzy popsal ve svém prvním motáku manželce Marii z 15. prosince 1944. Těchto ilegálních dopisů se mu s pomocí civilních dělníků podařilo poslat hned několik.⁴³⁾

„Nejdražší! Používám opět jiné cesty, abych Ti sdělil, kde jsem. Z Flossenbürgu v Bavorsku jsem po jednom týdnu odjel zase do Sudet. Pracuji v jedné továrně blíz-

Pol. Häftl. Nr. *37971* *Lukes* *Břetislav*
 Name Vorname
Elektroniker geb. *30. 4. 15.* in _____

Posteingang

Januar	Februar	März	April	Mai	Juni	Juli	August	September	Oktober	November	Dezember

Postausgang

Januar	Februar	März	April	Mai	Juni	Juli	August	September	Oktober	November	Dezember

Postsperr: vom _____ bis _____
 " _____ " _____
 " _____ " _____
 " _____ " _____

Bemerkungen:

12/0187

Vězeňská karta Břetislava Lukeše z koncentračního tábora v Litoměřicích. Památník Terezín, inv. č. A 12976.

Prisoner card of Břetislav Lukeš from the concentration camp in Litoměřice. Terezín Memorial, inv. No. A 12976.

ko Litoměřic. To, co jsem až dosud prožil, není nic proti tomuto. Jak v konc. lágru ve Flos. [Flossenbürgu] umíralo denně sta lidí, tak je to zde. Úplavice a hlad, vysílením atd. Ubytování hrozné. Od Terezína jsem se nesvlékl. Ve Flosu [Flossenbürgu] nám všechno vzali, šaty, boty, prádlo, peníze atd. Zachránil jsem svetr, šálu a rukavice. Prádlo se zde nemění. Prosím pošli mi barevnou 1 košili, 1 spodky, 2 kapesníky, onučky na nohy silné. Velký silnější pytel na jídlo. Musím, až mi pošleš, nosit všechno s sebou. Zde se hojně krade. Jsou [tu] Rusi, Poláci, Maďari atd. Špína, prohnílá sláma, denně odváží mrtvé přímo z těchto pelechů. Chci uchránit jen zdraví. Pracuji v podzemí, neviděl jsem již přes týden světlo. Denně až 14 h.⁽⁴⁴⁾

Příčinou četných úmrtí byla dlouhodobá podvýživa spojená s namáhavou prací. Příděly jídla se postupně zmenšovaly a jeho kvalita se zhoršovala. Strava se v litoměřickém táboře skládala z náhražkové kávy, vodové polévky a kousku z dvoukilogramového chleba. Ten si dělilo nejdříve 8, poté 12 a od února 1945 až 24 vězňů. V praxi to však vypadalo jinak, příděly rozdával kápo, bylo pouze na něm, jak je rozdělit. Leckdy se tak na všechny vězně nedostalo. Někteří nově příchozí nebyli vybaveni ani nádobami na jídlo a lžicemi, které si museli obstarat či improvizovaně vyrobit.⁽⁴⁵⁾ Situace se podle informací v motáku Břetislava Lukeše zdála být kritická již v prosinci 1944, kdy žádal o okamžité zasílání potravin a dalších věcí pravidelnými balíčky.

„Pošli mi lžíci 1, hrníček nebo kastrol 1l. Potřeby pro vaření kávy a polévky (kostky nebo podob.), cukr, sůl, tuky atd. jako na Pankráci. Balíky s potravinami jsou dovoleny v jakémkoliv množství a kdykoliv. Napiš adresu známým, ať na mě pama-

*tuji. Posílej balíčky 2× týdně menší. Prosím tě a rodiče o cigarety, jsou zde nutny. Nekouřím, ale vyměňuji je za teplé jídlo. Nezapomeň na léky a vitamíny. Také tabák a pár papírků.*⁴⁴⁶⁾

Nekonečný hlad nutil vězně například k požívání kořínků, trávy, dokonce i uhlí, vaření hlemýžďů a sbírání odpadků z kuchyně. Část nejzoufalejších riskovala zastřelení strážnými při snaze dostat se do krechtlů s bramborami nebo do skladu potravin. Vězni mohli za dobře odváděnou práci od firmy, pro kterou pracovali, získat na přilepšenou poukázky (Premienscheine) do táborové kantýny. Ta ovšem nabízela jen vodovou polévku, červenou řepu, zelí a tabák. Nedostatek jídla, potřebného oblečení a vybavení vězňů vedl ke vzniku výměnného obchodu, v němž byl kurz jídla značně vysoký. Kousíček chleba se běžně měnil za košili.⁴⁷⁾ Cenným platidlem byly v těchto případech také cigarety, umožňující nejen zisk potravin, ale i odesílání motáků z tábora přes civilní dělníky. Není proto žádným překvapením, že pomocí těchto ilegálních zpráv vězni psali rodinám o balíčky s jídlem, které mnohé z nich držely naživu.⁴⁸⁾

Hlavním posláním vězňů komanda Elsabe bylo vykonávat těžkou vyčerpávající práci. V těchto podmínkách se nejednalo o nic jednoduchého. O poměrech v táboře napsal rodině v motáku z 16. ledna 1945 rovněž Břetislav Lukeš. *„Život můj je strašný. Vši, špína atd. Fuj, hrozně! Čekám na zánět na oči!! Spím, aniž se svlékám. Olej a špína je již tak zažraná, že nejde dolů. V hadrech, které nám dali, jsem již 1½ měsíce.*⁴⁹⁾ Stížnosti firmy u vedení tábora na nevyhovující, zesláblé a nevykonané vězně, za jejichž práci údajně platila 55 feniků za hodinu,⁵⁰⁾ vedly k drobnějšímu zlepšení situace až začátkem února 1945. V té době došlo z důvodu epidemie úplavice a rozmáhajícího se tyfu k přemístění vězňů z komanda Elsabe do odděleného bloku, aby nedocházelo k jejich kontaktu s ostatními vězňenými. Šlo o budovu s menšími místnostmi a vlastními umývárny, která byla oproti ostatním ubikacím o něco přijatelnější. Tento krok nebyl ani zdaleka podniknut kvůli zlepšení životních podmínek vězňů, ale především pro udržení plynulé výroby, na které firmě Auto-Union a SS nejvíce záleželo. Výraznější změny to však vězňům nepřineslo, stále museli pod důkladnou kontrolou německých mistrů otrocky pracovat nejméně 12 hodin denně v podzemní továrně.⁵¹⁾

Břetislav Lukeš dával, podobně jako další vězni, přednost práci v podzemí, kde byl alespoň částečně chráněn před řáděním dozorců. Díky profesi elektromechanika jej v komandu Elsabe zařadili do elektrikářské dílny, nesoucí označení Gruppe X. Zpočátku v ní pracovalo přibližně třicet vězňů, ale jejich počet se postupně snižoval. V rámci svého nasazení se mohl pohybovat po celém prostoru bývalého dolu, neboť značná vlhkost v podzemí způsobovala časté elektrické poruchy nejrůznějšího charakteru.⁵²⁾ Tato práce sice nebyla tak náročná, ale přesto zde hrozily úrazy a onemocnění ze škodlivého ovzduší, na které si v ilegálním dopise rodině stěžoval i Břetislav Lukeš. *„Jsem zatím zdrav. Jen kašel mne stále trápí, ale to dělá vzduch ve stole.*⁵³⁾ Zhoršující se podmínky v táboře se časem pochopitelně projeví na jeho fyzickém stavu. Motákem ze 14. března 1945 informoval, že nyní mají k jídlu pouze dvakrát denně chleba a vodovou polévku. Svou tělesnou váhu

odhadoval asi na 56 kilogramů, přičemž uvedl domnělý nárůst hmotnosti vlivem nižšího vytižení.⁵⁴⁾

Při práci v komandu Elsabe představovali pro vězně nebezpečí zejména výrobní mistři. Nejobávanějším z německých vedoucích pracovníků byl hlavní inženýr firmy Kurt Hartmann (nar. 1894 v Oschatz), známý svou surovostí a až fanatickým dodržováním předpisů. Každé poškození stroje nebo nářadí mělo za následek tělesný trest, vykonaný přímo na místě, v horším případě pak vyšetřování gestapem, zda nešlo o úmyslnou sabotáž.⁵⁵⁾ Nepřetržitý strach vězňů pracujících ve výrobě popsal ve vzpomínce výstižně například Rudolf Starý.⁵⁶⁾ *„Práce na vrtačce byla pro mne hrozná, nikdy jsem nic podobného nedělal. Nejhorší bylo ten kus upnout a potom ho zase dopravit dál. Stroj působil hrozný rámus a bál jsem se také, že nás všechny jednou štola zavalí. Našel jsem si kousek desky, vyvrtal dva otvory, provlékl kousek špagátu a dal jsem si to na hlavu. Celou tu dobu jsem se chtěl z tohoto komanda dostat pryč, nejvíc ze všeho jsem se bál proto, že nám neustále hrozili smrtí, když budeme dělat zmetky.“*⁵⁷⁾ Navzdory tomu se však mezi civilními dělníky a mistry našli lidé, kteří vězňům naopak pomáhali.⁵⁸⁾ O jednom z nich se ve vzpomínce zmiňoval Karel Křížek. *„Mistrem v hale, kde jsem pracoval u stroje, byl starší Němec, kulhal. Nosil mi černé dopisy do Lovosic k rychlíku. Dával si je vždy do boty, aby mu na ně nepřišli. Od sestry mi pak doručoval balíky.“*⁵⁹⁾

Do problémů se jako elektrikář, zajišťující opravy v celém dole, dostal rovněž Břetislav Lukeš. Začátkem roku 1945 jej společně s dalšími vězni z důvodu vznícení elektromotorů ve strojích zadrželo a vyslýchalo gestapo. Cílem bylo zjistit, proč k tomu docházelo. Břetislav Lukeš tvrdil, že to má na svědomí přílišná vlhkost, nicméně pravou příčinu dobře znal. Vězni si v podzemí tajně vyráběli tzv. žarky, neboli primitivní ponorné vařiče, využívané k ohřevu vody. Zařízení při zapojení do elektrické sítě vyhazovalo pojistky, což vedlo k poškozování strojů. Gestapu se nakonec podařilo příčinu odhalit a tzv. žarky zakázalo. Při vyšetřování obvinil jiný vězeň Břetislava Lukeše, že mu v dílně vařič sestavil. Naštěstí byl Lukeš potrestán jen 25 ranami holí, ale mohlo to pro něj dopadnout daleko hůř.⁶⁰⁾

Neomezený pohyb uvnitř komplexu chodeb umožňoval Břetislavu Lukešovi mít určitý přehled o českých spoluvězních. Již v motáku z 26. prosince 1944 uvedl, že transportem přijelo asi 38 Čechů, kteří se snaží držet pohromadě.⁶¹⁾ Tímto odhadem nebyl daleko od pravdy, neboť jejich skutečný počet v transportu F7 byl 39. Pravděpodobně nezapočítal Josefa Ištvána, vězně romského původu s číslem 10392.⁶²⁾ Vlivem rozdělení na směny a zařazení do různých komand však nebylo možné stav Čechů z transportu dlouhodobě sledovat. Břetislav Lukeš se vídal pouze s hrstkou z nich – Ladislavem Kotlářem, Karlem Křížkem, Jaroslavem Stoklasou, Karlem Trtílkem a Aloisem Vohankou, kteří většinou pracovali u vrtaček.⁶³⁾ Nejblíží mu byli Kolíňáci, jelikož se nedaleko města narodil a nyní tam bydlela jeho rodina. Jednalo se o plukovníka Františka Fialu a truhláře Josefa Vojtu, o nichž se ve zprávách zasílaných domů často zmiňoval. Oběma se bohužel nakonec stal litoměřický tábor osudným. Zvláště smrt prvního jmenovaného Břetislava Lukeše zasáhla. O okolnostech jeho úmrtí informoval v motáku ze 16. ledna 1945 takto:

„Plukovník Fiala, s kterým jsem od Terezína trávil [čas] společně a nerozlučně, zde těžce onemocněl, jak jsem ti psal. Potřeboval balíčky a prádlo. Podporoval jsem jej, co jsem mohl, jídlo i léky, ale po zápalu plic a pohrudnice 2 dny pracoval. Znova ulehl, ale vysílením a hladu nevydržel celý průběh nemoci a 9. I. zde zemřel. Odešel tedy opět jeden z Čechů.“⁶⁴⁾ Z tohoto textu je patrné, jakou vražednou kombinaci představovaly otravné podmínky, dřina, nedostatečná strava a nemoci.

Zhoršující se situaci v táboře zvládal Břetislav Lukeš především díky balíčkům od blízkých, bez nich by jeho šance na návrat byly mizivé. V motáčkách za ně vždy srdečně děkoval a s instrukcemi žádal další. Snažil se též pomáhat svým spoluvězňům, kterým zajišťoval odesílání ilegální korespondence nebo se s nimi dělil o jídlo.⁶⁵⁾ Poslední ilegální dopis rodině napsal Břetislav Lukeš 19. dubna 1945. Už cítil, že konec války je nadohled. „Jsem zdrav a v očekávání, že půjdu brzo domů. Nedoštaneš-li ode mě zprávu častěji, neměj obav. Je to velmi těžké, civilisté opouští stoly a je těžko získat nějaké spojení. Stálo mě to mnoho a jedině od otce jsem dostal pár cigaret. Tak jsem je koncem obětoval. S jídlem je to čím dál bídější. Dostáváme již jenom jednou denně chléb a polévku. Přibýlo sem mnoho cizích z jiných lágrů. Také jsme očekávali, že nás budou evakuovat, ale zatím k tomu nedochází.“⁶⁶⁾

Osvobození a poválečný život

Koncem dubna 1945 velitelství přelidněného litoměřického tábora snížilo počet vězňů vypravením železničního evakuačního transportu. Komanda Elsabe se to ovšem netýkalo, zbylí dozorcí trvali na jejich pracovním nasazení až do 5. května 1945.⁶⁷⁾ Ten den ráno šel do podzemní továrny jako jediný z Gruppe X. i Břetislav Lukeš. V poledne se vězni vrátili do tábora na mimořádný apel, při němž jim bylo oznámeno, že válka skončila. Následně od 6. do 8. května probíhalo jejich propouštění.⁶⁸⁾ Tábor byl rozpuštěn, nicméně v něm zůstalo asi 1200 nemocných vězňů nakažených infekčními nemocemi, nejvíce tyfem. Na jejich záchraně se pak podíleli lékaři a ošetrovatelský personál z České pomocné akce a sovětské zdravotní kolony, kteří byli do Litoměřic přesunuti z Terezína.⁶⁹⁾

Břetislava Lukeše podle vzpomínky propustili s dalšími sedmi Čechy 7. května 1945 odpoledne. Skupina byla vybavena potravinami na cestu a za doprovodu stráží převedena přes litoměřický most směrem k Terezínu.⁷⁰⁾ Společně s ním odcházeli minimálně další tři čeští vězni z transportu F7, kteří pracovali v komandu Elsabe – Karel Křížek, Karel Trtílek a Alois Vohanka. Noc strávili v nedalekých Bohušovicích nad Ohří, kde v karanténě čekali, až se druhý den budou moci v Terezíně podrobit lékařské prohlídce a odvšivení.⁷¹⁾ Poté, co Břetislav Lukeš obdržel potvrzení, že je bez nákazy, vyrazil do Roudnice nad Labem. Zde byl 9. května svědkem bombardování, po kterém pomáhal s odnášením mrtvých a raněných. Do Prahy, kam měl namířeno, dorazil 11. května 1945.⁷²⁾

Z věznění v nacistických represivních zařízeních si Břetislav Lukeš odnesl podlomené zdraví. Trvalo rok, než byl schopen vrátit se do běžného života. Ve druhé polovině 40. let obdržel za činnost v protinacistickém odboji šest vyznamenání včetně Československého válečného kříže 1939. Přestože pobíral invalidní rentu,

Vězeňská blůza Břetislava Lukeše. Památník Terezín, inv. č. PT 861.
Prison jacket of Břetislav Lukeš. Terezín Memorial, inv. No. PT 861.

Expozice „Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945“ v Památníku Terezín.
The exhibition “The Litoměřice Concentration Camp 1944–1945” in the Terezín Memorial.

nastoupil v roce 1946 do Škodových závodů na pozici technického úředníka. Mezi lety 1947–1953 pracoval „v teplickém FNO“, tedy v oblastní pobočce Fondu národní obnovy v Teplicích,⁷³⁾ poté byl zaměstnancem Úřadu pro normalizaci a měření. Do zaslouženého důchodu odešel až ve svých 67 letech. Zemřel 28. února 1989 v Kolíně.⁷⁴⁾

Závěr

Pro převážnou část vězňů představoval koncentrační tábor v Litoměřicích nejkruťší místo, kde se mohli ocitnout. Stejný pocit měl i Břetislav Lukeš. Hrozné podmínky, únavná práce, naprosto nedostatečná strava, epidemie a organizační chaos vedly k vysoké úmrtnosti. Přežít nebylo pro nikoho vůbec jednoduché. Prakticky se to podařilo jen těm nejsilnějším a nejodolnějším, nebo těm, kteří využívali pomoc zvenčí. Na tu byl odkázán také Břetislav Lukeš, z jehož motáků je znát, jak ho kontakt s rodinou fyzicky i psychicky povzbuzoval vydržet, aby se mohl opět setkat se svými blízkými.⁷⁵⁾ Sám v závěru poválečné vzpomínky uvedl: „*Jakýmsi symbolem pro nás, vězně Richardu, byl Radobyl s viditelným křížem na vrcholu – představoval utrpení, viděli jsme ho před sebou vždy cestou do práce. Ale když jsme vycházeli z podzemí za jasných dnů, bylo možné vidět Říp, a to byla zase pro nás, české vězně, vzpruha a posila – vydržet a přežít.*“⁷⁶⁾ Navzdory snaženému příkoří se mu to nakonec povedlo. Ne všichni však měli takové štěstí. Z 39 českých vězňů zařazených do transportu F7 se osvobození dočkalo pouze čtrnáct.⁷⁷⁾

Bývalému koncentračnímu táboru v Litoměřicích je v Památníku Terezín věnována expozice umístěná na tzv. ženském dvoře v Malé pevnosti. Kromě informací o vzniku, budování a správě tábora, životě vězňů a výstavbě podzemních továren je zde rovněž vystavena řada dochovaných sbírkových předmětů. Mezi nimi se nachází i pruhovaná vězeňská blůza (inv. č. PT 861) s označením kategorie, národnosti a číslem 37971, kterou v litoměřickém táboře nosil Břetislav Lukeš. Památníku Terezín ji osobně daroval v roce 1968.

Poznámky

¹⁾ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Praha (dále VÚA-VHA), Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav.

²⁾ VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 116955/69, Píša Jan; VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav.

³⁾ VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav.

⁴⁾ Tamtéž.

⁵⁾ Památník Terezín (dále PT), Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, Břetislav Lukeš (nar. 1915), dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/mp-lukes-bretislav-2> [cit. 5. 8. 2024].

⁶⁾ VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav. Kopie dopisnice z doby věznění v policejní věznici v terezínské Malé pevnosti, přiložená k jeho spisu. Dále viz PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

- ⁷⁾ Druhý Břetislav Lukeš, nar. 14. 11. 1895, byl v policejní věznici v terezínské Malé pevnosti vězněn od 12. 9. do 19. 12. 1944. Viz PT, Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, Břetislav Lukeš (nar. 1895), dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/mp-lukes-bretislav> [cit. 5. 8. 2024].
- ⁸⁾ Šlo o vitamínový preparát (výtažek z obilných klíčků) s názvem Bioklein, vyráběný firmou Akciové továrny na vyrábění lučebnin, Kolín.
- ⁹⁾ VÚA-VHA, Sběrka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav. Kopie dopisnice z doby věznění v policejní věznici v terezínské Malé pevnosti, přiložená k jeho spisu.
- ¹⁰⁾ Tamtéž.
- ¹¹⁾ Tamtéž.
- ¹²⁾ VÚA-VHA, Sběrka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav; PT, Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, Břetislav Lukeš (nar. 1915), dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/mp-lukes-bretislav-2> [cit. 5. 8. 2024].
- ¹³⁾ K vězeňským kategoriím viz Arolsen Archives, e-Guide, Häftlingskategorien und ihre Abkürzungen, dostupné z: https://eguide.arolsen-archives.org/fileadmin/eguide-website/downloads/Haftarten_dt.pdf [cit. 9. 8. 2024].
- ¹⁴⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFI S.21.379.85 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 37, 72 Zugänge vom 1. 12. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5b59d208589cefc0228b4567> [cit. 9. 8. 2024]; KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFI S.22.54.52, S.22.54.53 – Nummernbücher des Konzentrationslagers Flossenbürg, Buch 4, Haftnummern 37964–38035, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5d42d7a8589cef3f468b4567> [cit. 9. 8. 2024].
- ¹⁵⁾ Srovnaj PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše; PT, inv. č. A 4389, Vzpomínka Aloise Vohanky; PT, inv. č. A 3996, Vzpomínka Josefa Berana.
- ¹⁶⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFI S.21.395 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 51, 452 Überstellungen zum Arbeitslager Leitmeritz, am 5. Dez. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5a73244a589cef05028b4567> [cit. 12. 8. 2024].
- ¹⁷⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích 1944–1945. Průvodce stálou výstavou Památníku Terezín*, Praha 2008, s. 5.
- ¹⁸⁾ Marie TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, Praha 1975, s. 9–10.
- ¹⁹⁾ Miroslava BENEŠOVÁ, *První transport vězňů pro stavbu Richard v Litoměřicích*, Terezínské listy (dále TL) 22, 1994, s. 102.
- ²⁰⁾ Miroslava BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích a jeho věžňové*, in: *Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945. Příspěvky z mezinárodní konference v Terezíně, konané 15. – 17. listopadu 1994*, Terezín 1995, s. 3.
- ²¹⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 33.
- ²²⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích a jeho věžňové*, s. 10–13. K počtu židovských vězňů viz Tomáš GOL, *Češi a pobočný koncentrační tábor Litoměřice* – článek v tomto čísle Terezínských listů, s. 10.
- ²³⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, s. 21, záznamy ke dnům 3. 11. – 10. 11. 1944, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 15. 8. 2024]; Marie TRHLÍNOVÁ, *Výroba v podzemní továrně Richard*, TL 3, 1973, s. 3; TÁŽ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 20.
- ²⁴⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 20–21.
- ²⁵⁾ Jednalo se o 248 vězňů. M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích a jeho věžňové*, s. 19. F6 – šestý transport z Flossenbürgu.
- ²⁶⁾ Jednalo se o 452 vězňů. Tamtéž, s. 19. F7 – sedmý transport z Flossenbürgu.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 4, 11.
- ²⁸⁾ Dle dochovaného záznamu byl stav komanda Elsabe k 29. 12. 1944 následující: denní směna – 312 vězňů, noční směna – 179, nemocní – 78, mrtví – 106, ostatní – 25. Viz M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, s. 29, záznam ke dni 29. 12. 1944, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 15. 8. 2024].
- ²⁹⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Výroba v podzemní továrně Richard*, s. 4.

- ³⁰⁾ Údaje uvedené v tabulce č. 2 byly získány ze seznamu vězňů přesunutých z Flossenbürgu do Litoměřic transportem F7 – viz KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFl S.21.395 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 51, 452 Überstellungen zum Arbeitslager Leitmeritz, am 5. Dez. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5a73244a589cef05028b4567> [cit. 22. 8. 2024]. K informacím o dalším osudu jednotlivých vězňů viz PT, Databáze politiky a rasové pronásledovaných osob, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> [cit. 22. 8. 2024].
- ³¹⁾ Josef Beran se narodil 14. 2. 1912 v Mýtě, okres Rokycany. Vězněn byl za odbojovou činnost na Zbirožsku. Byl vyslýchán v Plzni gestapem, následně vězněn na Borech a 27. 6. 1944 převezen do věznice v tereziňské Malé pevnosti, kde byl umístěn do cely č. 15. Prošel komandy „Albis“ v Litoměřicích, „Sputh“ v Lovosicích a dalšími. Dne 28. 11. 1944 byl odeslán do koncentračního tábora Flossenbürg. Odsud se 8. 12. 1944 transportem F7 dostal do pobočného tábora v Litoměřicích. Zde byl zařazen jako vězeň komanda Elsabe, které pracovalo v podzemní továrně v části Richard I. Navzdory těžkým životním podmínkám a prodělání skvrnitého tyfu se Josef Beran dočkal osvobození. PT, inv. č. A 3996, Vzpomínka Josefa Berana.
- ³²⁾ Tamtéž.
- ³³⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.
- ³⁴⁾ PT, inv. č. A 3994, Vzpomínka Zdeňka Karlíka a PT, inv. č. A 3996, Vzpomínka Josefa Berana.
- ³⁵⁾ PT, inv. č. A 3983, Vzpomínka Karla Křížka a PT, inv. č. A 4349, Vzpomínka Karla Trtílka.
- ³⁶⁾ PT, inv. č. A 4389, Vzpomínka Aloise Vohanky a PT, inv. č. A 4460, Vzpomínka Rudolfa Starého.
- ³⁷⁾ Zmíněných 30 vězňů mělo táborová čísla 37969–37978, 37980–37984, 37986–37990, 37992–37994, 37996–37998 a 38000–38003. Viz KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFl S.21.379.85 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 37, 72 Zugänge vom 1. 12. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5b59d208589cefc0228b4567> [cit. 23. 8. 2024]; KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFl S.22.54.52, S.22.54.53 – Nummernbücher des Konzentrationslagers Flossenbürg, Buch 4, Haftnummern 37964–38035, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5d42d7a8589cef3f468b4567> [cit. 23. 8. 2024].
- ³⁸⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích 1944–1945*, s. 5.
- ³⁹⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích a jeho vězňové*, s. 6.
- ⁴⁰⁾ Vězni byli zařazeni do věkových skupin podle věku při příchodu do Litoměřic, tj. k datu. 8. 12. 1944. Viz KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFl S.21.395 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 51, Konzentrationslager Flossenbürg – 452 Überstellungen zum Arbeitslager Leitmeritz, am 5. Dez. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5a73244a589cef05028b4567> [cit. 13. 8. 2024]. K jednotlivým vězňům PT, Databáze politiky a rasové pronásledovaných osob, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> [cit. 13. 8. 2024].
- ⁴¹⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše; M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 33–34.
- ⁴²⁾ M. BENEŠOVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích a jeho vězňové*, s. 5.
- ⁴³⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.
- ⁴⁴⁾ PT, inv. č. A 90/2, 1. moták Břetislava Lukeše ze dne 15. 12. 1944.
- ⁴⁵⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 35–36.
- ⁴⁶⁾ PT, inv. č. A 90/2, 1. moták Břetislava Lukeše ze dne 15. 12. 1944.
- ⁴⁷⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 36–37.
- ⁴⁸⁾ PT, inv. č. A 90/2, Motáky Břetislava Lukeše; PT, inv. č. A 3994, Vzpomínka Zdeňka Karlíka; PT, inv. č. A 3996, Vzpomínka Josefa Berana; PT, inv. č. A 3983, Vzpomínka Karla Křížka.
- ⁴⁹⁾ PT, inv. č. A 90/2, 3. moták Břetislava Lukeše ze dne 16. 1. 1945.
- ⁵⁰⁾ Tento údaj uvádí Břetislav Lukeš ve své vzpomínce – viz PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.
- ⁵¹⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 21–22.
- ⁵²⁾ Tuto informaci uvádí Břetislav Lukeš ve své vzpomínce – viz PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše. PT, inv. č. A 90/1, Pracovní skupiny vězňů komanda Elsabe.
- ⁵³⁾ PT, inv. č. A 90/2, 4. moták Břetislava Lukeše ze dne 1. 3. 1945.
- ⁵⁴⁾ Tamtéž, 5. moták ze dne 14. 3. 1945.
- ⁵⁵⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobylem*, s. 22.
- ⁵⁶⁾ Rudolf Starý se narodil 11. 11. 1907 v Jedovicích, okres Blansko. Za svoji odbojovou činnost byl v listopadu 1943 zatčen gestapem v Brně. Dne 14. března 1944 následoval jeho převoz do koncen-

tračního tábora Flossenbürg, kde pracoval v lomu, v zahradnictví nebo v chovné stanici angorských králíků. Poté byl v prosinci 1944 odeslán transportem F7 do pobočného tábora v Litoměřicích. Zde byl jako vězeň komanda Elsabe v podzemní továrně zařazen k automatické vrtačce. V březnu 1945 onemocněl skvrnitým tyfem, který překonával ještě v době rozpuštění tábora. Z Litoměřic byl převezen do Terezína, kde se léčil až do svého propuštění. PT, inv. č. A 4460, Vzpomínka Rudolfa Starého.

⁵⁷⁾ Tamtéž.

⁵⁸⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobýlem*, s. 22.

⁵⁹⁾ PT, inv. č. A 3983, Vzpomínka Karla Křížka.

⁶⁰⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

⁶¹⁾ PT, inv. č. A 90/2, 2. moták Břetislava Lukeše ze dne 26. 12. 1944.

⁶²⁾ Více viz PT, Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, Josef Ištvan, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/li-istvan-josef> [cit. 13. 8. 2024]; KZ-Gedenkstätte Flossenbürg / Signatur: AGFI S.21.395 – Listenmaterial Konzentrationslager Flossenbürg 51, Konzentrationslager Flossenbürg – 452 Überstellungen zum Arbeitslager Leitmeritz, am 5. Dez. 1944, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5a73244a589cef05028b4567> [cit. 30. 8. 2024].

⁶³⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

⁶⁴⁾ PT, inv. č. A 90/2, 3. moták Břetislava Lukeše ze dne 16. 1. 1945.

⁶⁵⁾ PT, inv. č. A 4349, Vzpomínka Karla Trtilka; PT, inv. č. A 90/2, 3. moták Břetislava Lukeše ze dne 16. 1. 1945.

⁶⁶⁾ PT, inv. č. A 90/2, 6. moták Břetislava Lukeše ze dne 19. 4. 1945.

⁶⁷⁾ M. TRHLÍNOVÁ, *Tábor smrti pod Radobýlem*, s. 64.

⁶⁸⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše; PT, inv. č. A 90/1, Pracovní skupiny vězňů komanda Elsabe, 3. listek z 5. 5. 1945; M. LANGHAMEROVÁ, *Kalendář událostí v koncentračním táboře Litoměřice 1944–1945*, s. 49–50, záznamy ke dnům 5. 5. – 8. 5. 1945, dostupné z: https://www.pamatnik-terezin.cz/files/6m6fy6ew/kalendarium_web.pdf [cit. 15. 8. 2024].

⁶⁹⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích 1944–1945*, s. 65.

⁷⁰⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

⁷¹⁾ Srovnej PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše; PT, inv. č. A 4349, Vzpomínka Karla Trtilka; PT, inv. č. A 4389, Vzpomínka Aloise Vohanky.

⁷²⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

⁷³⁾ Karel ŘEHÁČEK, *Osídlovací úřad a Fond národní obnovy v Praze. Umístění, personální obsazení a organizační struktura centrály a oblastních úřadoven v letech 1945–1951*, *Paginae historiae* 19, 2011, s. 188. Dostupné také z: https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2024/05/PH_19_2011_Rehacek.pdf [cit. 13. 9. 2024].

⁷⁴⁾ Všechny informace o poválečných osudech Břetislava Lukeše pocházejí ze spisu k žádosti o vydání osvědčení podle § 8 zákona č. 255/1946 Sb., kterou v roce 1995 podala pozůstalá manželka Marie Lukešová. V tomto prameni nejsou uvedena místa zaměstnání ve Škodových závodech a v Úřadu pro normalizaci a měření. Ve druhém případě můžeme předpokládat, že šlo o práci v Praze. Viz VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., č. j. 315170/95, Lukeš Břetislav.

⁷⁵⁾ PT, inv. č. A 90/2, Motáky Břetislava Lukeše ilegálně zaslané z KT Litoměřice manželce Marii Lukešové.

⁷⁶⁾ PT, inv. č. A 4144, Vzpomínka Břetislava Lukeše.

⁷⁷⁾ Viz tabulku č. 2. K jednotlivým vězňům viz PT, Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze> [cit. 13. 9. 2024].

BŘETISLAV LUKEŠ – PRISONER OF THE LITOMĚŘICE CONCENTRATION CAMP

Summary

Michael Michner, Terezín Memorial

The paper is devoted to resistance fighter Břetislav Lukeš (1915–1989), focusing mainly on his experiences during the Second World War, especially his imprisonment in Nazi repressive facilities. It begins with a brief overview of his youth and work experience and goes on to describe Lukeš's resistance activities during the German occupation of the Czech lands. This covers his arrest by the Gestapo, his imprisonment in the Police Prison in the Small Fortress of Terezín, and his transfer to the Flossenbürg concentration camp. The following section examines the selection of Czech prisoners for the Elsabe A. G. company, who were then included in transport F7 and sent to the Litoměřice concentration camp. The paper then delves into the appalling living conditions in the camp, its inmates' slave labor in the underground factory, and the relationships between fellow prisoners, all through the eyes of Břetislav Lukeš himself. The final part discusses his release and his life in the postwar years.

POCHODY SMRTI A KONCENTRAČNÍ TÁBOR LITOMĚŘICE – PŘÍKLAD PŘESHraničNÍHO VÝzkUMU TAKZVANÝCH „COLD CASES“⁽¹⁾

Maximilian Schulz, KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

René Bienert, KZ-Gedenkstätte Mauthausen

I téměř osmdesát let po osvobození koncentračního tábora Flossenbürg se na památník v Horní Falci denně obracejí z celého světa příbuzní někdejších vězňů. Hledají odpovědi, které by jim pomohly vyjasnit osud člena rodiny, nebo najít místo, kde by mohli na mrtvého vzpomínat. K rekonstrukci průběhu věznění a deportací v systému nacionálněsocialistických koncentračních táborů mohou často pomoci fragmenty z pramenů roztroušených na mnoha místech. Stopy se však v historických dokumentech často ztrácejí. Objasnění osudů ztěžuje i rozsáhlá síť pobočných táborů koncentračního tábora Flossenbürg na území dnešního Bavorska, Saska a velké části Čech,²⁾ dále dynamika rušení tohoto tábora na jaře 1945 a v neposlední řadě i četné pochody smrti Bavorskem, Saskem a Čechami.³⁾ Přeshraniční zkoumání bylo od konce čtyřicátých let téměř nemožné, v neposlední řadě kvůli rozdělení Evropy i jazykové bariéře.⁴⁾ Osudy vězňů, konkrétní okolnosti jejich smrti, místa pohřbení včetně přesné polohy hrobů zůstávají v mnoha případech dodnes nevyjasněny.

V březnu 2024 se na pracovníky KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Památník koncentračního tábora Flossenbürg) obrátila paní J. Věděla pouze, že její dědeček Josef Bzdula byl gestapem převezen z Lince do Flossenbürgu, jeho další osud však neznala. V dubnu 1945 se jeho stopy ztrácejí v pobočném koncentračním táboře Litoměřice.

„Zakázaný styk“ (případ Josefa Bzduly)

Josef Bzdula se narodil 21. září 1914 v obci Mędrzechów, severně od Tarnova, do zemědělské rodiny. Během druhé světové války ho jako polského civilistu zavlékli do Horního Rakouska na nucené práce. Pravděpodobně v roce 1942 se dostal v okolí Lince do styku s mladou „říšskou Němkou“ Annou Haudum. Josefa zatkli a nejpozději v polovině roku 1943 poslali nejprve na dobu šesti měsíců do zvláštního tábora SS / koncentračního tábora Hinzert na „poněmčení“.⁵⁾ Od 1. července 1940 podléhal zvláštní tábor inspektorátu koncentračních táborů⁶⁾ a Josef Bzdula zde nebyl coby „poněmčovaný Polák“ ojedinělým případem.

Během druhé světové války byly sociální vztahy mezi Němci, Němkami a nuceně nasazenými muži a ženami přísně regulovány a kontrolovány. Zejména sexuální styky byly drakonicky trestány – tato kriminalizace odrážela rasistickou i genderovou ideologii nerovnosti v nacionálněsocialistickém Německu.⁷⁾ Pod hrozbou trestu smrti byl od vydání takzvaného Polského výnosu z 8. března 1940 polským civilním pracovníkům zakázán „styk“ s německými dívkami a ženami. Když však

nuceně nasazení Poláci obvinění ze „zakázaného styku“ vykazovali tělesné a charakterové znaky, které nacionální socialisté podle rasových kritérií přisuzovali „nordické rase“, existovala na základě výnosu Heinricha Himmlera z 5. července 1941 alternativa k jejich plánovanému zavraždění. Několikastupňovou procedurou k přezkoumání „schopnosti poněmčení“ u jednotlivců byli kromě vyššího velitele SS a policie (Höherer SS- und Polizeiführer) oblasti, kde byl „zakázaný styk“ nahlášen, pověřeni Hlavní úřad říšské bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), Hlavní rasový a osidlovací úřad SS (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS, RuSHA) a Říšský komisař pro upevňování německví (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums). Od února 1943 měli být dotyční muži posíláni do „oddělení pro muže schopné opětovného poněmčení“, které bylo součástí zvláštního tábora SS / koncentračního tábora Hinzert.⁸⁾

Mezi květnem 1943 a ukončením této formy germanizace, k němuž došlo kvůli vývoji války 27. listopadu 1944, bylo do Hinzert-Pöleru deportováno k poněmčení nejméně 916 polských nuceně nasazených pracovníků. Dnes známe jménem pouze polovinu z nich. V rámci této procedury byl ve zvláštním táboře SS / koncentračním táboře Hinzert naplánován šestiměsíční pobyt, ale v praxi byl často výrazně delší. Souběžně s internací prováděli rasoví experti RuSHA takzvané „kontroly příbuzných“ („ Sippenüberprüfungen“) v rodných obcích mužů. Poněmčování Poláci („Eindeutschungspolen“) z Hinzert-Pöleru byli v seznamech a na oblečení označeni písmenem E. Oproti svým spoluvězňům měli zvláštní postavení a směli nosit o něco delší vlasy. Protože se měli tito poněmčování muži osvědčit i charakterově, přidělovala jim táborová SS⁹⁾ často některé funkce, jako například kápo pracovního komanda. Přeživší vězni mnohdy referují o špatných zkušenostech, které s poněmčovánými Poláky měli. Pokud celý proces po dané době dospěl k negativnímu výsledku, bylo poněmčování zastaveno. Následovalo přeražení do běžného koncentračního tábora.¹⁰⁾

Josef Bzdula musel vykonávat nucené práce v pobočce zvláštního tábora SS / koncentračního tábora Hinzert v Trevíru. Pravděpodobně se jednalo o pevnostní pobočku v Trevíru, která byla zapojena do stavby Západního valu. Přesné období není známo, ale tato pobočka existovala přinejmenším od listopadu 1943 do března 1944.¹¹⁾ Dne 6. ledna 1944 oznámil RSHA Říšskému komisaři pro upevňování německví, že se Josef Bzdula během svého šestiměsíčního pobytu ve zvláštním táboře SS / koncentračním táboře Hinzert neosvědčil. Poněmčování bylo zastaveno a Josef měl být dle rozhodnutí říšského komisaře „poslán na delší dobu do koncentračního tábora“.¹²⁾ 1. května 1944 byl na rozkaz lineckého gestapa převezen z věznice Saarbrücken do koncentračního tábora Flossenbürg,¹³⁾ kde byl registrován 8. května s vězeňským číslem 8624.¹⁴⁾ O deset dní později byl deportován se stejným vězeňským číslem do pobočného koncentračního tábora Mülsen St. Micheln.¹⁵⁾

Z tábora Mülsen St. Micheln do Litoměřic (případ Josefa Bzduly)

Na podzim roku 1943 převzala lipská firma Erla-Maschinenwerk GmbH Leipzig vyrábějící letadla v rámci decentralizace a přesunu zbrojní výroby nepoužíva-

nou textilní továrnu v Mülsen St. Michelnu. V této saské obci, ležící východně od Zwickau, byl v lednu 1944 zřízen pobočný tábor koncentračního tábora Flossenbürg. Byla to jedna z celkem čtyř poboček koncentračních táborů Buchenwald a Flossenbürg, které sloužily ke zvýšení zbrojní výroby firmy Erla. Další pobočné tábory byly zřízeny v letech 1943–1944 v Lipsku, Johanngeorgenstadtu a v obci Flöha. Výlučně mužští vězni v nich museli zhotovovat součástky pro stíhací letouny Messerschmitt Bf 109. Život vězňů v táboře Mülsen St. Michelnu, ubytovaných ve stísněných prostorách továrního sklepa, se vyznačoval pracovními úrazy, násilím ze strany dozorců a vedoucích pracovníků firmy Erla, podvýživou, nucenou prací a tělesným vyčerpáním.¹⁶⁾

Od února 1945 procházel systém pobočných táborů u provozů firmy Erla zásadní proměnou své funkce: z míst nucené práce se staly záchytné tábory pro vězně z rušených koncentračních táborů, zejména z okupovaného Polska.¹⁷⁾ V březnu 1945 například dorazily přes Gross-Rosen do Mülsen St. Michelnu dva transporty původně osvětimských vězňů.¹⁸⁾ Úmrtnost vězňů přitom v posledních válečných týdnech výrazně vzrostla.

13. dubna 1945 následovalo zrušení tábora. Nemocní a oslabení vězni byli hnáni na pochod smrti saským Vogtlandem, Krušnohořím a severními Čechami směrem do Litoměřic. Už 14. dubna zastřelili dozorcí SS za pomoci části místního obyvatelstva nejméně 83 vězňů „neschopných pochodu“ na sportovním hřišti v saské obci Niederschlema. Velitel tábora, příslušník SS Georg Degner, pak pokračoval v pochodu se zbylými vězni.¹⁹⁾ Ze 787 vězňů, kteří byli 13. dubna 1945 v Mülsen St. Michelnu naposledy registrováni,²⁰⁾ jich dorazilo 17. dubna 1945 do zcela přeplněného koncentračního tábora v Litoměřicích zhruba 350.²¹⁾ Minimálně 55 % jich tedy pochod smrti a „evakuační transport“ vlakem nepřežilo. Kolika z nich se podařilo uprchnout, není známo. V případě Josefa Bzduly se zachovala vězeňská karta z koncentračního tábora v Litoměřicích.²²⁾ Registrace v táboře umožňuje předpokládat, že zvládl přežít pochod smrti z Mülsen St. Michelnu a že byl ještě 17. dubna 1945 v Litoměřicích naživu.

Litoměřice v dubnu 1945

Jako největší pobočný tábor v systému flossenbüřských poboček zaujaly Litoměřice v posledním roce války ústřední postavení. Podle komplexního stavebního plánu zde měla vzniknout podzemní výrobní zařízení, která by sloužila pro zbrojní produkci firem Auto Union z Chemnitz a Osram z Berlína. Nicméně stavební práce vázly, dílčí výroba byla poruchová a neproduktivní, a proto obě firmy lokalitu na jaře 1945 opět opustily.²³⁾

Od poloviny února 1945 se Litoměřice staly nadregionálním záchytným táborem pro takzvané „evakuační transporty“ z koncentračních táborů Auschwitz, Gross-Rosen a Buchenwald. K nim se přidalo kolem dvou tisíc vězňů včetně Josefa Bzduly z minimálně osmi zrušených saských poboček koncentračního tábora Flossenbürg.²⁴⁾ Na tomto pozadí se jako zásadní jeví otázka, proč se právě Litoměřice staly na jaře 1945 křižovatkou většího počtu transportů a pochodů, zejmé-

na s ohledem na zrušení saských pobočných táborů. Vzhledem k přibližování západní, ale především východní fronty by se totiž nabízela jejich „evakuace“ spíše směrem na jih. Místo toho směřovaly trasy ze saských táborů na jihovýchod do Litoměřic. Jedním z důvodů mohlo být to, že německý státní ministr pro Čechy a Moravu Karl Hermann Frank nejprve nechtěl nechat vstoupit pochody vězňů z koncentračních táborů na protektorátní území, aby zabránil dalšímu růstu protiněmeckých nálad.²⁵⁾

Když dorazil Josef Bzdula v půlce dubna 1945 do Litoměřic, byl tábor s téměř devíti tisíci vězni „beznadějně přeplněn“. Lidé spali venku nebo ve štolách, protože pro ně už v táborových budovách nebylo místo. Vytoužené svobody se vězni dočkali teprve o tři týdny později.²⁶⁾ Registrací Josefa Bzduly v Litoměřicích také zároveň nadobro ztrácíme jeho stopu. Prameny, které by osvětlovaly jeho další osud, nejsou v současné době známy. Příslušný spis nebyl organizací International Tracing Service (Mezinárodní pátrací služba, ITS), dnes Arolsen Archives, nikdy založen.²⁷⁾ Vzhledem k situaci v Litoměřicích v dubnu 1945 připadá v úvahu několik variant, které umožňují jistý odhad Josefova dalšího osudu.

Za prvé: Litoměřice byly místem masového umírání, kde nepřežilo asi 4500 z více než 18 500 vězňů. Zemřelí byli nejdříve zpopelňováni v krematoriu v Ústí nad Labem, pak v krematoriu v Terezíně a od konce roku 1944 do dubna 1945 pohřbíváni v hromadných hrobech uvnitř tábora nebo v jeho blízkosti. Vlastní táborové krematorium bylo v provozu od začátku dubna do začátku května 1945, tedy jen zhruba měsíc. Nejpozději od prosince 1944 fungovaly Litoměřice jako ústřední záchytný tábor pro „praceneschopné“ vězně z pobočných táborů koncentračního tábora Flossenbürg. Po osvobození bylo jen v masovém hrobě v sousedství tábora nalezeno 723 těl. Bohužel ani jedna z těchto obětí nebyla identifikována. Je možné, že mezi nimi mohl být i Josef Bzdula.²⁸⁾

Za druhé: I když byl koncentrační tábor Litoměřice sám cílem pochodů smrti, v posledních dubnových dnech roku 1945 začalo jeho rozpouštění. Od 21. dubna byli židovští vězni převáděni do blízkého ghetta v Terezíně.²⁹⁾ Většina vězněných však měla být odvezena „evakuačním transportem“ na jih. Dne 28. dubna odjel z Lovosic vlak s vězni litoměřického tábora směrem na Prahu. V Roztokách u Prahy zastavil transport dav lidí a pomohl třem stům vězňům k útěku. Dalších sedm set osob bylo osvobozeno na pražském nádraží Bubny. Z říšského vnitrozemí nejsou známy žádné srovnatelné případy poskytnutí pomoci a solidarity ze strany německého civilního obyvatelstva. Vlak však pokračoval dále na jih a nakonec byl osvobozen 8. května 1945 u Českých Budějovic.³⁰⁾

Za třetí: Koncentrační tábor Litoměřice zůstával stále přeplněný. Z Lovosic si ce měl na začátku května 1945 odjet další „evakuační“ vlak, vězni čekající ve vagónech však byli zahrnuti zpátky do tábora. Až do 5. května museli vězni vykonávat nucené práce, i když už dávno nepanovaly řádné pracovní podmínky. Kromě toho byly skupiny vězňů z tábora propuštěny – a to je skutečně pozoruhodné. Zhruba 1200 nemocných zůstalo na místě. Táborová SS měla při všech těchto rozhodnutích velkou volnost podmíněnou místem a situací.³¹⁾ Jak shrnul Sven Keller, rozpo-

ruplná rozhodnutí o životě a smrti nejrůznějších obětí nacistické perzekuce byla často přijímána přímo na místě různorodými skupinami pachatelů, kteří jednali do značné míry samostatně, buď v afektu, nebo spontánně.³²⁾

Jako exemplární případ je osud Josefa Bzduly důležitý z několika důvodů. Předně reprezentuje pronásledování a věznění marginalizované skupiny obětí nacionálního socialismu v systému koncentračních táborů. Jak příběhy tzv. „poněmčovaných Poláků“ ve zvláštním táboře SS / koncentračním táboře Hinzert, tak příběhy vězňů koncentračního tábora Flossenbürg odvečených na nucené práce do Saska poukazují na mnohé mezery v kultuře vzpomínání. Hlavně neobjasněný osud Josefa Bzduly od poloviny dubna 1945 je reprezentativním příkladem mnoha obětí pochodů smrti, u nichž jsou okolnosti úmrtí v dubnu až květnu 1945 stále nevyjasněny. S tím se logicky pojí i fakt, že nejsou známa místa jejich hrobů. Vzhledem k nepřehledné situaci v koncentračním táboře Litoměřice, který fungoval jako cíl i výchozí místo pochodů smrti a „evakuačních transportů“, je systematické zkoumání relevantních pramenů na obou stranách ztěžováno jazykovými bariérami. Namátkový průzkum v pražském Národním archivu ukazuje, že Josef Bzdula není v dochovaných fragmentárních záznamech uveden. Jde například o několik seznamů mrtvých vězňů zpopelněných v litoměřickém krematoriu nebo o seznamy vězňů litoměřického tábora zemřelých v letech 1944–1945.³³⁾ Téměř s jistotou lze také vyloučit, že by se nacházel mezi vězni přemístěnými do Terezína, propuštěnými na svobodu nebo zanechanými v táboře. Tím se řadí osud Josefa Bzduly k takzvaným „Cold Cases“ a je s tisíci dalšími součástí nového výzkumného projektu KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. V centru pozornosti projektu je jeden z klíčových humanitárních úkolů památníku – přeshraniční objasňování osudů někdejších vězňů, jejich možná identifikace a také nalezení jejich hrobů.

Výzkumný projekt „Cold Cases“

Výzkumný projekt „Cold Cases“ und der Ehrenfriedhof der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg („Cold Cases“ a čestný hřbitov Památníku koncentračního tábora Flossenbürg) byl zahájen na přelomu let 2023 a 2024. Zabývá se otevřenými otázkami, které vyvstávají v souvislosti s případy, jako je nevyřešené místo skonu Josefa Bzduly. Pokouší se objasnit a zviditelnit zatím nevysvětlené osudy zemřelých vězňů. Projekt se zaměřuje na dosud téměř neprobádaný čestný hřbitov, který dnes patří k nejstarším pietním místům flossenbürského památníku. Převážná většina z více než 5500 zde pohřbených osob leží v anonymních hrobech. Zemřeli nebo byli zavražděni při pochodech smrti v poslední fázi války a dosud bylo identifikováno jen něco málo přes 1400 z nich.

Široce rozvětvený systém pobočných táborů koncentračního tábora Flossenbürg se od roku 1943 rozkládal na velkých částech území Bavorska, Saska a dnešní České republiky. Trasy vězeňských pochodů na jaře 1945 vedly k různým cílům a různými směry. Zemřelí byli v Bavorsku pohřbíváni nejprve na hřbitovech podél trasy pochodů smrti. Z nich byly jejich ostatky od konce 50. let přenášeny na

čestný hřbitov ve Flossenbürgu. V některých případech byly ostatky vězňů převezeny do zemí jejich původu, například do Belgie nebo do Francie. Cílem projektu je shromáždit útržkovité a značně geograficky rozptýlené informace o těchto obětech nacistických zločinů v poslední fázi války, místech jejich pohřbení, poloze hrobů nebo jejich přemístění do jiných hrobů.

V dílčí databance souborné databáze „Memorial Archives“³⁴⁾ mají být dokumenty a data k čestnému hřbitovu systematicky evidovány a zpřístupněny. Ve výsledku mají být na jedné straně prohloubeny znalosti o pochodech smrti a početných centralizovaně i decentralizovaně zakládaných hřbitovech pro vězně z koncentračních táborů a na druhé straně mají být i po osmdesáti letech objasněny dosud nevyjasněné osudy a tím i jednotlivé „Cold Cases“. Celkový pohled překračující bavorské hranice, o který tento projekt usiluje, byl po desetiletí ztěžován rozdělením Evropy. Zatímco znalosti o saských pobočných táborech a o nucené práci v období nacionálního socialismu na území dnešního Svobodného státu Sasko se v posledních letech nepochybně prohloubily,³⁵⁾ česko-německá spolupráce může být ještě rozšířena. Překážkou – zejména pro německojazyčný prostor – je jazyková bariéra. Tím spíš je potřeba tuto součinnost posílit a v budoucnu při dalším objasňování osudů vězňů spolupracovat přeshraničně.

Transporty a pochody smrti z Litoměřic se nabízejí pro hlubší případové studie z několika důvodů. Za prvé představovaly Litoměřice na jaře 1945 centrální křižovatku pro různé přesuny mezi Saskem a Čechami. Za druhé se zdá být propojení poznatků k tématu slibné a dobře institucionálně proveditelné, například ve formě kooperace mezi Památníkem Terezín a KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. V neposlední řadě nabízejí obě instituce nejen odborné zázemí, ale také shromažďují relevantní informace a mají k dispozici archivní záznamy k Litoměřicím i pochodům smrti. Především v oblasti rekonstrukce pochodů a transportů, jakož i objasňování osudů jednotlivců, je shromažďování dostupných dat a vytváření přeshraniční infrastruktury, jako například v rámci již zmíněné databáze, velmi perspektivní.

Transport smrti Litoměřice–Velešín jako pilotní projekt

Vzhledem k rozpuštění pobočného koncentračního tábora Litoměřice se nabízí jako pilotní projekt již zmíněný železniční transport, a to i proto, že jsou k němu již publikovány důležité studie. Například Pavla Plachá a Jiří Plachý provedli pro putovní výstavu „Transport smrti Litoměřice–Velešín“ základní výzkum a analyzovali přitom nejen prameny z českých archivů, ale i z archivu KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. K výstavě, která byla v roce 2018 jako projekt mezinárodní spolupráce představena i ve Flossenbürgu, vyšla dvojjazyčná brožura.³⁶⁾ V oblasti objasňování osudů jednotlivců však nebyla spolupráce dále prohloubena a zatím také chybí systematické vyhodnocení získaných dat. Pro rozšiřující případovou studii jsou však už vytvořeny vhodné podmínky, protože pro putovní výstavu byla lokalizována trasa transportu včetně jednotlivých zastávek a byly prostudovány příslušné archivní prameny.

Kromě toho existuje v KZ-Gedenkstätte Flossenbürg díky databázi „Memorial Archives“ i vhodná infrastruktura. Četné pochody smrti z táborového komplexu koncentračního tábora Flossenbürg jsou již rekonstruovány a informace o nich uloženy. Tyto záznamy zpravidla obsahují údaje o trase s místy a datací, ale i další informace. Kromě toho se dají spojit informace z pramenů a – což je vzhledem k záměru projektu především důležité – záznamy k identifikovaným osobám, které byly vyhnány na daný pochod.

I pro „evakuační transport“ po železnici, kterému je zde věnována pozornost, existuje už jeden záznam v databázi.³⁷⁾ Z něj a z dalších již jmenovaných a publikovaných pramenů lze celkem spolehlivě určit následující trasu: pobočný tábor Litoměřice – Lovosice – Kralupy nad Vltavou – Roztoky u Prahy – Praha-Bubny – Olbramovice – Velešín. Protože by podrobnější vyhodnocení celého transportu výrazně přesáhlo rozsah tohoto příspěvku, demonstrujeme nyní na příkladu dvou míst, jak by mohla postupná analýza a objasňování osudů vypadat.

Příklad Lovosice

Už místo, odkud transport 28. dubna vyjel, nabízí mnohé záchytné body. Vězni byli z litoměřického tábora převezeni v železničních nákladních vozech do Lovosic, kde byly vagóny odstaveny a vězni v nich museli vydržet několik dní téměř bez jídla. Podrobnosti o tom, co se zde dělo, byly dohledávány už pro zmíněnou putovní výstavu – vždy když se vězni pokusili opustit vagóny, strážní po nich začali střílet. Přesto se pokoušelo mnoho vězňů uprchnout. V noci z 27. na 28. dubna 1945 byli dopadení vězni zavražděni. Po válce bylo v Lovosicích objeveno devět hromadných hrobů a exhumováno celkem 79 zastřelených nebo ubitých vězňů.³⁸⁾

Vzhledem k objasňování osudů vězňů jsou důležité záznamy Arolsen Archives, které – a to je pozoruhodné – obsahují i informace o Lovosicích. V rámci programu „Attempted Identification of Unknown Dead“⁽³⁹⁾ se ITS pokoušela ke konci 40. let znovu systematicky vyhodnotit informace shromážděné k pochodům smrti. Na pozadí rozdělené Evropy a začínající studené války už v této době téměř neprobíhala spolupráce západoevropských a východoevropských pátracích služeb. V roce 1946 však ještě existovala úzká spolupráce mezi československými úřady a „Central Tracing Bureau“, předchůdcem organizace ITS, přičemž hlavní iniciativu vyvíjela belgická pátrací služba.⁴⁰⁾ Společně získané poznatky se později staly součástí programu „Attempted Identification“.

Prostřednictvím Arolsen Archives je dostupný spis, který byl založen pro pokus o identifikaci obětí z hromadných hrobů v Lovosicích a původně souvisel s aktivitami organizace „Commissariat Belge au Repatriement“.⁴¹⁾ Podle něj bylo v Lovosicích nalezeno pět hromadných hrobů, tři v blízkosti cihelny („brick-works“) a dva podél železničních kolejí. Celkem bylo exhumováno 73 těl a podařilo se identifikovat a zdokumentovat 28 vězeňských čísel. Většinu těchto čísel je možné přiřadit vězňům saských poboček koncentračního tábora Flossenbürg v Drážďanech a obcích Flöha, Mülsen St. Micheln a Zschachwitz, které byly „eva-

kuovány“ do Litoměřic mezi 10. a 15. dubnem 1945. Údaje o Josefu Bzdulovi, který musel rovněž vykonávat nucené práce v Mülsen St. Michelnu, se zde nicméně nenacházejí.⁴²⁾

Nápadná je diskrepance mezi údaji z dokumentů ITS a z putovní výstavy „Transport smrti Litoměřice–Velešín“: 73 mrtvých oproti 79, kteří byli exhumováni z pěti, respektive devíti hromadných hrobů. Takové odchylky nejsou výjimkou a od cíleného výzkumu v místních a regionálních archivech a muzeích můžeme očekávat další upřesnění. Rozdíl přinejmenším poukazuje na existenci dalších pramenů. Je možné, že další informace o dění v Lovosicích v posledních dubnových dnech roku 1945 se podaří získat z československých vyšetřovacích spisů z doby bezprostředně po válce nebo ze svědectví přeživších.

Dalším problémem při objasňování osudů obětí je, že lokality jako Lovosice nebyly pouze místem nucené práce a sídlem pobočných táborů,⁴³⁾ ale byly zřejmě i zastávkami železničních „evakuačních transportů“. V případě transportu Litoměřice–Velešín byly v Lovosicích k vozům s litoměřickými vězni připojeny další vagóny s vězni „evakuovanými“ z táborů v Německu, mezi kterými byly i ženy. Transport nakonec odjížděl z Lovosic s celkem 77 vagónů a asi 4500 vězni.⁴⁴⁾

Příklad Roztoky

V Roztokách severně od Prahy se podařilo místním obyvatelům 29. dubna 1945 transport z Litoměřic zastavit a zdržet jeho další cestu. Za velkého osobního rizika podávali vězňům stravu a umožnili poskytnutí lékařské pomoci. Kolem osmdesáti těžce nemocných vězňů se dostalo do provizorně zřízeného lazaretu. Více než třem stům vězňům pomohli českoslovenští civilisté k útěku. Vzhledem k tomu, že šlo o pozoruhodný a v posledních letech často zkoumaný akt poskytnutí pomoci,⁴⁵⁾ překvapí, že se zatím nikdo nezaměřil na objasňování osudů jednotlivců.⁴⁶⁾ Přesto se místa jako Roztoky pro jejich identifikaci nabízejí, protože zde, na rozdíl od Lovosic, jsou k dispozici další typy pramenů. V dochovaných seznamech jsou uvedeni osvobození belgičtí a francouzští vězni a také ti, kteří byli do července 1945 ošetřováni v pomocné nemocnici v Roztokách. Na tyto seznamy upozornil již Alfons Adam.⁴⁷⁾

Ojedinelé fragmentární záznamy, které se nabízejí pro identifikaci a objasňování osudů někdejších vězňů, má k dispozici také KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Jsou mezi nimi i dokumenty z Roztok. Za zmínku stojí zdravotní záznamy k pacientům vyhotovené sestrami Červeného kříže, které vězně ošetřovaly v tamní nemocnici. Pozůstalost jedné z nich, zdravotní sestry Zdeňky Preiningerové, poskytla archivu flossenbürského památníku její dcera. Soubor umožňuje vytvořit si bližší představu o zdravotním stavu žen a mužů osvobozených z vlaku a částečně dokumentuje i vězeňská čísla z komplexů koncentračních táborů Buchenwald, Flossenbürg a Gross-Rosen.⁴⁸⁾ Kromě toho jsou tu také individuální (portrétní) fotografie osob, které zemřely už během transportu nebo později v roztocké nemocnici.⁴⁹⁾ Srovnatelný soubor fotografií je i v Městském muzeu v Kralupích nad Vltavou. Ten obsahuje také informace o exhumacích a pohřbech v Roztokách.⁵⁰⁾

Zejména srovnání pramenů různých proveniencí nabízí ještě značný potenciál pro objasňování osudů vězňů koncentračních táborů na jaře 1945.

I když najdeme ve zmiňovaných záznamech z Roztok více informací o vězních, kteří naposled vykonávali nucenou práci v saských pobočkách koncentračního tábora Flossenbürg v Drážďanech, Johanngeorgenstadtu nebo Mülsen St. Michelu, neumožňují písemné ani vizuální dokumenty rekonstruovat další osud Josefa Bzduly. Zmíněné materiály zdravotní sestry však slibují nejenom možnost blíže zachytit osudy části nemocných a zemřelých v Roztokách, ale i částečně rekonstruovat skupinu vězňů uprchlých z vlaku. U příležitosti 20. výročí osvobození a poskytnutí pomoci československým civilním obyvatelstvem byli přeživší z transportu pozváni v roce 1965 do Roztok. V archivu památníku ve Flossenbürgu jsou k této akci uloženy výpisy ze souvisejících seznamů a mezinárodní korespondence.⁵¹⁾

Lze očekávat, že i nad rámec těchto jedinečných nálezů se podaří objevit další jména uprchlíků nebo pacientů v písemnostech místních úřadů. Také seznamy hledaných osob, které byly bezprostředně po osvobození na mnoha místech sestavovány přeživšími a pátracími službami, mohou – pokud se zachovaly – sehrát rozhodující roli při objasňování dosud nevyřešených „Cold Cases“ tohoto transportu.

Shrnutí a výhled

Postup nastíněný za pomoci dvou příkladů z transportu Litoměřice–Velešín by se dal přenést na další známé a možná ještě v budoucnu lokalizované zastávky vlaku z Litoměřic. Dosavadní výzkumy přesvědčivě dokazují, že je k dispozici široká škála nejrozumnějších typů pramenů, které je potřeba vzít pro hlubší zkoumání nutně v potaz. Můžeme vycházet z toho, že existují i další záznamy ze státní, regionální i komunální sféry. Příslušné úřady měly na starosti trestněprávní šetření. Soukromé sbírky se vztahem k jednání konkrétních aktérů se často dochovaly jako rodinné památky.

Slibný základ, který by nakonec mohl přispět k objasnění „Cold Cases“, představují i rozsáhlé sbírky materiálů, které vytvořil Alfons Adam v rámci činnosti pro KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Opírají se o výzkum v četných českých archivech na státní, oblastní a okresní úrovni a nabízejí mimo jiné informace o pochodech smrti vězňů táborového komplexu koncentračního tábora Flossenbürg na území dnešní České republiky. Zatím neproběhla jejich analýza zaměřená na objasňování osudů jednotlivců, při které by se měly vzít v úvahu i novější výzkumné práce.⁵²⁾

Kromě toho je třeba prozkoumat, do jaké míry jsou relevantní další archivní soubory. Například v Národním archivu v Praze je uložena sbírka Okupační vězeňské spisy. Ta obsahuje písemnosti, které vznikly během německé okupace českých zemí a týkají se nacisty vězněných československých občanů, a to včetně vězňů koncentračních táborů.⁵³⁾ Kromě toho se v Národním archivu nachází fond Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace, který obsahuje důležité písemnosti pátracího oddělení ministerstva. Toto oddělení bylo jako národní pátrací kancelář v koordinaci s Československým červeným křížem nebo mezinárodními partnery jako Central Tracing Bureau odpovědné i za pátrání týkající se

„evakuačních transportů“. Celostátní dotazníkovou akcí bylo v roce 1946 v českých zemích vypátráno minimálně 6565 obětí pochodů smrti.⁵⁴⁾ Proto se Tomáš Fedorovič oprávněně zasazuje o to, aby byly do budoucích výzkumů zahrnuty i tyto materiály.⁵⁵⁾ Také lokální a regionální záznamy by mohly vyplnit některé meze-ry, protože místní aktéři rozsáhle informovali nadřízené orgány. Jako příklad lze uvést hlášení o mrtvých vězních nalezených podél železničních tratí.⁵⁶⁾

Na základě podkladů, které zde prezentujeme, by mohly a měly být systematicky vyhodnocovány nejen dosud známé, nýbrž i nově zkoumané prameny. Výsledkem systematického ukládání jmen, vězeňských čísel a dalších údajů z pramenů do databáze „Memorial Archives“ by byl komplexní digitální soubor informací týkajících se transportu Litoměřice–Velešín, který by mohl být vzorem pro další „evakuační transporty“ a pochody smrti. Údaje k průběhu trasy a k jednotlivým vězňům by měly být průběžně aktualizovány a měly by snad umožnit i odpověď na dosud neobjasněné úmrtí Josefa Bzduly. Aby bylo pátrání co nejefektivnější, neměly by být opomenuty ani informace od přeživších. Celkový počet identifikovaných vězňů – nejenom z transportu Litoměřice–Velešín – by tak neustále rostl. Tento soubor by se ideálně hodil jako vzor pro výzkum dalších pochodů smrti a transportů, aby bylo možné v rámci „Memorial Archives“ a přeshraniční spolupráce objasnit dosud neznámé osudy vězňů koncentračního tábora Flossenbürg v Bavorsku, Sasku a na území České republiky.

Překlad z němčiny Anna Paap

Poznámky

¹⁾ Cold cases – odložené případy.

²⁾ Wolfgang BENZ – Barbara DISTEL (Hrsg.), *Flossenbürg. Das Konzentrationslager Flossenbürg und seine Außenlager*, München 2007.

³⁾ Daniel BLATMAN, *Die Todesmärsche 1944/45. Das letzte Kapitel des nationalsozialistischen Massenmords*, Reinbek bei Hamburg 2011; Jean-Luc BLONDEL – Susanne URBAN – Sebastian SCHÖNEMANN (Hrsg.), *Freilegungen. Auf den Spuren der Todesmärsche*, Göttingen 2012; Martin Clemens WINTER, *Gewalt und Erinnerung im ländlichen Raum. Die deutsche Bevölkerung und die Todesmärsche*, Berlin 2018.

⁴⁾ Jörg SKRIEBELEIT, *Die Außenlager des KZ Flossenbürg in Böhmen*, Dachauer Hefte 15, 1999, s. 196–217.

⁵⁾ RSHA an den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 6. Januar 1944, 1.2.2.1/11342512/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 8. 5. 2024.

⁶⁾ Evelyn ZEGENHAGEN, *Hinzert Main Camp*, in: The United States Holocaust Memorial Museum – Geoffrey P. Megargee (Ed.), *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume 1, Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA), Part A*, Bloomington and Indianapolis 2009, s. 824–828, zde s. 824.

⁷⁾ Insa ESCHEBACH – Christine GLAUNING – Silke SCHNEIDER, *Verbotener Umgang mit „Fremdvölkischen“ – Kriminalisierung und Verfolgungspraxis im Nationalsozialismus. Einleitung*, in: Insa Eschebach – Christine Glauning – Silke Schneider (Hrsg.), *Verbotener Umgang mit „Fremdvölkischen“*, Kriminalisierung und Verfolgungspraxis im Nationalsozialismus, Berlin 2023, s. 9–29, zde s. 9, 11.

⁸⁾ Lena HAASE – Beate WELTER, *„Als Einzelgänger eindeutschungsfähig“. Zur Praxis des „Wieder-eindeutschungsverfahrens“ im SS-Sonderlager Hinzert*, in: Insa Eschebach – Christine Glauning – Silke Schneider (Hrsg.), *Verbotener Umgang mit „Fremdvölkischen“*, Kriminalisierung und

Verfolgungspraxis im Nationalsozialismus, Berlin 2023, s. 169–184, zde s. 169–173. Německým ženám hrozila deportace do koncentračního tábora Ravensbrück. K této skupině obětí viz Insa ESCHEBACH, „Verkehr mit Fremdvölkischen“. Die Gruppe der wegen „verbotenen Umgangs“ im KZ Ravensbrück inhaftierten Frauen, in: Insa Eschebach (Hrsg.), Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück. Neue Beiträge zur Geschichte und Nachgeschichte, Berlin 2014, s. 154–173.

- ⁹⁾ S odkazem na Karin Orth do pojmu „Lager-SS“ zahrnujeme veškerý různorodý strážní personál koncentračních táborů. Srovnej Karin ORTH, *Bewachung*, in: Wolfgang Benz – Barbara Distel (Hrsg.), Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Bd. 1, Die Organisation des Terrors, München 2005, s. 126–140, zde s. 126.
- ¹⁰⁾ L. HAASE – B. WELTER, „Als Einzelgänger eindeutschungsfähig“, s. 176–178, 181.
- ¹¹⁾ Nummer, Namen und Berufsverzeichnis der im Nebenkommmando Trier eingesetzten sog. E-Polen, nedatováno, 1.1.13.1/449407–449410/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 24. 5. 2024; Maria RAABE, Trier (*Festungsdienststelle*), in: Wolfgang Benz – Barbara Distel (Hrsg.), Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Bd. 5, Hinzert, Auschwitz, Neuengamme, München 2007, s. 67. Za upozornění děkujeme Sabine Arend, vedoucí Gedenkstätte SS-Sonderlager/KZ-Hinzert.
- ¹²⁾ Bundesarchiv, R 49, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums / 3848, nestránkováno (RSHA an den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 6. Januar 1944).
- ¹³⁾ Strafanstalt Saarbrücken – Transportbücher Überstellungen von Gefangenen + Frauen-Gefangenenbuch und Transportgefangene (Männer), záznam z 1. 5. 1944, 1.2.2.1/11298437–11298438/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 8. 5. 2024.
- ¹⁴⁾ Individuelle Häftlingsunterlagen KZ Flossenbürg, Effektenkarte Josef Bzdula, 1.1.8.3/10838228/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 8. 5. 2024.
- ¹⁵⁾ Nummern-Zugangsbücher des KZ Flossenbürg 6.001–10.020, záznam 8.624, 1.1.8.1/10794485/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 8. 5. 2024.
- ¹⁶⁾ Maximilian SCHULZ, *KZ-Alltag und Rüstungsschmiede. Das System der KZ-Außenlager der Erla-Maschinenwerk GmbH Leipzig 1943–1945*, Universität Leipzig, Fakultät für Geschichte, Kunst- und Regionalwissenschaften, nepublikovaná disertační práce předložená 13. 11. 2023. Nově viz k pobočnému táboru Mülse St. Micheln Maximilian SCHULZ – Peter LISZT, *Die Luftwaffe-Soldaten in der Nachbarschaft. Der Fotobestand Luise T. und das KZ-Außenlager Mülse St. Micheln*, in: Julius Scharnetzky – Jörg Skriebeleit (Hrsg.), Inszenierung, Schnappschuss, Dokumentation. Fotografien aus dem Lagerkomplex Flossenbürg, Göttingen 2024 (v tisku).
- ¹⁷⁾ Nikolaus WACHSMANN, *KL. Die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, München 2016, s. 625–645. Pokračování: Stefan HÖRDLER, *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr*, Göttingen 2015.
- ¹⁸⁾ 15 Überstellungen vom KL Auschwitz nach dem Arbeitslager Mülse – am 15. 3. 1945 (15 převedených vězňů z KT Auschwitz do pracovního tábora Mülse St. Micheln – 15. 3. 1945), 1.1.8.1/10800114/ITS Digital Archive a 1.1.8.1/10800116/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 13. 5. 2024; 51 Überstellungen vom KL Auschwitz zum dort. Arbeitslager vom 2. April 1945 (převodní dopis z 2. 4. 1945 k seznamu 51 vězňů převedených z KT Auschwitz do pracovního tábora Mülse St. Micheln dne 20. 3. 1945), 1.1.8.1/10800134/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 13. 5. 2024; Aktennotiz, Flossenbürg-Nummernserie von 89 165 – 89 215 (Mülse) sowie 89 216 und 89 217 (Gröditz) vom 23. März 1984 (záznam ITS Arolsen z 23. 3. 1984 s informacemi o výše uvedeném přesunu 51 vězňů do Mülse dne 20. 3. 1945), 1.1.8.1/10796988/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 13. 5. 2024.
- ¹⁹⁾ Ulrich FRITZ, *Mülse St. Micheln*, in: Wolfgang Benz – Barbara Distel (Hrsg.), Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Bd. 4, Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München 2006, s. 203–206, zde s. 205; Klaus-Dieter MÜLLER – Thomas SCHAARSCHMIDT – Mike SCHMEITZNER – Andreas WEIGELT (Hrsg.), *Todesurteile sowjetischer Militärtribunale gegen Deutsche (1944–1947). Eine historisch-biographische Studie*, Göttingen 2015, s. 197–198, 717 (CD-ROM); Oliver TITZMANN, *Massenmord in Niederschlema. Der Mülse Todezmarsch, die Exekution von 83 KZ-Häftlingen am 14. April 1945 und die daraus folgende Gedenkkultur*, Bad Schlema 2015; M. C. WINTER, *Gewalt und Erinnerung*, s. 223–224.
- ²⁰⁾ Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162 / 8925, listy 384–386 (Der Schutzhaftlagerführer KL Flossenbürg, Arbeitseinteilung vom 13. April 1945).
- ²¹⁾ Hans BRENNER, *Mülse St. Micheln*, in: The United States Holocaust Memorial Museum – Geoffrey P. Megargee (Ed.), *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume 1, Early*

- Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA), Part A, Bloomington and Indianapolis 2009, s. 639–641, zde s. 641; Hans BRENNER – Wolfgang HEIDRICH – Klaus-Dieter MÜLLER – Dietmar WENDLER (Hrsg.), *NS-Terror und Verfolgung in Sachsen. Von den Frühen Konzentrationslagern bis zu den Todesmärschen*, Dresden 2018, s. 505; O. TITZMANN, *Massenmord in Niederschlesien*, s. 80.
- ²²⁾ Individuelle Häftlingsunterlagen KZ Flossenbürg, Häftlingskarte Leitmeritz – Josef Bzdula, 1.1.8.3/10838227/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 13. 5. 2024.
- ²³⁾ Alfons ADAM, „Die Arbeiterfrage soll mit Hilfe von KZ-Häftlingen gelöst werden“. *Zwangsarbeit in KZ-Außenlagern auf dem Gebiet der heutigen Tschechischen Republik*, Berlin 2013, s. 332–364.
- ²⁴⁾ Tímto vývojem bylo v posledních dnech války ovlivněno i nedaleké terezínské ghetto. První pokus identifikovat transporty přijíždějící od 20. 4. 1945 do Terezína učinil Marek Poloncarz. Přes nízkou vypovídací schopnost pramenů a metodické obtíže při jejich zpracování se mu podařilo vytvořit předběžný statistický přehled vězňů, kteří se na konci války dostali evakuačními transporty a pochody smrti do Terezína. Přesuny vězňů z Litoměřic do Terezína, které proběhly mezi 26. 4. 1945 a 1. 5. 1945, označuje za „největší neznámou“. Z vězňů, kteří se na konci války dostali do Terezína, bylo předtím nejméně 31 vězněno v pobočném táboře Mülsen St. Micheln. Srovnej Marek POLONCARZ, *Evakuační transporty do Terezína (duben–květen 1945)*, in: Terezínské studie a dokumenty 1999, Praha 1999, s. 263–280, zde hlavně s. 273 a 277.
- ²⁵⁾ Tomáš FEDOROVÍČ, *Todesmärsche in den tschechischen Ländern und der nationale Suchdienst in Prag*, in: Jean-Luc Blondel – Susanne Urban – Sebastian Schönmeyer (Hrsg.), *Freilegungen. Auf den Spuren der Todesmärsche*, Göttingen 2012, s. 169–183, zde s. 169–173.
- ²⁶⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích. Zapomenutý hrob*, Terezínské listy 36, 2008, s. 93–123; A. ADAM, „Arbeiterfrage“, s. 339–340, 364; Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Leitmeritz (Litoměřice)*, in: Wolfgang Benz – Barbara Distel (Hrsg.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 4, Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München 2006, s. 175–185, zde s. 178, 183.
- ²⁷⁾ Individuelle Häftlingsunterlagen KZ Flossenbürg, ITS-Umschlag – Josef Bzdula, 1.1.8.3/10838226/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 15. 5. 2024.
- ²⁸⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích*, s. 100–102; A. ADAM, „Arbeiterfrage“, s. 362–363; S. HÖRDLER, *Ordnung und Inferno*, s. 386–387; M. LANGHAMEROVÁ, *Leitmeritz*, s. 182.
- ²⁹⁾ Národní archiv, Praha, sbírka Okupační vězeňské spisy (dále OVS), koncentrační tábory, karton 26, Seznam Židů propuštěných z revíru 21. 4. 1945 – citováno podle: M. LANGHAMEROVÁ, *Leitmeritz*, s. 182, 184. Poznámka redakce: Sbírká OVS byla před několika lety nově uspořádána a reinventarizována. Dnes jsou písemnosti k vězňům koncentračního tábora Flossenbürg ve sbírce OVS uloženy v kartonech 29–30 a mají inventární čísla 949–953.
- ³⁰⁾ A. ADAM, „Arbeiterfrage“, s. 363; M. LANGHAMEROVÁ, *Leitmeritz*, s. 182; M. C. WINTER, *Gewalt und Erinnerung*, s. 172.
- ³¹⁾ A. ADAM, „Arbeiterfrage“, s. 363–364; M. LANGHAMEROVÁ, *Leitmeritz*, s. 183.
- ³²⁾ Sven KELLER, *Volksgemeinschaft am Ende. Gesellschaft und Gewalt 1944/45*, München 2013, s. 4.
- ³³⁾ Národní archiv, Praha, sbírka OVS, koncentrační tábory, karton 27, inv. č. 34, složky 4–5. Poznámka redakce: Sbírká OVS byla před několika lety nově uspořádána a reinventarizována. Dnes jsou písemnosti k vězňům koncentračního tábora Flossenbürg ve sbírce OVS uloženy v kartonech 29–30 a mají inventární čísla 949–953.
- ³⁴⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Memorial Archives, dostupné online: <https://memorial-archives.international> [cit. 14. 6. 2024]; Johannes IBEL, *Vernetztes Forschen in den Memorial Archives*, in: Jadwiga Pinderska-Lech – Gabriela Nikliborc (red.), *Transporty polskich więźniów w kompleksach obozowych KL Auschwitz, KL Dachau i KL Flossenbürg*, Oświęcim 2020, s. 58–68.
- ³⁵⁾ Viz např. Anne FRIEBEL – Josephine ULBRICHT (Hrsg.), *Zwangsarbeit beim Rüstungskonzern HASAG. Der Werksstandort Leipzig im Nationalsozialismus und seine Nachgeschichte*, Leipzig 2023; Ulrich FRITZ, *KZ-Außenlager in Sachsen*, in: Mike Schmeitzner – Clemens Vollnhals – Francesca Weil (Hrsg.), *Von Stalingrad zur SBZ. Sachsen 1943 bis 1949*, Göttingen 2016, s. 139–156.
- ³⁶⁾ Vojenský historický ústav Praha – KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Ed./Hrsg.), *Transport smrti Litoměřice–Velešín – Der Todestransport Leitmeritz–Velešín*, Praha 2016. K výstavě viz Střežochské muzeum v Roztokách u Prahy, *Transport smrti Litoměřice–Velešín*, dostupné z: <https://www.muzeum-roztoky.cz/tiskova-zprava/209-transport-smrti-litomerice-velesin> [cit. 14. 6. 2024] a Vojenský historický ústav Praha, článek *Výstava přibližuje osudy jednoho z posledních trans-*

- portů smrti, dostupné z: <https://www.vhu.cz/vystava-priblizuje-osudy-jednoho-z-poslednich-transportu-smrti/> [cit. 14. 6. 2024]. Poznámka redakce: Dále srovnej Pavla PLACHÁ, *Osvobozený transport. Příběh pomoci vězňům z transportu smrti ve světle historických pramenů*, Paměť a dějiny, č. 2018/01, s. 70–83 a TÁŽ, *Transport smrti objektivem Vladimíra Fymana. Unikátní fotografie zachycující pomoc vězňům koncentračního tábora*, Paměť a dějiny, č. 2017/02, s. 117–120.
- ³⁷⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Memorial Archives, Todesmarsch Leitmeritz–Velešín, dostupné z: <https://memorial-archives.international/entities/show/5cf4f912589cefc43a8b4567> [cit. 14. 6. 2024].
- ³⁸⁾ Vojenský historický ústav Praha – KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Ed./Hrsg.), *Transport smrti Litoměřice–Velešín – Der Todestransport Leitmeritz–Velešín*, Praha 2016.
- ³⁹⁾ Sebastian SCHÖNEMANN, *Die Untersuchungstätigkeit des International Tracing Service zu Todesmärschen. Das Programm „Attempted Identification of Unknown Dead“*, in: Gedenkstättenrundbrief Nr. 159, 2011, s. 28–33.
- ⁴⁰⁾ T. FEDOROVÍČ, *Todesmärsche in den tschechischen Ländern*, s. 179–180.
- ⁴¹⁾ Unknown Dead in the cemetery Lovosice, Kreis Litomerice – Leitmeritz, C.S.R., nedatováno, 5.3.2/84615472/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 12. 6. 2024.
- ⁴²⁾ Attempted Identification of Unknown Dead in the cemetery Lovosice, nedatováno, 5.3.2/84615473–84615475/ITS Digital Archive, Arolsen Archives, 12. 6. 2024.
- ⁴³⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Lobositz (Lovosice) und Lobositz (Lovosice) „Radio Lobositz“*, in: Wolfgang Benz – Barbara Distel (Hrsg.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Bd. 4, Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München 2006, s. 188–191.
- ⁴⁴⁾ Vojenský historický ústav Praha – KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (Ed./Hrsg.), *Transport smrti Litoměřice–Velešín – Der Todestransport Leitmeritz–Velešín*, Praha 2016. Dále viz M. LANGHAMEROVÁ, *Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích*, s. 103.
- ⁴⁵⁾ Lze uvést například dokumentární film *Todeszug in die Freiheit (Vlak smrti na cestě za svobodu)*, který byl v roce 2018 oceněn Česko-německou novinářskou cenou. Jeho autory jsou Thomas Muggenthaler a Andrea Mocellin. Viz Česko-německá novinářská cena, dostupné z: <https://cesko-nemecka-novinarska-cena.cz/story/andrea-mocellin-thomas-muggenthaler-vlak-smrti-na-cestě-za-svobodou/> [cit. 14. 6. 2024]. KZ-Gedenkstätte Flossenbürg vytvořil k uvedenému tématu vzdělávací materiál „Co to děláš?“ – hraní rolí o občanské odvaze v posledních dnech války, dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/de/bildung/was-tust-du-outreach> [cit. 14. 6. 2024].
- ⁴⁶⁾ Tamtéž; KZ-Gedenkstätte Flossenbürg/Stiftung Bayerische Gedenkstätten (Hrsg.), *Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945. Katalog zur ständigen Ausstellung*, Göttingen 2008, s. 220–223.
- ⁴⁷⁾ A. ADAM, „Arbeiterfrage“, s. 363.
- ⁴⁸⁾ Archiv der KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (dále AGFl), S.40.403, Krankenakten und Fieberkurven von Häftlingen, Roztoky.
- ⁴⁹⁾ AGFl, F.40.553, Fotos von ehemaligen Häftlingen und Fotos, die die Beerdigung von Häftlingen in Roztoky zeigt.
- ⁵⁰⁾ AGFl, Akzessionsnummer 2006.0068.
- ⁵¹⁾ AGFl, S.40.404, Briefe und Dokumente von Zdeňka Preiningarová bezüglich des Todestransports aus Leitmeritz.
- ⁵²⁾ T. FEDOROVÍČ, *Todesmärsche in den tschechischen Ländern*; Irena MALÁ – Ludmila KUBÁTOVÁ, *Pochody smrti*, Praha 1965; Martin Clemens WINTER – Katrin GREISER, *Untersuchungen zu den Todesmärschen seit 1945*, in: Jean-Luc Blondel – Susanne Urban – Sebastian Schönnemann (Hrsg.), *Freilegungen. Auf den Spuren der Todesmärsche*, Göttingen 2012, s. 73–84, zde s. 80.
- ⁵³⁾ Viz EHRI-Portal: Okupační vězeňské spisy, dostupné z: <https://portal.ehri-project.eu/units/cz-002286-1077> [cit. 14. 6. 2024].
- ⁵⁴⁾ T. FEDOROVÍČ, *Todesmärsche in den tschechischen Ländern*, s. 170, 177–178. Tato dotazníková akce se pravděpodobně uskutečnila v součinnosti s organizací UNRRA, která ve střední Evropě v roce 1946 prováděla systematické dotazníkové šetření o pochodech smrti. Srovnej Josephine ULBRICHT, *Die Untersuchungen der UNRRA zu den Todesmärschen des KZ Flossenbürg*, in: Jean-Luc Blondel – Susanne Urban – Sebastian Schönnemann (Hrsg.), *Freilegungen. Auf den Spuren der Todesmärsche*, Göttingen 2012, s. 152–168.
- ⁵⁵⁾ T. FEDOROVÍČ, *Todesmärsche in den tschechischen Ländern*, s. 179–183.
- ⁵⁶⁾ Tamtéž, s. 174.

THE DEATH MARCHES AND THE LITOMĚŘICE CONCENTRATION CAMP – AN EXAMPLE OF A CROSS-BORDER RESEARCH PROJECT INTO “COLD CASES”

Summary

Maximilian Schulz, KZ-Gedenkstätte Flossenbürg

René Bienert, KZ-Gedenkstätte Mauthausen

Almost 80 years after the liberation of the Flossenbürg concentration camp, the fate of its former prisoners, the circumstances of their death or burial places are not known in all cases. Following the traces of the former Polish inmate Josef Bzdula, this article explains the difficulties, dealing with different aspects of the clarification of fates of former concentration camp inmates – until today. While the system of subcamps of the Flossenbürg concentration camp was located in areas of Bavaria, Saxony and today's Czech Republic, the traces of Josef Bzdula were lost in Litoměřice in April 1945. The biographical case study is part of a new research project at the Flossenbürg Concentration Camp Memorial, which aims to focus on the unclarified fates of deceased prisoners and to highlight them. In its second section, the paper presents different sources and outlines a possible procedure to clarify and identify unknown victims of the death marches, so-called “cold cases”, in the territory of today's Czech Republic. Last but not least, it invites Czech researchers to get involved in this project.

POBOČKA KONCENTRAČNÍHO TÁBORA FLOSSENBÜRG V LITOMĚŘICÍCH – PŘEHLED A GENEZE PIETNÍCH MÍST

Lubor Lacina, Severočeské muzeum v Liberci

Pobočný tábor koncentračního tábora Flossenbürg v Litoměřicích byl počtem vězňů i zemřelých největším na území dnešní České republiky. Byl zřízen na jaře 1944 jako rezervoár pracovních sil k budování podzemních továren určených pro zbrojní výrobu, které byly označovány krycími názvy Elsabe A. G. a Kalkspat K. G. Samotná podzemní stavba nesla označení „Richard I–III“. V podzemních prostorách, v povrchové části industriální zóny i v samotném táboře, který byl umístěn v bývalých dělostřeleckých kasárnách na okraji města Litoměřice, zemřelo během jediného roku zhruba 4500 lidí. Tábořem celkově prošlo přes 18 500 vězňů a nejvyšší jednorázový stav v táboře činil kolem 9000 osob koncem dubna 1945. Úmrtnost byla tak vysoká, že ještě na začátku dubna 1945 bylo zprovozněno vlastní tábořové krematorium. Na poslední směnu nastoupili vězni 5. května 1945 a v dalších dnech byl tábor rozpuštěn a zrušen.

Z někdejšího velmi rozsáhlého komplexu dodnes existují bývalé krematorium, veřejnosti nepřístupné podzemní prostory a většina budov v kasárnách, které po osvobození opět začala využívat armáda. Dnes se dřívější kasárenský areál postupně mění na novou městskou část Litoměřic a v popisované lokalitě i na různých jiných místech ve městě je pietně připomínán osud vězňů tábora Leitmeritz. Hlavní expozice k dějinám koncentračního tábora a podzemních továren pod návrším Bídnice je pak instalována v Malé pevnosti v Terezíně.

Poválečné využití areálu Richard

Vápencový důl pod planinou Bídnice na západním okraji Litoměřic byl původně zřízen jako rezervoár materiálu pro firmu Leitmeritzer Kalk- und Ziegelwerke A. G.¹⁾ Po skončení války zde byla těžba opět obnovena a areál využívaly Čížkovické cementárny a vápenice, které zpracovávaly vápenec vytěžený pod Bídnicí. Podzemní areál se dále rozšiřoval, kvůli nerentabilitě však byla podzemní těžba v roce 1963 ukončena.²⁾

Uzavřená část areálu, kde za války probíhala zbrojní výroba, byla po roce 1945 ve veřejném povědomí relativně zapomenuta, nebyla využívána pro pietní péči ani nebyla zkoumána. Teprve v roce 1965 areál Richard I prohledali litoměřičtí vojáci a zjistili doklady zbrojní výroby a tyranie vůči vězňům.³⁾ Písemnosti nalezené vojáky chtěla využít k ideologické propagandě Státní bezpečnost, a proto byla v roce 1966 k problematice litoměřické podzemní továrny uspořádána tisková konference, určená především pro zahraniční novináře. V roce 1967 se v Památníku Terezín konala výstava k historii koncentračního tábora Litoměřice a továrny Elsabe, kterou připravili historikové Jiří Křivský a Marie Křížková. V roce 1968 byla tato výstava instalována také v Praze a její německou verzi mohli návštěvníci zhléd-

nout v roce 1968 v Berlíně a v roce 1969 v Sachsenhausenu.⁴⁾ Jiří Krivský a Marie Krížková byli také autory publikace Richard – podzemní továrna a koncentrační tábor v Litoměřicích, kterou vydal v roce 1967 Památník Terezín. Ani poté však nebyl areál pietně upraven nebo zpřístupněn jako muzejní expozice.

Sousední podzemní prostory označované jako Richard II začaly být v roce 1964 využívány jako úložiště radioaktivního odpadu. Část chodeb byla zpevněna proti sesuvům, postupně opatřena spolehlivým systémem bránícím průniku nebezpečných látek mimo úložiště a dodnes slouží uvedenému účelu.⁵⁾ O areálu opakovaně referuje litoměřické periodikum Radniční zpravodaj, a tím jej i udržuje v povědomí obyvatel města. Roku 2007 například jeho reportérka Eva Břeňová popisovala vstup do objektu: „V současné době je jeho kapacita z 80 procent zaplněna,‘ odhaduje jaderný fyzik [Miloš Janů], zatímco si beru plášť, k pasu upevňuji kyslíkový přístroj, na krk osobní dozimetr a na přilbu přidělávám baterku. Bez toho bych do podzemí nesměla. Plně vybavena zdolávám první metry podzemních chodeb, abych zjistila, zda je nebezpečný odpad opravdu ukládán tak bezpečně, jak se tvrdí.“⁶⁾ Zmíněný a další texty v Radničním zpravodaji uvádějí,⁷⁾ že v bývalém Richardu je uskladňován tzv. institucionální radioaktivní odpad, tj. materiál z vědeckého výzkumu nebo zdravotnictví, a ujišťují, že v areálu nebylo a nebude uskladňováno vyhořelé palivo z jaderných elektráren, což bylo předmětem dohadů mezi obyvateli Litoměřic a okolních obcí.⁸⁾

Pamětní připomínka podzemní továrny

Vybudování pamětního prostoru nebo technického skanzenu přímo ve štolách podzemní továrny Richard se nikdy nerealizovalo. Fakticky by to zřejmě ani nebylo možné, protože štoly vápencového lomu jsou nestabilní už od doby ražby. Bylo by možné zpevnit je masivními stavebními zásahy, tím by ale areál výrazně změnil charakter a ztratil by původní smysl – prezentovat autentický prostor, ve kterém byla budována nacistická podzemní stavba.

Od konce šedesátých let 20. století se však o zpřístupnění několikrát uvažovalo. Již usnesení vlády z prosince 1968 ukládalo předsedovi Severočeského krajského národního výboru v Ústí nad Labem jakožto zřizovateli Památníku Terezín ve spolupráci s předsedou Svazu protifašistických bojovníků zpřístupnit prostory bývalé podzemní továrny Richard a provést související historický výzkum. Dalším úkolem bylo urbanistické, architektonické a umělecké dořešení objektů v rámci Památníku Terezín a areálu Richard na základě výsledků celostátní soutěže.⁹⁾ K plánovanému otevření podzemních prostor pro veřejnost ale nakonec nedošlo.

Úvahy o zpřístupnění podzemního areálu se znovu objevily po roce 2000. V rámci plánovaného projektu měl v oblasti Bídnice, kasáren pod Radobylem a bývalých továren vzniknout ucelený pamětní areál. Město Litoměřice nechalo provést průzkum k možným úpravám podzemí: „*Ještě letos necháme zpracovat studii proveditelnosti, která naznačí, kolik by vybudování prohlídkové trasy stálo,‘ uvedl místostarosta Jaroslav Tvrdík. Celková délka chodeb dosahuje 40 kilometrů. Město by rádo zrenovovalo několik set metrů, které chce začlenit do nové prohlídko-*

Budova bývalého táborového krematoria v Michalovické ulici. Archiv autora.

Building of the former camp crematorium in Michalovická Street. Author's archive.

*vé trasy zahrnující i nedaleké krematorium, památník obětem a kasárna Pod Radobýlem, v jejichž části byl koncentrační tábor.*¹⁰⁾ Projekt však kvůli již výše uvedeným problémům s nestabilitou štol nebyl realizován.

V roce 2017 byl v povrchové oblasti bývalé továrny Elsabe A. G. dokončen projekt pamětní stezky „Po stopách historie podzemní továrny Richard“. V oblasti vstupu do podzemí, v zahrádkářské kolonii při východním svahu vrchu Bídnic a u bývalých kasáren pod Radobýlem bylo 31. května 2017 instalováno šest informačních tabulí, které zpracovávají tato témata: 1) Přestavba vápencového dolu na podzemní továrnu; 2) Richard I; 3) Richard III; 4) Stavby na povrchu; 5) Richard II; 6) Koncentrační tábor Litoměřice.¹¹⁾ Ještě předtím, dne 20. března 2017, byly spuštěny webové stránky tohoto projektu, které prezentují zmíněná témata na internetu.¹²⁾

O budování podzemních továren pod Bídnicí a zdejší výrobě pro firmu Auto-Union informují veřejnost také dokumentární filmy. Z nich je třeba uvést především snímek Richard I (Elsabe), vyrobený pro město Litoměřice v roce 2009. Další filmy se zabývají hlavně pátráním po důvodu umělého zavalení vstupů do části podzemních chodeb.¹³⁾

Památník Terezín spravuje vstupní bránu do bývalých výrobních prostor továrny Elsabe a sto metrů chodby za vchodem. V současné době probíhají jednání mezi Památníkem Terezín, městem Litoměřice a majitelem pozemků

Komín cihelny využívaný krematoriem. Archiv autora.

Brickyard chimney used by the crematorium. Author's archive.

o úpravách a kultivaci celého prostoru před vstupem do podzemí, u kterého bude umístěna pamětní deska s informačním textem o nacistických továrnách a jejich výrobě.¹⁴⁾

Expozice továrny Richard v historickém podzemí města Litoměřice

Protože zřízení expozice v autentických prostorách dolu Richard z technických a bezpečnostních důvodů není možné, bylo roku 2013 využito historické podzemí v centru Litoměřic, ve kterém byla vybudována stálá expozice „Důl Richard v proměnách času“. Na panelech s texty a fotografiemi nebo pomocí trojrozměrných předmětů jsou v expozici představeny tři klíčové etapy fungování dolu – těžba vápence, zbrojní výroba a ukládání radioaktivního odpadu. Vznik expozice zabezpečilo Centrum cestovního ruchu Litoměřice a provozuje ho turistické informační centrum.¹⁵⁾

Součástí expozice je také prezentace projektu „Sad smíření“. Ten by mohl být partií pamětního prostoru, který by propojoval litoměřické krematorium se vstupem do štol. Dle ideové vize by si návštěvníci areálu mohli zakoupit sazenici stromku, kterou by sami zasadili a přispěli tak ke vzniku „Sadu smíření“ se 4500 stromy, symbolizujícími počet obětí pobočného tábora Leitmeritz. Projekt je zatím ve stavu návrhu a jeho autor, litoměřický architekt Filip Landa, jej zpracoval jako diplomovou práci.¹⁶⁾

Pietní místo u krematoria

Bývalé táborové krematorium v litoměřické ulici Michalovická lze považovat za hlavní pietní místo obětím litoměřické pobočky Flossenbürgu. Přestože o zřízení krematoria bylo rozhodnuto již v prosinci 1944, do provozu bylo dáno až v dubnu 1945 a fungovalo tak pouze několik týdnů před samým koncem války.¹⁷⁾

Bývalé krematorium s přilehlým prostorem spravuje Památník Terezín. Dnes se zachovala budova původní sušárny cihel s instalovanými spalovacími pecemi, komín cihelny, který byl propojen s krematoriem, a betonový sloup z původního ohrazení areálu. Po osvobození byl v blízkosti krematoria nalezen prostor, kde byly za války bez piety ukládány zpopelněné ostatky vězňů. Popel byl po válce vyjmut a 1. listopadu 1945 uložen na nově vzniklém Národním hřbitově před Malou pevností v Terezíně.¹⁸⁾ Národní hřbitov tak lze v jistém smyslu považovat i za pietní místo obětím litoměřického tábora, i když zde nejsou přímo zmíněny pamětním textem.

V prostorách za budovou krematoria je dnes umístěn pietní objekt – abstraktní kamenná struktura s pamětním textem: *„Krematorium koncentračního tábora v Litoměřicích. V letech 1944–1945 byl v nedalekých kasárnách umístěn nacistický koncentrační tábor. Jeho vězni pracovali na výstavbě podzemních továrních objektů označených Richard I (továrna Elsabe) a Richard II (továrna Kalkspat). Táborem prošlo více než 18 000 vězňů. Za pouhý rok zemřel každý čtvrtý z nich v důsledku otrocké práce a krutých životních podmínek. Táborové krematorium bylo zprovozněno začátkem dubna 1945.“* Pod českým textem je umístěn jeho anglický překlad.¹⁹⁾

Uprostřed pietního areálu u krematoria, na travnaté louce obklopené smutečnickou zelení, byl od poloviny devadesátých let 20. století instalován rozměrný objekt „Memento mori“ od výtvarníka Jiřího Sozanského, který symbolizoval utrpení vězňů a jejich touhu po svobodě. Dílo bylo původně vytvořeno pro instalaci v interiéru, v roce 2018 se již nacházelo v havarijním stavu, a proto došlo k jeho odstranění. Prostor, na kterém bylo umístěno, je dnes kontinuální součástí travnatého areálu.²⁰⁾

Samotné krematorium je v současnosti pro běžně příchozího návštěvníka nepřístupné. V Památníku Terezín si však lze objednat jeho prohlídku s průvodcem nebo jej navštívit v rámci mimořádných otevíracích dnů. V minulosti v něm byla umístěna stálá muzejní expozice, instalovaná v roce 1982. Ta od roku 1990 již neexistuje a je nahrazena stálou expozicí v terezínské Malé pevnosti.

Krematorium bylo v minulosti několikrát vystaveno útoku vandalů, kteří ničili okna objektu, zanášeli pietní místo odpadky nebo tu zanechávali injekční stříkačky či střepy z lahví od alkoholu. Spíše než o projevy extrémismu či dokonce antisemitismu se však jednalo o běžné vandalství, posílené tím, že pietní místo leží na samém okraji Litoměřic, a tak jej často navštěvují právě lidé žijící na okraji společnosti.²¹⁾

Při vstupu do pietního areálu od Michalovické ulice je umístěna informační tabule, která v českém a anglickém jazyce shrnuje základní informace k projek-

Pamětní objekt v areálu krematoria. Archiv autora.

Monument in the crematorium area. Author's archive.

tu Richard, pobočnému táboru Leitmeritz a krematoriu. Tabuli zde instaloval Památník Terezín.

K tématu péče o pietní místa spojená s litoměřickým koncentračním táborem lze zařadit také společný hrob 37 vězňů exhumovaných v areálu kasáren pod Radobylem v blízkosti vězeňské nemocnice dne 12. července 1945. Jejich ostatky byly poté uloženy za západní zdi litoměřického městského hřbitova. Místo dosud není pietně ošetřeno a hrob je zarostlý náletovou zelení.²²⁾

Pamětní tabule u kasáren pod Radobylem

Areál někdejších kasáren pod Radobylem, kde se v letech 1944 a 1945 nacházel samotný pobočný tábor, je v současnosti postupně přebudováván ve víceúčelový prostor. Na zdi v ulici Kamýčká, vpravo od bývalého hlavního vjezdu do kasáren, je umístěna tabule s následujícím textem: „V tomto bývalém vojenském areálu zřídili nacisté v letech 1944–1945 koncentrační tábor pro potřeby výstavby podzemních továrních objektů Richard I a Richard II. Táborem, označovaným rovněž jako „SS Kommando B 5“, prošlo na 18 000 vězňů z Polska, Sovětského svazu, Slovinska, Francie, Německa a Československa. Dále zde byli vězněni Belgičané, Italové, Nizozemci, Srbové, Chorvaté a Bulhaři. Početnou skupinu čtyř tisíc vězňů představovali Židé z území Polska, Maďarska, Československa, Řecka, Litvy, Lotyšska a dalších zemí. Nejvíce vězňů přivezli do Litoměřic z hlavního tábora ve Flossenbürgu, dále z koncentračních táborů Gross-Rosen, Auschwitz II - Birkenau (Osvětim II - Březinka) a Dachau. Za necelý rok zde v důsledku otrocké práce a nelidských životních podmínek zemřelo na 4500 vězňů.“ Pod českým textem následuje překlad do angličtiny.

Pamětní deska s informací o litoměřickém koncentračním táboře v ulici Kamýčká. Archiv autora.

The memorial plaque in Kamýčká Street provides information about the Litoměřice concentration camp. Author's archive.

Vedle tabule jsou zavěšeny dvě desky pamětní stezky „Po stopách historie podzemní továrny Richard“ a drobné cedulky odkazující QR kódem na internetový projekt dohaje.cz, nabízející cyklistům v online podobě projížďkovou cyklotrasu po Litoměřicích. Zastávku má také u krematoria.²³⁾

Pobočný tábor Leitmeritz ve stálých expozicích Památníku Terezín

V průběhu poválečných desetiletí bylo téma litoměřického pobočného tábora a dolu Richard několikrát zařazeno do stálých expozic Památníku Terezín. Systematicky poprvé do třetí muzejní expozice v Terezíně, která byla zřízena podle libreta Jaromíra Fialy z roku 1961. Na této stálé výstavě otevřené od roku 1962 do září 1964 byl jeden z celkem 31 výstavních sálů věnován právě litoměřickému táboru a podzemním prostorám.²⁴⁾

Téma bylo zastoupeno i v následné čtvrté expozici,²⁵⁾ jejímž scénáristou byl Karel Lagus ze Státního židovského muzea v Praze a výtvarně ji realizovalo Severočeské muzeum v Liberci. Expozice byla otevřena 8. května 1965. Kromě zmínek ve stálé expozici byla tematika litoměřického tábora reflektována i na již zmíněné krátkodobé výstavě v roce 1967.²⁶⁾

Do výčtu stálých expozic Památníku Terezín s dílčími zmínkami o litoměřických objektech patří ještě pátá stálá expozice ze sedmdesátých let 20. století, kde

Zrekonstruovaná budova v areálu bývalého koncentračního tábora. Archiv autora.

Renovated building on the site of the former concentration camp. Author's archive.

byly vystaveny i některé nálezy z podzemí Richardu.²⁷⁾ Expozici vytvořil autorský kolektiv Památníku Terezín ve spolupráci se Svazem protifašistických bojovníků, Ústavem marxismu-leninismu, Vojenským historickým ústavem a ministerstvem vnitra.

Další výstavní projekty byly již pojaty jako samostatné expozice. Po stálé expozici instalované mezi lety 1982 a 1990 v prostorách litoměřického krematoria²⁸⁾ byla k výročí padesáti let od vzniku pobočného tábora Leitmeritz dne 10. května 1994 na IV. dvoře Malé pevnosti v Terezíně otevřena výstava „Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945“. Ta byla plánována do listopadu téhož roku, stala se ale základem pro stejnojmennou stálou expozici instalovanou roku 1995 do prostor tzv. ženského dvora Malé pevnosti v Terezíně.²⁹⁾ Expozice je umístěna ve dvou velkých výstavních sálech a představuje rozsáhlý soubor trojrozměrných předmětů a obrazových materiálů doplněných informačními texty. V roce 2008 byl vydán průvodce touto stálou výstavou.³⁰⁾ Monograficky je pojat i sborník stěžejních příspěvků z mezinárodní konference k 50. výročí zřízení koncentračního tábora v Litoměřicích konané v Terezíně ve dnech 15. – 17. listopadu 1994.³¹⁾

Historické oddělení Památníku Terezín seznamuje zájemce s dějinami koncentračního tábora Litoměřice a podzemních továren pod vrchem Bídnice publikováním výsledků výzkumu v odborném tisku a ve Zpravodaji Památníku Terezín.

Pořádá také přednášky a komentované prohlídky. V dubnu 2023 proběhla komentovaná prohlídka táborového krematoria s úvodní přednáškou. V lednu 2024 se konala v litoměřické knihovně v rámci přednáškového cyklu „Historie kolem nás“ přednáška s názvem „Koncentrační tábor v Litoměřicích (1944–1945)“ a v dubnu následovala komentovaná prohlídka areálu bývalého koncentračního tábora v Litoměřicích. O tyto akce byl ze strany veřejnosti velký zájem.³²⁾

Poznámky

- ¹⁾ *Historie těžby vápence v Litoměřicích*, in: Podzemní továrna Richard [online], dostupné z: <https://richard-1.com/historie-tovarny-richard/historie-tezby-vapence-v-litomerichich.html> [cit. 1. 7. 2024].
- ²⁾ [Eva BŘEŇOVÁ], *Richard neskrývá žádné tajemství*, Radniční zpravodaj, č. 3/2007, s. 4.
- ³⁾ Marie TRHLÍNOVÁ, *Německé válečné hospodářství a podzemní továrna Richard*, Terezínské listy (dále TL) 2, 1971, s. 28–40, zde s. 28.
- ⁴⁾ Marie KRÍŽKOVÁ, *Stálé muzejní expozice Památníku Terezín*, TL 2, 1971, s. 49–62, zde s. 60–61. Podrobnější informace poskytl Památník Terezín.
- ⁵⁾ Blíže k ukládání radioaktivních látek: „*Letos uplynulo 52 let, co byl v bývalém vápencovém dole Richard 2 zahájen provoz úložiště nízké a středně radioaktivního odpadu. Ročně se v něm uloží 100 až 200 obalových souborů s odpady, jež vznikají v průmyslu, zdravotnictví či zemědělství. Část historických odpadů z prvních dvaceti let, což bylo asi 15 tisíc jednotek, bylo už před lety zkontrolováno, podle potřeby opatřeno novými obaly, přemístěno do speciálně upravených prostor a definitivně zabetonováno. Úložiště Richard je díky silnému, suchému a neprostupnému podloží i nadloží světovým unikátem. Jeho předností je i dostatek nových využitelných prostor. Má i své zápory, jako je vnikání dešťových srážek přes stará důlní díla, která byla po skončení těžby vápence zanedbávána. Proto je v úložišti hospodaření s vodou věnována mimořádná pozornost.*“ – Václav SEDLÁK, *Ministra zajímal Richard*, Radniční zpravodaj, č. 1/2017, s. 9.
- ⁶⁾ [Eva BŘEŇOVÁ], *Richard neskrývá žádné tajemství*, Radniční zpravodaj, č. 3/2007, s. 4.
- ⁷⁾ Radniční zpravodaj č. 2/2013 (z 3. 4. 2013), s. 5; č. 1/2017, s. 9; č. 5/2018, s. 4; č. 3/2023, s. 5.
- ⁸⁾ Exkurze litoměřických radních a zastupitelů v zařízení měla za cíl rozptýlit obavy z ukládání vyhořelého jaderného paliva, které se jako nepodložené ústně podávané zprávy objevily mezi obyvateli Litoměřic. – [Eva BŘEŇOVÁ], *Radní a zastupitelé navštívili Richard*, Radniční zpravodaj, č. 2/2013 (z 3. 4. 2013), s. 5.
- ⁹⁾ Karel LAGUS, *První kroky*, TL 1, 1970, s. 1–7, zde s. 3–5.
- ¹⁰⁾ Eva BŘEŇOVÁ, *Richard Litoměřičany zajímá*, Radniční zpravodaj, č. 3/2009, s. 9.
- ¹¹⁾ Během terénního průzkumu v červnu 2024 bylo shledáno, že část naučné stezky je poškozena vandaly (sprejery).
- ¹²⁾ Po stopách historie podzemní továrny Richard, dostupné z: <https://tovarnarichard.cz/> [cit. 1. 7. 2024].
- ¹³⁾ Richard I (Elsabe), režie David Cysař, pro město Litoměřice vyrobilo v roce 2009 studio Mimoformát. Dále viz *Tajemství podzemní továrny Richard*, scénář a režie Jiří Věřčák, Československá televize Praha, 1991 (film byl natáčen postupně v letech 1984–1990) a *Podzemní továrna Richard – mýty a fakta*, scénář a režie Lukáš Fíla, Regionální televize Ústecko, 2020.
- ¹⁴⁾ Informace poskytl Památník Terezín.
- ¹⁵⁾ [Eva BŘEŇOVÁ], *Podzemní expozice evokuje historii i současnost Richardu*, Radniční zpravodaj, č. 3/2013, s. 10; *Expozice Důl Richard slaví 10 let. Vstup bude zdarma*, Radniční zpravodaj, č. 5/2023, s. 10.
- ¹⁶⁾ *Sad smíření okořenil podzemní expozici*, Radniční zpravodaj, č. 4/2014 (z 5. 8. 2014), s. 10.
- ¹⁷⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích. Zapomenutý hrob*, TL 36, 2008, s. 93–123, zde s. 101–102.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, s. 102.
- ¹⁹⁾ Stejně výtvarně řešený objekt je umístěn také v prostoru „Pietní místo u Ohře“ v Terezíně.

- ²⁰⁾ Jaroslav BALVÍN, *Válečné memento v Litoměřicích dosloužilo*, Litoměřický deník.cz [online], 14. 5. 2018, dostupné z: https://litomericky.denik.cz/zpravy_region/valecne-memento-v-litomerickch-doslouzilo-20180514.html [cit. 1. 7. 2024].
- ²¹⁾ „Hlavní vinu na tomto stavu však nesou vandalové. Vytlučená okna krematoria, odcizené okapy, poničená vrata, kterými vězni žijící v nelidských podmínkách vstupovali do podzemí. Cestu vedoucí k nim lemují odpady. Před nedávnem nechalo město černou skládku odstranit, nyní je zde znovu. Veřejné záchodky nedaleko krematoria jsou zdevastované, na zdech se vyřádili sprejeři.“ – Eva BŘEŇOVÁ, *Viníky jsou vandalové*, Radniční zpravodaj, č. 6/2007, s. 6.
- ²²⁾ M. LANGHAMEROVÁ, *Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích*, s. 112–113.
- ²³⁾ Prezentace projektu dohaje.cz, dostupné z: <https://www.dohaje.cz/> [cit. 1. 7. 2024].
- ²⁴⁾ M. KŘÍŽKOVÁ, *Stálé muzejní expozice Památníku Terezín*, s. 55–57.
- ²⁵⁾ Tamtéž, s. 57–60.
- ²⁶⁾ Tamtéž, s. 60–61.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 61–62.
- ²⁸⁾ Marek POLONCARZ, *K výstavní činnosti Památníku Terezín v letech 1947–1997*, TL 26, 1998, s. 7–33, zde s. 16 a 24.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 19–20.
- ³⁰⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, *Koncentrační tábor v Litoměřicích 1944–1945. Průvodce stálou výstavou Památníku Terezín*, Praha 2008.
- ³¹⁾ Miroslava BENEŠOVÁ – Marek POLONCARZ (red.), *Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945. Příspěvky z mezinárodní konference v Terezíně, konané 15. – 17. listopadu 1994*, Terezín 1995.
- ³²⁾ Informace poskytl Památník Terezín.

BRANCH OF THE FLOSSENBÜRG CONCENTRATION CAMP IN LITOMĚŘICE – OVERVIEW AND GENESIS OF MEMORIAL SITES

Summary

Lubor Lacina, North Bohemian Museum in Liberec

The subcamp of the Flossenbürg concentration camp in Litoměřice was the largest in the territory of today's Czech Republic in terms of the number of inmates and deaths. It was established in the spring of 1944 as a pool of labor for the construction of underground factories intended for German arms production and code-named Elsabe A. G. and Kalkspat K. G. The underground structure itself was designated "Richard I–III". Approximately 4,500 people died in a single year in the underground premises, in the industrial zone on the surface, and in the camp itself, which was located in the former artillery barracks on the outskirts of the town of Litoměřice. In total, over 18,500 prisoners passed through the camp. Its highest inmate population was around 9,000 people at the end of April 1945. The death rate was so high that the camp put into operation its own crematorium early in April 1945. The inmates went on their last shift on May 5, 1945, and in the following days the camp was disbanded and closed. Surviving from the time of the vast barracks complex are the former crematorium, underground premises inaccessible to the public, and most of the barracks, which were then used by the Czechoslovak army after the war. The former complex of barracks is currently undergoing a gradual transformation into a new quarter of the city of Litoměřice. The fate of the inmates of the Litoměřice concentration camp is now commemorated with reverence in the aforementioned locality and in various other locations within the city. The main exhibition on the history of the concentration camp and the underground factories under the Bídnice Hill is installed in the Small Fortress in Terezín.

NÁČRT ZDRAVOTNÍ HISTORIE ZLÉHO PARVENU – KARL HERMANN FRANK (1898–1946)¹⁾

Milan Novák, Společnost pro dějiny vědy a techniky, Praha

Marta Nováková, Mladá Boleslav

Michal V. Šimůnek, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

„A pakli oko tvé pohoršuje tebe, vylup je a vrz od sebe. Lépe jest tobě jednookému do života vjíti, nežli obě oči majícímu uvrženu býti do pekelného ohně.“

(Bible kralická, Matouš, 18:9)

„Koho mají oběsit, ten se neutopí.“

(česká lidová moudrost)

Úvod

Je dobře známou skutečností, že nepříznivý zdravotní stav, ať již nemoc či trvalé postižení, mohou do značné míry měnit jednání, myšlení i rozhodování lidí, a tím ovlivňovat běh dějin. Tato skutečnost mnohonásobně nabývá významu, jedná-li se o osoby na politicky rozhodujících místech. Ještě více to pak platí, jde-li o představitele autoritativních či dokonce totalitních režimů, jejichž politický systém je záměrně vystavěn ve vertikále plnicí příkazy a přání jejího hlavního představitele, ať je již nazýván jakkoliv.

Pro nacistický režim, spočívající na tzv. vůdcovském principu (*Führerprinzip*), v rámci kterého působila ve výkonných funkcích řada menších či lokálních „fýrerů“, se tak vzhled do zdravotního stavu a jeho vývoje u takto definovaných osob může jevit jako nikoli neužitečný.²⁾ Zatímco již v roce 2018 byl učiněn pokus o sumarizaci a interpretaci dostupných pramenů lékařské a zdravotní provenience pro hlavní německé představitele v Protektorátu Čechy a Morava³⁾ (dále jen protektorát), stranou zůstala – víceméně kvůli formálním kritériím výběru – klíčová figura nejdříve šedé eminence říšských protektorů a posléze de facto prvního muže protektorátu, německého státního ministra pro Čechy a Moravu, vyššího velitele policie a SS (*Höherer SS und Polizeiführer*) v protektorátu a SS-Obergruppenführera Karla Hermanna Franka (1898–1946).⁴⁾ Tato studie je tedy v jistém smyslu doplněním již zmíněné publikace, přičemž s jejím vznikem souvisí více než úzce. Se vzpomínkou na doc. PhDr. Jana Gebharta, CSc., DSc. (1945–2018), totiž plníme jeho přání z roku 2017 doplnit lékařsko-historické pojednání o předních představitelích říšskoněmecké moci v protektorátu právě o jejich místního výkonného trabanta. Výchozí otázka, která byla tehdy položena, zněla: Mohla ztráta oka v dětském věku vést k trvalým neurologickým komplikacím, jež pak zásadním způsobem ovlivňovaly Frankova politická rozhodnutí?⁵⁾ Svým způsobem přitom reflektovala úvahy, které se objevovaly ještě před skončením války. Tak například v exilovém tisku je možné dohledat tuto charakteristiku: „*Karl Hermann Frank je*

jistě jedním z nejhнусnějších individuí, jaké si lidská mysl může představit. Jeho osobnost je opravdu hodna pozorného psychiatrického studia. Tento šilhavec, plný žluči, zžíraný [sic] bezohlednou ctižádostí, ‚člověk s jedním lidským okem‘ [...].“⁶⁾

Když jsme se začali pokoušet najít na tuto otázku odpověď, postupně se ukázalo, že je zapotřebí komplexnějšího přístupu, díky němuž se staly zřejmé některé nové a doposud neznámé skutečnosti týkající se Frankova zdravotního stavu.

1. Původ a rodina

Karl Hermann Frank se narodil v Karlových Varech (*Karlsbad*) v pondělí 24. ledna 1898 a zemřel na popravišti na nádvoří pankrácké věznice v Praze ve středu 22. května 1946 ve věku osmačtyřiceti let. Světlo světa spatřil ve Školní ulici (*Schulgasse*, dnes Kolmá), v tzv. domě Toronto (*Haus Toronto*), č. p. 603, jako manželské dítě vyznání katolického za pomoci zkoušené porodní báby Theresie Segl. Pokřtěn byl 1. února 1898 jako Karl Herman [sic] kaplanem Johannem Nepomukem Kotkem.⁷⁾ Otcem byl Heinrich Wenzl Frank, narozený 25. září 1859, učitel národní školy v Karlových Varech, manželský syn Antona Franka, mistra ševcovského v Karlových Varech, a o deset let mladší Marie Anny, rozené Scherzer, z Nové Tuhnice (*Neudonitz*) č. p. 28, dnes součásti Karlových Varů.⁸⁾ Známé údaje o rodu Franků sahají až k Martinu Frankovi, jehož syn Michael byl pokřtěn dne 22. října 1675 v Dolním Žandově (*Sandau*) u Chebu.⁹⁾

Matkou K. H. Franka byla Pauline Anna, rozená Eberhart, narozená 14. února 1869 v Karlových Varech č. p. 250, manželská dcera Josefa Eberharta, ocelářského dělníka v Karlových Varech, a Marie Pauliny, rozené Teschner, rovněž z Karlových Varů. Rodiče uzavřeli sňatek 26. října 1895 v Karlových Varech.¹⁰⁾

Karlovy Vary – Vřídelní kolonáda, před r. 1914. Soukromá sbírka.

Karlovy Vary (Carlsbad) – Thermal Spring Colonnade, prior to 1914. Private collection.

Frankova matka zemřela 15. května 1940 v Karlových Varech ve věku jedenasedmdesáti let.¹¹⁾ Otec podlehl v roce 1928 rakovině jazyka ve svých devětašedesáti letech. Všichni prarodiče zemřeli na rakovinu zaživačního traktu. Mladší bratři Ernst (narozen 1900, povoláním redaktor) a Walter (narozen 1908, povoláním docent na pražské německé vysoké škole technické) byli, pokud je známo, zdraví. Obě sestry zemřely v prvním roce života.¹²⁾

První manželkou Karla Hermanna Franka byla Anna Josefa, rozená Müller, která se narodila 5. února 1899 taktéž v Karlových Varech.¹³⁾ Sňatek uzavřeli 21. ledna 1925.¹⁴⁾ Jednalo se o nešťastné manželství, rozvedené 16. února 1940 poté, co spolu manželé již sedm let nežili.¹⁵⁾

Druhou manželkou byla o patnáct let mladší MUDr. Karola („Lola“), rozená Blaschek, narozená v Mostě 13. srpna 1913, mladá lékařka začínající krátce po promoci 10. července 1939 na Lékařské fakultě Německé univerzity (*Deutsche Universität*) v Praze jako externistka na I. interní klinice téže univerzity (říjen 1939 až 1. březen 1940).¹⁶⁾ Zasnoubili se hned v den vynesení Frankova rozvodového rozsudku a sňatek uzavřeli 14. dubna 1940.¹⁷⁾ Jejich vztah musel ovšem být staršího data, neboť Frank tuto studentku medicíny označuje jako svou „nastávající“ a jejího staršího bratra, absolventa Právnické fakulty Německé univerzity v Praze JUDr. Hannse (Johanna) Blascheka (1907–1989) jako „budoucího švagra“ již na podzim 1938, tedy v době obsazení pohraničí.¹⁸⁾ Zda se seznámili v rámci možného politického angažmá Blascheků, či na I. interní klinice Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze, kde byl Frank svého času vyšetřován pro zaživačící potíže (viz níže), to ovšem nevíme. K první možnosti nejsou prameny, druhou může, jakkoli zkresleně, naznačovat Frankova spojenecká vyšetřovací složka (*United States Forces, European Theater*), porízená krátce po zatčení, jež ale je v osobních údajích dosti nepřesná; daná záležitost je v ní uvedena výrazem „prý“ s tím, že je více variant.¹⁹⁾

Karl Hermann Frank s manželkou Karolou, rozenou Blaschek, 5. 6. 1940. Národní archiv, Praha.

Karl Hermann Frank with his wife Karola, née Blaschek, June 5, 1940. National Archives, Prague.

Hanns (Johann) Blaschek při projevu v pražské Lucerně, 1940. ČTK.

Hanns (Johann) Blaschek during a speech in Prague's Lucerna Palace, 1940. ČTK (Czech Press Agency).

K. H. Frank měl dva syny z prvního manželství, Haralda narozeného 20. ledna 1926 v Lokti a Gerharda narozeného 22. dubna 1931 taktéž v Lokti; oba byli v březnu 1940 ještě zdraví.²⁰⁾ Harald utrpěl v březnu 1945 jako příslušník *SS-Leibstandarte „Adolf Hitler“* těžké zranění, po němž mu musela být amputována levá dolní končetina „u samého boku“, tedy v kyčli.²¹⁾ Z druhého manželství měl Frank tři děti. Jako první se narodila 30. srpna 1941 v St. Gilgenu am Wolfgangsee v Salcbursku dcera Edda, následovali Wolf-Dietrich narozený 16. srpna 1942 v Praze a Holle-Siegrid narozená 8. března 1944 tamtéž.²²⁾

Frankovo příbuzenstvo, jež bylo poměrně široké, zahrnovalo i etnické Čechy. Vysvítá to z poválečného vyšetřování, kdy orgány činné v trestním řízení zajistily všechny Frankovy příbuzné až na úroveň manželek bratranců.²³⁾ Zjevně tomu tak bylo v rámci pátrání jak po případných „odkloněných“ finančních prostředcích a uschovaných cennostech či dokumentech, tak po skutečnostech použitelných v procesu, když se jim nepodařilo vytěžit jeho manželku Karolu. Ta byla totiž z vazby u Krajského soudu trestního v Praze odvezena do Sovětského svazu důstojníkem NKVD mjr. Alexandrovem dne 22. května 1945, podle jiných údajů 23. května 1945.²⁴⁾ Skutečný průběh událostí je tak obestřen záhadou, neboť Frankův obhájce JUDr. Kamill Resler (1893–1961) se na soud ve věci „únosu“ Karoly

Frankové do Moskvy obrátil již 18. května 1945.²⁵⁾ Podle jiných pramenů měl však mjr. Alexandrov předat MUDr. Frankovou americkým vojenským úřadům v Plzni nejpozději v červnu 1945.²⁶⁾

2. Lékařské vyšetření v roce 1940

Souhrn Frankova zdravotního stavu je znám k 4. březnu 1940, kdy jako příslušník SS musel žádat o schválení sňatku se svou druhou ženou, a byl tak proveden přezkum podle zavedených předpisů Rasového úřadu Hlavního rasového a osidlovacího úřadu SS (*Rassenamt des Rassen- und Siedlungshauptamtes der SS*). Za tímto účelem vyplnil formuláře s osobními údaji a podal podrobnou rodinnou i osobní anamnézu. Dále byl 4. března 1940 vyšetřen v lazaretu SS, tehdy umístěném ve Všeobecné nemocnici v Praze, a to včetně aspektů rasové hygienických a reprodukčních, jak to vyžadovala ideologie SS. Vyšetření provedl lékař, jehož jméno není v pramenech dobře čitelné (Effelsteiner?) v hodnosti SS-Oberjunker (rotný), tedy mladý lékař, čekatel na první důstojnickou hodnost. Stejně vyšetření prodělala Frankova snoubenka, a to téhož dne. Vyšetřujícím byl v jejím případě šéflékař téhož lazaretu SS-Sturmbannführer (major) Dr. med. Eckardt. Ve Frankově osobní anamnéze se dozvídáme, že jeho porod i raný vývoj byl normální, chodil v prvním roce, mluvil v roce a půl. V dětství prodělal spálu, spalničky, záškrt, černý kašel, zlomil si pravý loket, podvrtil si kotníky (1910). Netrpěl křečemi ani nočním pomočováním. V deseti letech utrpěl při dětské hře úraz pravého oka kamenem, což vedlo postupně k jeho úplnému oslepnutí. V roce 1918 došlo k enukleaci očního bulbu (operativní vynětí oční koule) a jeho náhradě protézou. Pro tento handicap nebyl za první světové války odveden do rakousko-uherské armády, ačkoli se opakovaně dobrovolně hlásil.²⁷⁾ Frank se dostavil k odvodní komisi v Karlových Varech třikrát – 29. dubna 1916, 17. září 1917 a 23. dubna 1918. Zdá se, že to navíc ještě jednou zkoušel v Prachaticích. Závěr byl ale vždy stejný: nezpůsobilý (*nicht geeignet*).²⁸⁾

Pohlavní chorobu neměl. Tělesně byl zdatný a pěstoval plavání, jízdu na koni a lyžování. Byl mírný konzument alkoholu, středně silný kuřák. Svůj povahový vývoj hodnotí jako dobrý, vztahy s okolím dobré. Neměl žádného stálého lékaře (*Hausarzt*), poslední lékařské vyšetření uvedl u profesora Dietricha W. Jahna (1900–1969), přednosta I. interní kliniky LF NU (NKU), tj. na pracovišti své snoubenky.²⁹⁾ Z aktuálních zdravotních problémů udával pouze lehké žaludeční obtíže.³⁰⁾ Právě ty však mohly souviset se zmíněnou návštěvou na klinice i s jistou mírou obav, plynoucích z rozsáhlé rakovinné rodinné anamnézy, a to právě zaživacího traktu.³¹⁾ O čem se Frank při vyšetření nezmínil, patrně jakožto bagatelni epizodě z hlediska celkového zdravotního stavu, byl operační výkon, který krátce před tím, v lednu 1940, prodělal v pražském posádkovém lazaretu SS (*SS-Standortlazarett Prag*, tj. rekvírovaná Jiráskova chirurgická klinika) na opakovaně (1935) poraněné šlaše dolní končetiny (nevíme které). Jednalo se o úraz na lyžích a lze odhadnout, že šlo o Achillovu šlachu. Himmler mu poslal do Prahy ředitele sanatoria SS v Hohenlychenu, SS-Oberführera profesora Karla Gebhardta

(1897–1948), chirurga, specialistu na pohybový aparát a sportovní medicínu, který si s sebou přivezl svou zdravotní sestru.³²⁾ Ostatně vlastní personál si vzal i později, k pooperační péči o SS-Obergruppenführera Reinharda Heydricha (1904–1942).³³⁾ Akutní záchranná cesta do Prahy k úrazům vysokých říšských funkcionářů tak již nebyla pro Gebhardta žádnou novinkou, byť za mnohem vážnějších okolností. Pooperační jizva nebyla popsána ani při pitvě, což za daných okolností bylo vcelku pochopitelné opomenutí.

3. Možné psychologické aspekty Frankovy osobnosti

Frank byl 14. listopadu 1938, tedy v souvislosti s jeho novým postavením v tzv. vzorové župě (*Mustergau*), vytvářené z okupovaného českého pohraničí, přezkoumán německým vojenským lékařem se závěrem, že je vojenské služby dle německých kritérií schopen.³⁴⁾ Více než pikantní na tom však je, že tou dobou měl již být dva týdny generálem.³⁵⁾ Svou (para)militární kariéru tedy začal rovnou v nejnižší generálské hodnosti, ač se ojediněle uvádí, že byl nejprve SS-Standartenführerem (plukovníkem).³⁶⁾ Jako úsměvná až bizarní se pak může jevit informace sdělená u Mimořádného lidového soudu v Praze, kdy se při uvádění personálií na začátku hlavního líčení prohlásil za nevojáka.³⁷⁾ Dokonce již ve vysoké hodnosti, na přelomu let 1939 a 1940, projevil zájem o bojové nasazení. V té době ovšem žádné válečné akce neprobíhaly, šlo o období tzv. podivné války, a tak zůstalo jen u popsaného poranění při lyžování.

Je velmi pravděpodobné, že se Frank ve své generaci cítil značně handicapován tím, že nebyl odveden do rakousko-uherské armády, a tak nedostal příležitost stát se válečným hrdinou či alespoň tzv. frontovým bojovníkem (*Frontkämpfer*), jakým byl jeho stejně starý soupeř Konrad Henlein (1898–1945).³⁸⁾ Henlein se naopak jako dobrovolník (*Freiwillige*) vypracoval až na důstojníka, byl na frontě raněn a zajat, čímž v zásadě splňoval celé spektrum „čestných“ náležitostí adorovaných nacistickým režimem, o nichž mohl Frank jen snít.³⁹⁾ Zejména mezi starými bojovníky nacistické strany se tak Frank nemusel cítit vždy zcela rovnocenně, asi obdobně jako o generaci starší poslední říšský protektor a jeden z hlavních válečných zločinců Dr. jur. Wilhelm Frick (1877–1946).⁴⁰⁾ Soudíme tak jednak z Frankových opakovaných přihlášek do armády, jednak z pozdějšího uvádění této skutečnosti v životopise, tj. stále na tom záleželo. Kromě zadostiučinění bylo patrně třeba řešit i poněkud paradoxní situaci, kdy se muž s „modrou knížkou“ doslova přes noc stal generálem, který měl jen tři pseudomilitární zkušenosti. Prodělal předvojenský výcvik včetně střelby,⁴¹⁾ v letech 1919–1920 byl v Hlučíně dobrovolníkem freikorpsu Slezská ochrana hranic (*Schlesischer Grenzschutz Hultschin*),⁴²⁾ patrně v souvislosti se svým tehdejším zaměstnáním ve Vítkovicích, a poté působil až v období sudetské krize jako „prostý člen“ štábu Sudetoněmeckého freikorpsu na zámku Donndorf u Bayreuthu, respektive byl vlastně zástupcem velitele, tj. Konrada Henleina.⁴³⁾ Již jako generál zbraní SS a státní tajemník v Úřadu říšského protektora (*Amt des Reichsprotectors*) byl v květnu 1940 povolán na čtyřtýdenní vojenské cvičení u záložního praporu pluku SS „Germania“ v Hamburku-

-Lichtenhornu, kam nastoupil 20. května 1940.⁴⁴⁾ Hitler však 25. května 1940 Frankovi cvičení zakázal s odůvodněním, že ho je zapotřebí v protektorátu, takže u útvaru nakonec strávil toliko pět dní.⁴⁵⁾ Navštěvoval různá vojenská cvičení alespoň jako pozorovatel, oblečen v řádné polní uniformě.⁴⁶⁾ V tomto smyslu je zajímavé i lidské hodnocení jeho obhájce JUDr. Kamilla Reslera, který se snažil být do krajnosti nestranný a s Frankem strávil mnoho času: „*Frank byl, přes svoji vojenskou fasádu, v podstatě slabý muž.*“⁴⁷⁾ Do toho by mohl zapadat případný Frankův silácký, respektive násilnický přístup k sexu dle zpětného vyličení jisté paní Marie Pešlové z Brna (zavlečení do bytu, napadení, bití bičíkem, pořežání, pokoušení), jež se měl odehrát v Karlových Varech po první světové válce.⁴⁸⁾ Toto svědectví bylo iniciováno v roce 1945 aktuální novinou zprávu o tom, že Frank předchozího dne před soudem popřel použití bičíku proti demonstrantům. Jejímu dopisu i svědectví je společné sdělení: „*Bil bičíkem ženu, až padla.*“⁴⁹⁾

Určitý obecný násilnický rys a specifická obliba jezdeckého bičíku, jímž tloukl demonstranty a vyslýcháné studenty v souvislosti s událostmi 28. října a 17. listopadu 1939, byl ovšem svědecky dostatečně doložen.⁵⁰⁾ Stejně tak existuje svědectví o kopání do mrtvol padlých parašutistů v Resslově ulici v Praze v roce 1942.⁵¹⁾ Zda se tyto rysy nějak promítaly i do Frankovy sexuality v manželství, samozřejmě nevíme. Nicméně v případě druhé manželky se zjevně jednalo o šťastné manželství (*matrimonium felix*).

Důležitý byl prvek bezmocnosti či submise oběti, naznačující povahový rys zbabělé slabosti. Může o tom svědčit i brutální napadení řidiče nákladního auta, který jeho vůz nemohl nechat ihned předjet pro hluboký sníh. Frank ho dal zablokovat, sám vyskočil z vozu a tloukl ho do obličeje pěstí i pistolí.⁵²⁾ V jiném případě

K. H. Frank jako příslušník Sudetoněmeckého freikorpsu, 1938. Převzato z: Michal Burian, Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace a československý stát v letech 1918 až 1938, Praha 2012.

K. H. Frank as a member of the Sudeten German Freikorps, 1938. Source: Michal Burian, Sudeten German Nationalist Physical Training Organizations and the Czechoslovak State in the Years 1918 to 1938, Prague 2012 (in Czech).

si dal přivést muže, od něhož dostal o deset let dříve v parlamentě facku, toho pak osobně surově zbil a zkopál, následně ho ještě nechal mučit „odborníky“ gestapa.⁵³⁾

Těmito příhodami lze dobře dokumentovat validitu psychologického odhadu obhájce JUDr. Kamilla Reslera, člověka nesporně schopného a úctyhodného, o jehož znalosti lidí nelze v nejmenším pochybovat.⁵⁴⁾

Z dalších svědectví se nám postupně naskýtá obraz muže, který si není jist sám sebou či svým postavením, což kompenzuje povýšeneckým chováním a razantním jednáním až k zlostnému násilnictví. Překotně interferoval i v malicherných kauzách, aniž si dostatečně ověřil fakta.⁵⁵⁾ Z pohledu manažerského je ovšem zvyk řešit i malé věci osobně dosti nešťastný, navíc vyčerpávající. Nesnášel žádný odpor a bral si ho rovněž osobně, odtud patrně ona agresivita vůči demonstrantům a studentům, tedy „proradným“ Čechům, kteří se mu odvážili postavit. Zřejmě proto si nemohl pomoci a musel vybit svou zlost fyzicky na místě. Bičík pak byl vysoce symbolickým předmětem. Jinak by byla jeho přítomnost při pouličních policejních zásazích či zatýkání studentů zcela nepřiměřená jeho nově nabytému postavení.⁵⁶⁾ Byl společensky a lidsky nepřístupný, uzavřený v úzkém kruhu několika spolupracovníků, jimž jediné důvěřoval a které nerad měnil či rozhojňoval.⁵⁷⁾ K nižšímu personálu byl bezohledný a „právě pro svou brutální povahu nebyl oblíben ani ve svém okolí a i v Černínském paláci se ho kdekdo bál.“⁵⁸⁾ Pokud byl až dosud K. H. Frank nahlížen prizmatem své funkce i nacismu jako takového, zde jsme snad mohli spatřit jeho lidskou stránku, primární osobnost, tj. nevyplývající až z jeho postavení. Tu si do funkce již přinesl a teprve tam ji mohl rozvinout měrou vrchovatou. Sympatie nemohl očekávat ani za života, natož po smrti.

4. Předšňatkové vyšetření – objektivní tělesný nález

Výtah z předšňatkového vyšetření K. H. Franka s komentářem je následující: tělesná výška obnáší 183 cm, váha 80,3 kg, obvod hrudníku 91/97,5 cm (tj. výdech/nádech), obvod hlavy 51,5 cm.⁵⁹⁾ Frank měl tedy abnormně malou mozkovnu.⁶⁰⁾ S Kurtem Daluegem (1897–1946), který měl naopak mozkovnu abnormně velkou (obvod hlavy 65 cm) a mezi zasvěcenými byl nazýván „blbi blb“ (*Dummi-Dummi*), tvoří na dobových záběrech z antropologického hlediska skutečně kontrastní dvojici.⁶¹⁾

Habitus⁶²⁾ byl štíhlý, držení pevné, vzpřímené, silné muskulatury, hrudník dobře klenutý, břicho pevné, tkáně pružné, kůže růžovobílá bez patologického nálezu, oči modré, vlasy rovné, černohnědé, mongolská rasa dle dobové nacistické guentherovské typologie nepřítomna, vysedlé lícní kosti nemá.

Zubní karta ukázala poruchu postavení některých zubů, jen dvě plomby, ale absenci všech stoliček vpravo dole. Při malé kazivosti (jen dvě plomby) by se dalo spekulovat o úrazovém původu defektu. Sluch byl v pořádku, oční protéza vpravo, vlevo visus 5/6 bez korekce (tj. zrková ostrost 83 % normálu bez brýlí). Nález na plicích a srdci včetně RTG hrudníku byl normální, krevní tlak 96/70 mmHg, tedy patrně konstitučně nízký. Břicho: játra a ledviny byly nezvětšeny a bez známek kýly. Pohlavní orgány bez nálezu, schopnost plození přítomna. Neurologický nález

Přijetí Emila Háchy u Kurta Daluegeho u příležitosti výročí zřízení protektorátu, v pozadí Karl Hermann Frank, 15. 3. 1943. Archiv bezpečnostních složek, Praha.

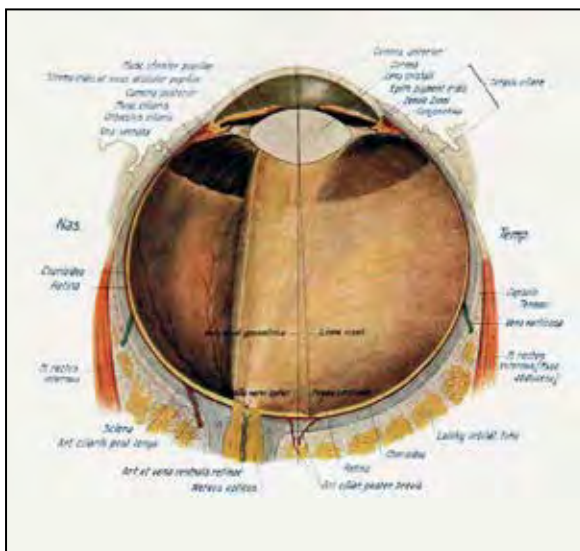
Emil Hácha's reception by Kurt Daluge on the occasion of the anniversary of the establishment of the Protectorate, Karl Hermann Frank in the background, March 15, 1943. Security Services Archive, Prague.

byl normální a vyšetření moči bez nálezu. Na předtištěnou otázku, zda vyšetřovaný činí věrohodný a otevřený dojem, zněla odpověď lékaře SS: ano. Podle jeho mínění nebyly další vyšetření či kontrola nutné. Souhrn aktuálního vyšetření zněl: celkový dojem dobrý, plození potomků žádoucí.⁶³⁾ K. H. Frank byl tedy v roce 1940 celkově zdravý a tělesně zdatný muž v nejlepším věku s jediným problémem. Tím byly následky poranění pravého oka v dětství, jež se pokusíme podrobněji analyzovat, respektive alespoň zúžit plejádu možností takových následků a jejich vývoje na základě dostupných faktů.

5. Poranění oka a možné komplikace

Úraz kamenem a až následně postupná ztráta zraku svědčí nejspíše pro tupé poranění (kontuzi bulbu), které se ve svém výsledku případ od případu výrazně liší nejen v kvantitě, ale zejména v kvalitě. Záleží na tom, které z konkrétních nitroočních struktur utrpí, což je v okamžiku nárazu věcí náhody. Následky krvácení do přední komory, do sklivce, odchlípení sítnice, roztržení duhovky, luxace čočky (její uvolnění z normální polohy) či traumatický zákal čočky pak mohou vést k poruše zraku různého stupně a zejména k odlišným komplikacím. Oční poranění se často dále vyvíjí a může způsobit oslepnutí i po létech.⁶⁴⁾

Frank sice při vyplňování dotazníkového formuláře stručně vepsal „*ztráta pravého oka ve věku 10 let*“,⁶⁵⁾ ale při výpovědi u Mimořádného lidového soudu v Pra-

Dobové schéma lidského oka. Převzato z: Jiří Jirman, Oční lékařství, Praha 1947.

Period diagram of the human eye. Source: Jiří Jirman, Ophthalmology, Prague 1947 (in Czech).

Dochovaná (poslední) oční protéza K. H. Franka. Severočeské muzeum v Liberci (laskavostí PhDr. L. Laciny).

The (last) preserved eye prosthesis of K. H. Frank. North Bohemian Museum in Liberec (courtesy of Dr. L. Lacina).

ze to rozvedl a upřesnil takto: „Asi v devíti nebo desíti letech byl jsem při dětské hře těžce zraněn kamenem do pravého oka, což vedlo během osmi let k úplnému oslepnutí pravého oka.“⁶⁶⁾ Z toho tedy vyplývá, že Frank neoslepl náhle, záhy po úrazu, tj. v roce 1907 či 1908, což by ostatně bylo v případě tupého poranění i neobvyklé. Úplnou ztrátu zraku na pravém oku můžeme takto datovat až někam k válečným létům 1915 či 1916. Zranění mu způsobil při hře spolužák Dietrich kamenem vystřeleným z praku, přičemž následně měly být konány jakési pokusy o záchranu oka.⁶⁷⁾

Z celého spektra možných úrazových poškození oka s konečným fatálním vyústěním vybíráme taková, která s rozumnou pravděpodobností vyhoví třem kritériím: 1. tupé poranění, 2. postupná ztráta zraku během řady let a 3. blíže neurčené pokusy o léčbu (opakované). Z tohoto hlediska přichází v úvahu pozdní odchlípení sítnice (amoce), šedý zákal, tj. zkalení čočky (pouřazová katarakta), a zelený zákal, tj. chorobný vzestup nitroočního tlaku (sekundární glaukom).⁶⁸⁾

U amoce sítnice se mohly provádět punkce i složitější invazivní výkony.⁶⁹⁾ Katarakta byla operačně řešitelná (už od starověku), ale případný výkon se ve Frankově případě nemusel zdařit. Sám zákal čočky by k bolestivému oku jako důvodu enukleace bez dalšího nevedl, klademe tedy tuto možnost na okraj. Jako nejpravděpodobnější scénář se jeví rozvoj glaukomu. V takovém případě by léčba spočívala v místním podávání pilokarpinu, používaného v některých případech dodnes, tehdy též fyzostigminu,⁷⁰⁾ případně v protěti duhovky.⁷¹⁾ Pokud by ovšem bylo příčinou glaukomu bobtnání pouřazově zkalené čočky či její luxace (dislokace), bylo by nasnadě ji odstranit.⁷²⁾ Neúspěch léčby glaukomu by pak snadno vyústil v oslepnutí a trvalou bolest.

Pozdní odchlípení sítnice může také mít za následek slepé bolestivé oko (*bulbus dolorosus*), i když v poněkud jiné podobě; zde by šlo o svaštění oka, tj. malé, měkké oko (*atrofi bulbu*). Neztížitelnou bolest lze tlumit i retrobulbární injekcí alkoholu,⁷³⁾ tedy vlastně dočasnou bloádou (na 3 až 6 měsíců) citivých nervů oka.⁷⁴⁾ Slepé a současně bolestivé či kosmeticky nepřijatelné oko jako konečný výsledek jakéhokoli procesu bylo a je indikací k jeho enukleaci s následnou kosmetickou náhradou.⁷⁵⁾ Operaci popsal poprvé v roce 1841 lyonský chirurg Amédée Bonnet (1809–1858), přičemž dnešní indikace se ustálily v letech 1859–1860.⁷⁶⁾

Nejčastějším důvodem k enukleaci oka v dětství jsou úrazy chlapců, a to obvykle způsobené jiným dítětem.⁷⁷⁾ I v dospělosti masivně převažují muži, pocho-pitelně v produktivním věku, přičemž k pouřazové enukleaci dochází skoro u třetiny z nich až po více než pěti letech. Obě formy bolestivého slepého oka jsou důvodem k enukleaci rovným dílem.⁷⁸⁾ Nejčastější důvod, riziko reaktivního postižení druhého oka neboli tzv. sympatické oftalmie, zde ovšem nezvažujeme jako relevantní, protože je vázáno na otevřená poranění oka, což podle všeho nebyl Frankův případ.

Provedení enukleace spočívá v protěti spojivky pokrývající oční bulbus, odříznutí úponů okohybných svalů a očního nervu, vlastním vynětí bulbu, prošíání okohybných svalů dohromady a jejich překrytí opětovně sešitou spojivkou. Určitá výplň očníce i spojivkový vak tím zůstanou uchovány. Do spojivkového vaku se po zhojení vkládá definitivní protéza, ve starších dobách již za dva až tři týdny, aby nedošlo k přílišnému svaštění tkání.⁷⁹⁾ Dnes, kdy jsou k dispozici dočasné modelující vložky (formátory/konforméry), spíše později a individuálněji.

Sama náhrada, která je lidově zpravidla označována jako „skleněné oko“ (*Glas-auge, künstliches Auge*) není bez potíží. Materiál v biologickém prostředí poměrně rychle eroduje a ukládají se na něj bílkovinné úsady. Výsledkem je drsný povrch, který dráždí spojivku. Protéza se proto musí denně čistit a oplachovat. Znamená to

Anton Elschnig, 1914. Soukromá sbírka.

Anton Elschnig, 1914. Private collection.

její vyjímání, obvykle na noc, a ukládání do roztoku. Navíc je velmi křehká a snadno se při těchto manipulacích poškodí.⁸⁰⁾ Její životnost je tak dosti omezená. Zhotovuje ji specializovaný sklář individuálně na míru pacienta jak po stránce velikosti a tvaru, tak i barvy duhovky. V předválečném Německu se protéza měnila zhruba každé dva roky.⁸¹⁾ Jen pro srovnání: V České republice měl v roce 2019 pacient nárok na dvě skleněné náhrady ročně.⁸²⁾ Dochovaná Frankova protéza tedy ani zdaleka není tou první z roku 1918.⁸³⁾ Pozoruhodná je informace, že po popravě a pitvě měl být ještě převezen na oční kliniku, patrně ke zkoumání následků letitého nošení oční protézy.⁸⁴⁾

Nabízí se personální souvislost s předchozím vyšetřením Franka provedeným na Pankráci MUDr. Emilem Dienstbierem (1908–1985)⁸⁵⁾ z této kliniky (viz níže).

Očních pracovišť, kde se mohla enukleace provést, nebylo v té době mnoho. O Frankovi, respektive jeho rodičích, nelze příliš předpokládat, že by se obrátili na české oční lékaře, kteří tehdy navíc v oboru ani nepřevažovali. A němečtí oční lékaři obvykle směřovali své pacienty na německou oční kliniku v Praze,⁸⁶⁾ jejímž přednostou byl v letech 1907–1933 prof. Anton Elschnig.⁸⁷⁾ Domníváme se proto, že enukleace Frankova pravého oka proběhla právě na tomto pracovišti. Lze uvažovat i o tom, že ji mohl provést sám přednosta, obzvláště pokud k operaci došlo ještě v průběhu první světové války, kdy byly klinické týmy početně redukovány, neboť mnoho lékařů sloužilo v armádě.

Ztráta jednoho oka, alespoň dnes, v době přísných zdravotních požadavků, nevylučuje řízení motorového vozidla (s odstupem šesti měsíců od pozbytí oka z důvodu adaptace na ztrátu prostorového vidění).⁸⁸⁾ Nicméně Frank neřídil,⁸⁹⁾ řidičský průkaz ale měla jeho druhá manželka.⁹⁰⁾

V souladu s očekáváním nenastaly ani obtíže se zrakem při čtení a psaní. Frank studoval, byl úředníkem dvou firem, knihkupeckým učněm, knihkupcem, lektorem, publicistou zvláštního ražení a nakonec vysokým státním funkcionářem, který musel přečíst masy spisů. Lze předpokládat, že po čtyřicítce k tomu již měl brýle na čtení v rámci korekce obvyklé presbyopie (vetchozrakosti); v případě

jediného oka ovšem mohl tuto pomůcku potřebovat o něco dříve než jeho vrstevníci. Mimochodem, v mládí údajně i dobře střílel.⁹¹⁾

Ztráta jednoho oka, zejména pak v dětství, nepředstavuje tedy vážnější životní omezení a postižený je schopen všech aktivit. Podstata adaptace spočívá v plasticitě centrálního nervového systému. Samozřejmě nelze vyloučit nějakou míru diskomfortu, daného i nutností soustavné péče o protézu.

Z eventuálních problémů tak zbývá zvážit možnost následných chronických bolestí očníce.⁹²⁾ Ty bývají neuropatického typu, někdy vysloveně fantomové.⁹³⁾ Při předšňátkové prohlídce je sice neudával, ale to je ještě nevylučuje. Mluvil zde jen o žaludku, neboť to bylo možno již ověřit dokumentovaným vyšetřením. Z kontextu se dá usoudit, že se chtěl jevit jako maximálně zdravý, nedávno dokonce (konečně!) uznáný za schopného vojenské služby. Pokud by v souvislosti s chronickou bolestí nadužíval některé medikamenty, patrně by se vyhýbal každému náznaku takové možnosti.

Jednou z dochovaných zmínek je sdělení hlavnímu československému vyšetřovateli nacistických válečných zločinců, generálu justiční služby JUDr. Bohuslavu Ečerovi (1893–1954), při výslechu ve čtvrtek 31. května 1945 ve Wiesbadenu: „*V noci je mi zima – mé lůžko studí, mám reumatické bolesti, za skleněným okem necítím nervy.*“⁹⁴⁾ Je otázkou, zda první ze stesků nemůže již souviset s rozbíhající se tuberkulózou (viz níže), tedy atakami teplot s nočními poty. Na „revma“ a potíží s „protézami“ (enukleovaní pacienti mívají k dispozici dvě) si shodně stěžuje i v nikdy neodeslaném dopise manželce Karole.⁹⁵⁾ Nicméně v červenci 1945 se stále cítil v zásadě zdrav kromě svých starých známých neduhů, jež nespecifikuje. Budeme pod nimi asi rozumět jeho trampoty s okem a staré zažívací obtíže.⁹⁶⁾ Svízele spojené s vězněním, o nichž informoval Ečera, zjevně za onemocnění nepovažoval. Jinak se ve své době většina bolestí v pohybovém aparátu označovala jako „reumatické“ a někteří starší pacienti tak hovoří dodnes. Akutní omezení, respektive změna zvyklé pohybové aktivity, vede často k manifestaci bolesti, zejména páteře. Vidá se nezřídka například při přijetí do nemocnice z jiného důvodu. Uvěznění je v tomto smyslu de facto totéž.

Pokus o výklad onoho prapodivného výroku „*necítím nervy*“, pokud nedošlo k významovému posunu při překladu, je ovšem svízelný. Vezmeme-li v potaz jistou míru klinické zkušenosti s nezřídka až bizarními vyjádřeními pacientů, můžeme ho chápat jako svým způsobem do jisté míry přiléhavé pojmenování neuropatických mechanismů. Bolest tu bývá zpravidla provázena neobvyklými senzacemi typu pálení, svírání, pocity deformace či jakkoli nepříjemně abnormní vnímání postižené oblasti (dysestézií), případně na ně navazuje či je v mysli a vyjádření pacienta s těmito senzacemi dokonce totožná. Lékař si tu může vytvořit validní představu až podrobným a cíleným vyptáním, co pacient svými slovy vlastně myslí. K tomu ovšem nebyl generál Ečer ani kvalifikován, ani na tom v oné době nezáleželo. Použil tuto epizodku spíše k ilustraci Frankova duševního rozpoložení. Frank u výslechu „sténal“ a opakovaně se vyptával na rodinu, ale vyšetřujícího tím nikterak neobměkčil – v tom spočíval vlastní smysl Ečerova sdělení.

Pokud Frank skutečně trpěl chronickými bolestmi očníce, mohl v té době užívat nejspíše opiáty, případně k nim barbituráty k zajištění nočního spánku (klíčový problém u bolestivých stavů). Jejich získávání by ovšem nebylo snadné. Stálého lékaře neměl a jeho manželka byla lékařkou spíše titulární, neboť ukončila praxi, sotva ji začala.⁹⁷⁾ Patrně tudíž neměla ani dostatek kolegiálních kontaktů k nějakému nestandardnímu opatrování léků. Frankovi lékaři by také měli povinnost jeho zdravotní problémy hlásit příslušnému důvěrnému lékaři (*Vertrauensarzt*), aby nevzbudili Himmlerovu silnou nelibost, jako tomu bylo v případě Kurta Daluegeho, jehož závažný zdravotní stav (infarkt, syfilis, progresivní paralýza) lékaři Himmlerovi zatajili.⁹⁸⁾

Jinou, banálnější a daleko pravděpodobnější možností výkladu Frankových stesků jsou obtíže běžné při nedostatečném každodenním ošetřování skleněné protézy, na níž se hromadí proteinové úsady ze slz a dráždí spojivku.⁹⁹⁾ Technické problémy tohoto druhu lze ovšem při věznění předpokládat. Sám je dává do souvislosti s tím, že přišel o své příruční zavazadlo.¹⁰⁰⁾

Pozoruhodné je vyprávění o Frankových blíže neurčených obtížích naopak s levým okem, které udával dva dny po transportu do Prahy. V pondělí 13. srpna 1945 byl vyšetřen tehdejším asistentem I. oční kliniky, již zmíněným MUDr. Emilem Dienstbierem, s negativním nálezem.¹⁰¹⁾ Nicméně psychologicky lze pochopit celoživotní latentní obavu jednookého o zbývající oko a velmi nízkou laťku alarmu i při nepatrných, respektive banálních potížích.

6. Další zdravotní vývoj ve vazbě

Co se týče zdravotního stavu v pankrácké věznici, je k dispozici pozorování Frankova obhájce, avšak jen po omezenou dobu (duben až květen 1946). Frank byl stomatologicky ošetřen (vypadla mu plomba), jevil obraz „deprese“ a vyčerpání,¹⁰²⁾ přičemž v jednu dobu byl těž „*duševně rozervaný, vzrušený, útočný a neovládal se*“.¹⁰³⁾ Ve skutečnosti ovšem nešlo o plombu, ale gangrénu pulpy (1. řezák vlevo nahoře) s počínajícím šířením do okolí (periodontitis), tedy již závažný stav s velkými bolestmi.¹⁰⁴⁾

Po popravě se ukázalo, že Frank měl dvě zubní protézy se zlatými prvky.¹⁰⁵⁾ Z předchozího plyne, že jistě nešlo o protézy totální. Můžeme tu vidět částečnou souvislost s již zmíněným chyběním stoliček vpravo dole.¹⁰⁶⁾

Soudní spis obsahuje lékařská vyšetření z 18. února, 16. března a 21. března 1946, přičemž všechna provedl a zapsal MUDr. Oldřich Navara, vrchní justiční lékař.¹⁰⁷⁾ První, více než měsíc před zahájením procesu, bylo provedeno za přítomnosti laika, vyšetřujícího soudce (JUDr. Černý). Kromě několika slov o „vegetativní neuróze“ a „lehké depresi odpovídající okolnostem“ tu žádné skutečné vyšetření obsaženo není. Nevíme tak, jaké měl či mohl mít obviněný zdravotní obtíže či i zjevné projevy nemoci. Podstata celé věci je obsažena v konstatování, že „*zdravotní stav Frankův nevzbuzuje žádných obav*“. Z toho lze usoudit, že opak byl pravdou a obavy na straně justičních orgánů, zřejmě všímavých laiků, tu zjevně byly. Vrchní justiční lékař jako kdyby měl za úkol rozptýlit obavy, že by progres Frankova

stavu mohla narušit sám proces, natož následnou popravu, jež se dala předpokládat. I proto zaslalo ředitelství věznice kopii tohoto dokumentu jak soudci Černému, který byl vyšetření účasten (jako svědek?), tak i prokurátorovi (JUDr. Jaroslav Drábek).¹⁰⁸⁾

Zápis o druhém vyšetření svou formulací zjevně odpovídá na (nedokumentovanou) otázku předsedy senátu a přednosta Mimořádného lidového soudu (JUDr. Vladimír Kozák), zda je Frank zdravotně schopen absolvovat přelíčení.¹⁰⁹⁾ Vedla-li k tomu soudce obecná opatrnost (např. otázka regulérnosti soudního řízení včetně mezinárodního aspektu), či jestli Frank byl zjevně nemocen, nelze z pramenů vyčíst. MUDr. Oldřich Navara vystavil dokument, který dnes překvapí zmatenou stylizací, logickými rozpory, a především absencí základních náležitostí. Subjektivní stránka vyšetření, tj. dotaz na Frankovy obtíže a jejich řádné zdokumentování, není vůbec přítomna. Nevíme tedy, co se dělo, proč byl obžalovaný vyšetřen. Vyznění je takové, že nemocný při vyšetření jeví některé zcela nespecifické a nezávažné projevy neurotické či dokonce agravační povahy.¹¹⁰⁾ Absurdní výrazy typu „značně naznačený“, „dobré celkem výživy“, „úbytek váhy“ apod. svědčí o tom, že lékař nechtěl vidět ani slyšet a snažil se bagatelizovat.¹¹¹⁾

Třetí „vyšetření“ je pouhým konstatováním, že se nic významného nezměnilo s tím, že na příkaz předsedy senátu a přednosta Mimořádného lidového soudu JUDr. Vladimíra Kozáka je Frank denně lékařsky vyšetřován.¹¹²⁾ Navazující lékařské zprávy odpovídající takovému sledování však ve spisu nejsou. A opět se nabízí otázka: Co se s Frankem dělo, že měl být počínaje sedmým dnem před začátkem hlavního přelíčení (22. března 1946) nadále denně lékařsky monitorován?

Zřejmě nikoli náhodou obsahují tyto dochované zprávy uklidňující reference o Frankově duševním stavu, snad v souvislosti s obavami ze sebevraždy (suicidia), které vyjádřil 25. února 1946 při své inspekci na Pankráci americký generál Leroy H. Watson (1893–1975), velící důstojník při Mezinárodním vojenském tribunálu (*International Military Tribunal*) v Norimberku.¹¹³⁾

Autoři Miloslav Moulis a Dušan Tomášek uvádějí, že Frankovi byla ve vězení poskytována „*nebývalá (a v těžké poválečné době málem až pobuřující) péče o jeho zdraví*“, nicméně nespecifikují, o co se toto tvrzení opírá a co se s Frankem mělo tak mimořádného po zdravotní stránce dít.¹¹⁴⁾ Frank měl údajně mít povolen o hodinu pozdější budíček, „*aby měl dost času na odpočinek*“.¹¹⁵⁾ Je-li toto tvrzení pravdivé, pak by to ukazovalo na dosti nemocného muže po vyčerpávající noci. Rovněž se porůznu uvádějí další drobné zmínky o jednotlivých zdravotních problémech bez pokusu je jakkoli integrovat, natož vyložit. V září 1945 připadal soudci jako „nachlazený“, konkrétní projev ale chybí (kašel?). Od 9. září měl také být lékařsky sledován (vězeňský lékař MUDr. Josef Reim). Referuje se nespavost, poruchy soustředění, pálení žáhy, nechutenství a ztráta tělesné váhy.¹¹⁶⁾ Poté se bilancuje Frankův kalorický příděl, mnohem vyšší, než měli ostatní vězni.¹¹⁷⁾ Uváděná čísla mají význam jen ve srovnání, kdežto v absolutních hodnotách jsou absurdní, neboť není specifikována doba. Hovoří se o III. zásobovacím období, což bylo 28 dnů, přičemž kalorický příjem se standardně udává na den. Publikované hod-

Setkání s osudem – vzpomínková exkurze Konrada Henleina a Karla Hermanna Franka v pankrácké věznici při desetiletém výročí tzv. procesu s Volkssportem, 10. 3. 1942. Převzato z: Wolfgang Wolfram von Wolmar, *Prag und das Reich. 600 Jahre Kampf deutscher Studenten*, Dresden 1943.

Meeting One's Destiny – a commemorative visit paid by Konrad Henlein and Karl Hermann Frank to the Pankrác Prison on the tenth anniversary of the so-called Volkssport trial, March 10, 1942. Source: Wolfgang Wolfram von Wolmar, *Prag und das Reich. 600 Jahre Kampf deutscher Studenten*, Dresden 1943 (in German).

noty – s uvážením dobové nouze a drsných vězeňských poměrů – vyhlížejí ovšem spíše jako týdenní. Frank trpěl nechutenstvím a hubl, po nějakém čase se chuť k jídlu zlepšila, ale hubl dál, byť kolísavě; v celkové bilanci nakonec zhubl o 18 kg. Kam se ztrácely ony nadnormativní přídělky? To se samo nabízí – pohltila je choroba. Jedl a hubl, což je obecně hrubě patologický příznak. K tomu byl léčen pro tzv. nízký krevní tlak, což, jak víme (viz výše), byla u Franka konstituční záležitost. Dozorci byl Frank považován za bolestína a slabocha, ne-li za simulanta.¹¹⁸⁾

7. Od osobnosti k otázce duševního stavu

Tečkou za pojednáním o zdravotním stavu K. H. Franka může být vystoupení jeho obhájce, který namítal nepřičetnost svého mandanta s tím, že nacismus představoval duševní chorobu celého německého národa a Frank nebyl schopen v té době rozpoznávat důsledky svých činů, podlehl mystice vůdce a „svatosti“ jeho rozkazů. Navrhl proto zkoumání Frankova duševního stavu znalcem z oboru psychiatrie jako pokus o záchranu.¹¹⁹⁾ V širší souvislosti je ovšem zajímavé, že o necelých třicet let později (1974) na základě principiálně shodné argumentace definitivně osvobodil Spolkový soudní dvůr (*Bundesgerichtshof*) v Karlsruhe masového vraha z likvidačního ústavu v Pirně-Sonnensteinu, SS-Obersturmführera Dr. med. Kur-

ta Borma (1909–2001), který osobně zplýnoval 6652 duševně nemocných. Borm byl vychován ve slepé poslušnosti ke státním strukturám a víře v nacionálně socialistický světový názor, jeho nadřizený byl pro něj absolutní autoritou a upřímně věřil, že koná správně, plnil pokyny a netušil protiprávnost svého jednání.¹²⁰⁾ A právě k otázce přítomnosti či nepřítomnosti subjektivní podmínky zavinění zjevně mířil i JUDr. Kamill Resler, ač by se to dnes mohlo na první pohled zdát až bizarní. Rozhodně tento aspekt stojí za promyšlení a snad i zobecnění toho, co k tomu uvedl sám Frank: *„Dnes je těžko vykládati, co to vlastně bylo, byla to slepá víra, snad to byla pověra, jakýsi hromadný mysticismus, ve kterém jsme všichni byli. Bylo to jako reakce po prohrané první válce a byly to její následky. [...] Dnes se musím domnívati, že to byla jakási hromadná masová sugesce, jakési davové šílenství.“*¹²¹⁾

Nezúčastněného pozorovatele by mohlo napadnout, zda taková míra neschopnosti vnímat fakta a vyvozovat elementární závěry není snad pouhou otázkou deficitu inteligence. Víme však z bezprostředně i později následující historické zkušenosti, že tak tomu zcela jistě není. Inteligence slouží jako nástroj k co nejefektivnějšímu prosazení přání, vůle, emocí, postojů, přesvědčení či sektářské víry; s jejich vznikem však nemá mnoho společného. Jsou-li v rozporu s realitou, tím hůře pro ni. Kdo sdílí davový blud a dokáže se po něm dokonce vyšplhat k moci a/nebo majetku, ztrácí trvale naději na kritickou sebereflexi. Prognóza je zde infaustní.¹²²⁾ Stále platí staré čínské přísloví: *„Kdo jede na tygru, nemůže seskočit.“* Jinými slovy, v rámci formálně medicínského duševního zdraví se lze stát účastníkem neuvěřitelného šílenství. Zde je snad na místě připomenout, že Frank sám byl součástí vražedných plánů vztahujících se k duševně nemocným a handicapovaným, přičemž po jistou dobu zastával pro území protektorátu na jaře 1941 zřejmě radikálnější stanovisko než příslušní říšští organizátoři programu nacistické „eutanázie“.¹²³⁾ Kruh jako kdyby se tak měl o několik let později uzavřít...

Soud psychiatrické vyšetření zamítl a nepovolal ani psychologa, aby nějak přiblížil osobnost obžalovaného, ale učinil dosti bizarní krok tím, že Franka podrobil grafologickému vyšetření. To přineslo jakousi sumu kvazi-psychologických spekulací, vyjádřených četnými pleonasmy (sklon k rozkazování a poroučení) i dialekticky protichůdnými výroky (citlivý i brutální). Některá vyjádření jsou formulována spíše jako dohady z doslechu či médií než jako seriózní analýza. Pokud bychom měli selektovat, pak některé poznámky byly ovšem trefné bez ohledu na metodu, jíž jich bylo dosaženo: panovačný, důsledný, horlivý, egoista, bezohledný, vychytralý, jistý druh zbabělosti, dosti silné sexuální založení, ale také depresivní rysy a nespokojenost sama se sebou. Znalcův závěr: *„základ osobnosti dosti dobrý, ale směr chybný“*. K čemu to vše soudu bylo, zůstane navždy záhadou. Snad šlo o jisté usnadnění práce, když znalec ve Frankově písmu jasně a živě rozpoznal *„vyloženou zločinnost“*.¹²⁴⁾

8. Poprava, pitva a diagnóza

Frank byl veřejně oběšen ve středu 22. května 1946 v Praze na Pankráci, smrt nastala v 13.35 hodin.¹²⁵⁾ Jeho oční protéza byla vyňata v pankrácké márnici spolu se

Karl Hermann Frank na šibenici po vykonání poprav, 22. 5. 1946. Národní archiv, Praha.

Karl Hermann Frank on the gallows after his execution, May 22, 1946. National Archives, Prague.

zlatými zuby a přidána k Frankovým osobním věcem. Ty následně předalo Ministerstvo spravedlnosti tehdejšímu Památníku nacistického barbarství v Liberci, což byla instituce umístěná v někdejší Henleinově vile, mající dokumentovat nacistické zločiny pro budoucí generace.¹²⁶⁾ Nyní některé z nich (skleněné oko, cestovní pas, uniformu bez distinkcí) uchovává ve svých sbírkách Severočeské muzeum v Liberci.¹²⁷⁾

Překvapení přinesl výsledek pitvy, provedené v den poprav. Ten byl zpřístupněn v roce 2022, patrně však nikoli poprvé. Prvotním podnětem k aktuálnímu nahlédnutí do Frankova pitevního protokolu byla klinická úvaha, vycházející z již uvedených faktů, jež zde pro přehlednost rekapitulujeme:

- 1) Rodinná anamnéza vykazuje mnohočetná zhoubná nádorová onemocnění – otec zemřel na rakovinu jazyka, všichni prarodiče na rakovinu zažívacího traktu.¹²⁸⁾
- 2) Frank působil na konci života až nezdravě vychrtlým dojmem (viz dochovaná fotografie). Při předšňatkovém vyšetření dne 4. března 1940 vykazoval tyto hodnoty: výška 183 cm, váha 80,3 kg, tedy BMI 23,9 (v rozmezí ideálního sta-

vu). Jeho habitus byl výrazně leptosomní,¹²⁹⁾ obvod hrudníku v nádechu/výdechu obnášel jen 91/97,5 cm.

3) Frank byl vyšetřen na I. interní klinice Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze, tedy na pracovišti své nastávající ženy, pro mírné žaludeční obtíže.¹³⁰⁾ Podnětem k vyšetření mohla být jistá míra obav plynoucích z rozsáhlé rakovinné rodinné anamnézy, a to právě zažívacího traktu. Vyšetření není datováno, referuje se o něm v předšňatkovém vyšetření v rámci osobní anamnézy. Původní klinické podezření při studiu Frankovy zdravotní dokumentace i fotografií silně naznačovalo otázku, zda Frank netrpěl zhoubným onemocněním v pokročilém stadiu.

V době smrti vážil Frank jenom 62 kg při výšce vleže po pitvě 181,3 cm, tj. BMI 18,9 (těsně při dolní hranici).¹³¹⁾ Budeme-li vycházet z jeho dříve udané výšky in vivo měřené vstoje – 183, respektive 184 cm – půjde o hodnotu 18,3, což už je pod hranicí normy. Normy tu ovšem nejsou tak podstatné jako trend. A ten byl zřejmý. Frank prodělával to, co prostý lid nazýval po celé věky „oubyť“.

Jazyka a chrupavky hrtanu byly zlomené, krční páteř neporušena. K smrti tedy nedošlo zlomením vazů, ale udušením, ačkoli se o takový výkon popravčí marně snažil.¹³²⁾ Mozek vážil 1255 g, což odpovídá popsané malé hlavě (viz výše).

Pravý horní plicní lalok byl prostoupen četnými proti okolí ohraničenými ložisky velikosti od lískového ořechu až po $4 \times 3 \times 5$ cm. Jejich obsah byl sýrovitý či vazivový, některá byla v centru již rozpadlá.

Pitva tedy ukázala, že K. H. Frank v době své popravy skutečně trpěl fatálním onemocněním, jehož zhoubnost však nebyla povahy nádorové, leč tuberkulózní.¹³³⁾ Takový obraz bychom nejspíše klasifikovali jako akutní tuberkulózní pneumonii (kdysi nazývanou „rychlé souchotiny“), která se mohla rozvinout spíše až ve vězení, v němž byl Frank přes rok.¹³⁴⁾ Lze přepokládat, že trpěl velkou únavností. Tu ovšem lze, vzhledem k minimálním nárokům na pohybovou aktivitu, ve vězení lehce přehlédnout. Dále evidentně tělesně scházel, což se však mohlo přičítat samotnému faktu věznění (strava, stres) s čekáním na jistou smrt. Nicméně právě nápadné hubnutí kdysi dalo nemoci jméno – souchotě neboli úbyť. Podobně i řecké *phthisis* téhož významu – postižený „sesychá“, „ubývá“. K dalším příznakům obvykle patří kolísavé teploty, noční poty, nechutenství a zejména kašel, nejprve suchý, pak produktivní (tj. vykašlávání), případně i s obsahem krve. Stav pacienta se zhoršuje. Takový obraz již nemůže uniknout pozornosti, nicméně – jak se ukázalo – lze ho banalizovat. Na Pankráci byli vězeňský šéflékař MUDr. Oldřich Navara, jeho zástupce MUDr. František Gottfried (oba v té době vyšetřovali a ošetřovali i Kurta Daluegeho)¹³⁵⁾ a dále MUDr. Josef Reim, který se měl zabývat sledováním Frankova zdravotního stavu jako první. Plicní tuberkulóza byla v té době rozšířená choroba, kterou tehdejší lékaři velmi dobře znali. Diagnóza takto jednoznačného, typického a rozsáhlého postižení byla snadná, stačilo po jednoduché, chtělo by se říci až začátečnické, klinické rozvaze provést RTG hrudníku. Nabízí se tak otázka, zda přece jen nebyla diagnóza před popravou známa. Zdá se, že byla alespoň tušená, ostatně ve věznici byli tři lékaři, ale ze zřejmých důvodů

byla nežádoucí. Od lékařů se patrně žádalo uklidnění justičního aparátu, alespoň z časového hlediska.

Byl K. H. Frank takto nemocen již v době, kdy byl ve funkci? Così by mohl naznačovat popis osoby z května až července 1945. V prvním americkém vyšetřovacím spisu je sice použit výraz „velmi hubená postava“ (*very thin figure*), nicméně jsou zde zároveň četné zjevné nepřesnosti (např. značná chyba ve Frankově tělesné výšce). Bez objektivizace tělesnou hmotností lze takový údaj rovněž přičíst Frankově konstituci, tj. jeho leptosomnímu habitu.¹³⁶⁾ Na druhé straně se v půli července 1945 stále cítil v zásadě zdravý, jak již bylo předesláno.

Jak dlouho by byl býval ještě žil v době neexistence opravdu účinné léčby? Lze uvažovat o řádu nejvýše měsíců, respektive i méně, pokud by došlo k masivnímu chrlení krve (hemoptýze).¹³⁷⁾ To byl proces náhodný, tj. neodhadnutelný, ale jeho riziko tu bylo trvale vysoké.

Shrnutí

Medicínsko-historický pokus shrnout a zvážit všechny dostupné charakteristiky zdravotního stavu K. H. Franka v nejširším slova smyslu, tedy i s okolnostmi osobnostními, psychologickými a matřimoniálně-rodinnými, dospěl jak k celkem předpokladatelným závěrům, tak přinesl i některá překvapení, jež mohou upřesnit naše znalosti o této historické osobnosti neblahé paměti.

Původní předpoklad, že ztráta pravého oka v dětství významně ovlivnila Frankův život, se potvrdila jen částečně. Nepřipravila ho sice o možnost normálně fungovat v životě, nicméně nedovolila mu účastnit se první světové války, což s největší pravděpodobností natrvalo ovlivnilo jeho psychiku ve smyslu pocitu méněcennosti vůči zasloužilým „frontovým bojovníkům“ (*Frontkämpfer*) všeho druhu, tedy právě v prostředí, v němž mu bylo souzeno dělat kariéru až do trpkého konce. O různých kompenzacích bychom museli jen spekulovat, některé možnosti však byly alespoň naznačeny v rozsahu dostupných pramenů. Minimálně byly doloženy násilnické rysy Frankovy osobnosti.

Co se Frankovy tělesnosti týče, určité a systematicky přehlížené signály provázající jeho pobyt ve vazbě na Pankráci mohly ukazovat na vážné až fatální onemocnění progresivního charakteru. Jako první se z rodinné anamnézy nabízela rakovina, ale ve skutečnosti šlo o plicní tuberkulózu s obdobnými celkovými projevy a tímž pravděpodobným vyústěním v nedlouhé době. Začátek vývoje choroby již v poslední fázi Frankovy vlády v protektorátu nelze zcela vyloučit, nicméně stále ještě bez klinické manifestace.

- ¹⁾ Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., RVO: 68378114.
- ²⁾ Srovnej Ian KERSHAW, *Der Hitler-Mythos. Führerkult und Volksmeinung*, München 2018; Ludolf HERBST, *Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias*, Frankfurt am Main 2011 či Heinrich MANN, *Das Führerprinzip*, Berlin, 1991. K zakotvení tzv. vůdcovského principu v nacistickém právním systému viz Diemut MAJER, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems. Führersprinzip, Sonderrecht, Einheitspartei*, Stuttgart, 1987. Obecně pak také Benno ENNKER – Heidi HEIN-KIRCHER (Hrsg.), *Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts* (= Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 27), Marburg 2010.
- ³⁾ Milan NOVÁK – Michal V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní říšíští protektoři v Čechách a na Moravě 1939–1945. Lékařsko-historický příspěvek k biografím Konstantina von Neuratha, Reinharda Heydricha, Kurta Daluegeho a Wilhelma Fricka*, Praha 2018.
- ⁴⁾ Srovnej M. NOVÁK – M. V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní říšíští protektoři*, s. 7–8. Ke K. H. Frankovi viz nově René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politická biografie sudetoněmeckého nacionálního socialisty*, Praha 2012. Dále pak především Emil HRUŠKA, *Pán protektorátu. K. H. Frank známý a neznámý*, Praha 2015; Miloslav MOULIS – Dušan TOMÁŠEK, *K. H. Frank. Vzestup a pád karlovarského knihkupce*, Praha 2003 a TITÍŽ, *Život plný nenávisti*, Praha 1977. Pro detailní fotografickou dokumentaci viz Jan B. UHLÍŘ, *Karl H. Frank 1939–1946. Obrazový životopis kata českého národa*, Praha 2017.
- ⁵⁾ S narázkami na Frankovu zdravotní indispozici vedoucí k enukleaci (vyjmutí) oční bulvy se lze samozřejmě setkat již během protektorátu, viz např. dobový vtip otištěný v ilegální sbírce *Protektorát se směje. Doklad českého optimismu a protiněmeckého odboje v druhé světové válce*, Praha 1944, s. 44. Zní takto: „Frank si nechal udělat nové skleněné oko a chtěl se přesvědčiti, zda je k nerozeznání od oka zdravého. Vyjede si proto v autu do pražských ulic a hledá vhodnou příležitost. V jedné postranní uličce nechá zastaviti u staré babky, která tam prodává ředkvičky a u níž předpokládá, že ho nezná. Slibuje babce, že když uhodne, které oko má skleněné, tak jí nechá zaříditi pěkný zelinářský krámek. ‚Levé oko máte skleněné,‘ prohlašuje babka. Frank se ptá udiveně, jak to poznala? ‚Protože se dívá tak lidsky,‘ odůvodňuje babka.“ V různých variacích se pak tento motiv objevuje i v poválečných životopisných pracích, i když často s nepřesným údajem ohledně enukleované bulvy, jako např. právě zde.
- ⁶⁾ *Naše dějiny očima nepřítelů*, Čechoslovák, roč. 7, č. 7, 16. 2. 1945, s. 5.
- ⁷⁾ Státní oblastní archiv (dále SOA) v Plzni, Sbíрка matrik západních Čech, Římskokatolická fara Karlovy Vary, sign. 35, fol. 125, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30063538/karlovy-vary-35_1320-n [cit. 1. 2. 2023]. SOA v Praze, fond (dále f.) Mimořádný lidový soud (dále MLS) v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi, 15. 8. 1945.
- ⁸⁾ SOA v Plzni, Sbíрка matrik západních Čech, Římskokatolická fara Karlovy Vary, sign. 23, fol. 275, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30063526/karlovy-vary-23_2760-n [cit. 1. 2. 2023].
- ⁹⁾ SOA v Plzni, Sbíрка matrik západních Čech, Římskokatolická fara Dolní Žandov, sign. 1, pag. 117, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30061254/dolni-zandov-01_0610-noz [cit. 5. 4. 2024].
- ¹⁰⁾ SOA v Plzni, Sbíрка matrik západních Čech, Římskokatolická fara Karlovy Vary, sign. 78, fol. 71, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30063581/karlovy-vary-78_0760-o [cit. 1. 2. 2023].
- ¹¹⁾ SOA v Plzni, Sbíрка matrik západních Čech, Římskokatolická fara Karlovy Vary, sign. 30, fol. 251, dodatečný vpisok o úmrtí, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30063533/karlovy-vary-30_2560-n [cit. 1. 2. 2023]. Toto datum je ovšem zpochybněno samotným Frankem, který jako datum úmrtí uvádí 14. 5. 1940. Viz Národní archiv (dále NA), Praha, f. Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále ŮRP-ST), karton 158, sign. 109-12/115, záznam o převodu peněz z Karlovarské spořitelny (*Karlsbader Sparkasse*) do zahraničí v rámci vyrovnání dědických podílů s bratrem Walterem, 1940.
- ¹²⁾ Bundesarchiv (dále BArch), Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940. Srovnej také SOA v Praze, f. MLS Praha, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi, 15. 8. 1945.

- ¹³⁾ SOA v Plzni, Sbírká matrik západních Čech, Římskokatolická fara Karlovy Vary, sign. 35, fol. 199, dostupné z Porta fontium: https://www.portafontium.eu/iipimage/30063538/karlovy-vary-35_2080-n [cit. 1. 2. 2023]. BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, personální spis SS. Poznámka: Frank zde uvádí její narození chybně, a sice květen 1898. Srovnaj SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi, 15. 8. 1945.
- ¹⁴⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, personální spis SS a BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., opis rozvodového rozsudku Zemského soudu (*Landgericht*) v Liberci, 16. 2. 1940.
- ¹⁵⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, Frankova protokolovaná výpověď, 15. 8. 1945; BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., opis rozvodového rozsudku Zemského soudu v Liberci, 16. 2. 1940.
- ¹⁶⁾ Po německé okupaci zbytku českých zemí v březnu 1939 byla Německá univerzita (NU) v Praze na základě nařízení Adolfa Hitlera z 2. 8. 1939 vyňata z protektorátní správy a následně byla v listopadu 1939 začleněna do svazku říšských univerzit. Zároveň obdržela název Německá Karlova univerzita (*Deutsche Karls-Universität, NKU*).
- ¹⁷⁾ Fotografie manželského páru publikoval J. B. UHLÍŘ, *Karl H. Frank 1939–1946*, s. 139, 144, 161, 163, 196, 238, 263, 306, 311, 317, 319, 406, 407.
- ¹⁸⁾ Hanns (Johann) Blaschek byl během okupace nejen důvěrník K. H. Franka, ale také klíčový činovník dosazený do protektorátní správy, konkrétně nejdříve do Zemského úřadu (*Landesbehörde*) v Praze jako prezidiální šéf a následně zástupce zemského viceprezidenta, v letech 1943 až 1945 byl nejdříve pověřeným a posléze vedoucím oberlandrátem v Českých Budějovicích. Podrobně srovnaj Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jaroslav PAŽOUT – Monika SEDLÁKOVÁ, *Úřady oberlandrátů v systému okupační správy Protektorátu Čechy a Morava a jejich představitelé*, Praha 2019, s. 61–63. Dále viz SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol ze dne 15. 8. 1945, Frankova výpověď; BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., dotazník SS o dědičném zdraví (*Erbgesundheitsbogen*) a návazná lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940. K domáckému přízvisku Karoly Frank viz NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 158, sign. 109-12/115, dopis Ernsta Franka ze dne 23. 9. 1940 a také Jakub DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu. Kamill Resler – obhájce K. H. Franka*, Praha 2014, s. 146. K profesní praxi Karoly Blaschek viz BArch, Berlin, R 9361-III/46199, nedatovaný vlastnoručně psaný životopis Karoly Blaschek. Viz též Archiv Univerzity Karlovy, Praha, f. Rektorát Německé univerzity v Praze, karton 30, seznam pracovníků I. interní kliniky prof. Jahna, 30. 11. 1939.
- ¹⁹⁾ The National Archives (dále TNA), London, WO 208/3784, karta zatčeného IA, b. d. (z kontextu červenec 1945); informace v originále, jak ji podal vyšetřovatel, zní: „[...] said variously to have been a typist and a nurse who had attended him in his illness.“
- ²⁰⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940 a SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi, 15. 8. 1945.
- ²¹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi, 15. 8. 1945.
- ²²⁾ Zajímavé může být, že stejné křestní jméno nesly prvorozené dcery Benita Mussoliniho a Hermannna Göringa. Datum narození může být z důvodu překlepu čteno i jako 20. 8. 1941. Viz SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol Frankovy výpovědi s chybným datem narození Wolfa-Dietricha, 15. 8. 1945 a BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, Frankovo hlášení, 13. 10. 1942.
- ²³⁾ Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), Praha, f. 301 (Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV), sign. 301-21-5, Ministerstvo vnitra, Odbor V. – Státní bezpečnost, oddělení Praha-Hrad, úřední záznam, 28. 8. 1945 a tamtéž, zatykače a výsledky Frankových příbuzných.
- ²⁴⁾ ABS, Praha, f. 2M (Odbor politického zpravodajství Ministerstva vnitra), sign. 11873, Ministerstvo zahraničních věcí ČSR velvyslanectví SSSR, 30. 7. 1945.
- ²⁵⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/111, úřední záznam – sdělení obhájce o žádosti obžalovaného o zákrok Mezinárodního Červeného kříže, 18. 5. 1946.
- ²⁶⁾ ABS, Praha, f. 305 (Ústředna Státní bezpečnosti), sign. 305-701-1, Policejní ředitelství v Praze (Odd. st. bezp.) – zpráva ke spisu č. j. 5644, 1945.
- ²⁷⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940 a tamtéž, vlastnoruční životopis, který byl součástí žádosti o sňatek s Dr. Karolou Blaschek, 4. 3. 1940. Dále viz SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol výpovědi K. H. Franka, 15. 8. 1945; BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, Frank Karl H., vlastnoruční životopis, leden 1939.
- ²⁸⁾ NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 160, sign. 109-12/147, výsledky prohlídek (*Musterung*) a záznamy v legitimaci domobrany (*Landsturm*).

- ²⁹⁾ K jeho osobě viz Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag 1883–1945*, Praha 1998, s. 101–102 (dále citováno jen jako BLDMPF).
- ³⁰⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ³¹⁾ Tamtéž.
- ³²⁾ NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 28, sign. 109-4/325, dopis Franka Himmlerovi, 22. 1. 1940; tamtéž, úřední poznámka, 18. 1. 1940; tamtéž, zpráva podaná Frankovu úřadu SS-Obersturmbannführerem neznámého jména (podpis nečitelný), 11. 1. 1940 a také zpráva v *Der Neue Tag*, roč. 2, č. 18, 19. 1. 1940, s. 2.
- ³³⁾ Srovnej M. NOVÁK – M. V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní říšíští protektoři*, s. 137–153.
- ³⁴⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ³⁵⁾ Frank byl 30. 10. 1938 jmenován zástupcem *Gauleitera* (tj. Konrada Henleina), 1. 11. 1938 pak měl vstoupit do SS, a to hned v hodnosti SS-Brigadeführera. Viz BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, osobní spis K. H. Franka. Ve skutečnosti se tak stalo až 17. 1. 1939, avšak se zpětnou platností od 1. 11. 1938. Viz Himmlerův dopis Frankovi ze 17. 1. 1939, otištěný v edici Václav KRÁL (ed.), *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, Praha 1964, s. 376.
- ³⁶⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-28-1, pomocná kartotéka – záznam výpovědi W. Schmidta, 1945 (kartotéční lístek 125). Mezi plukovníkem a generálem SS byla navíc ještě další hodnost (SS-*Oberführer*, bez českého ekvivalentu). Nic z toho však není uvedeno ve Frankově hodnostní tabulce, viz BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, osobní spis K. H. Franka. Tabulka je pod první dosaženou hodností (SS-*Brigadeführer*) prázdná.
- ³⁷⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/116, Hlavní přeličení, s. 2.
- ³⁸⁾ Srovnej Iva PECHOVÁ, *Poprava K. H. Franka jako rané novověké „divadlo hrůzy“*, bakalářská práce, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, Praha 2010, s. 73.
- ³⁹⁾ Ernst TSCHERNE (Hrsg.), *Das ist Konrad Henlein*, Karlsbad – Leipzig 1938.
- ⁴⁰⁾ Srovnej M. NOVÁK – M. V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní říšíští protektoři*, s. 240–245.
- ⁴¹⁾ E. HRUŠKA, *Pán protektorátu*, s. 8.
- ⁴²⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, Frank K. H. – osobní spis SS, rukou psaný vlastní životopis, leden 1939.
- ⁴³⁾ *Zpověď K. H. Franka – podle vlastních výpovědí v době vazby u Krajského soudu trestního na Pančrácí (s úvodem a za technické spolupráce Karla Vykusy)*, Praha 1946, s. 16–17 a 44–45. Srovnej také Michal BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace a československý stát v letech 1918 až 1938*, Praha 2012, s. 355–381 (zde je na s. 368 i fotografie K. H. Franka v uniformě Sudetoněmeckého freikorpsu).
- ⁴⁴⁾ *Státní tajemník K. H. Frank povolán na vojenské cvičení*, Národní listy, roč. 80, č. 21, 20. 5. 1940, s. 1.
- ⁴⁵⁾ NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 175, sign. 109-14/18, Frank Bormannovi, značka St.S. 354/40, 29. 5. 1940; NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 157, sign. 109-12/110, Gies do Hamburku praporu E ohledně zápisu do Frankovy vojenské knížky, 14. 6. 1940.
- ⁴⁶⁾ Frankovo vystupování v uniformě je bohatě fotograficky dokumentováno. Viz zejména J. B. UHLÍŘ, *Karl H. Frank 1939–1946*, s. 96, 97 či E. HRUŠKA, *Pán protektorátu*, s. 145, 164 a 162.
- ⁴⁷⁾ J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*, s. 161.
- ⁴⁸⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/62, dopis paní Marie Pešlové z Brna zaslaný předsedovi senátu v průběhu hlavního líčení, 9. 4. 1946.
- ⁴⁹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/116, Hlavní přeličení, svědek Antonín Hyka, pag. 250–252, 8. 4. 1945.
- ⁵⁰⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, Hlavní přeličení, svědectví Vojtěcha Jandečky, pag. 56; tamtéž, svědectví Jana Žárského, pag. 62–63; tamtéž, svědectví Kuneše Sonntaga, pag. 148–152. Dále viz ABS, Praha, f. 301, sign. 301-7-2, výslech SS-Obersturmführera Fritze Kiesewettera 9. 11. 1945 a tamtéž, výslech náměstka pražského primátora Josefa Pfitznera 3. 9. 1945. Srovnej též ABS, Praha, f. 301, sign. 301-23-1, fol. 177, dřívější výslech Fritze Kiesewettera, kde uvádí zhruba totéž, jen zde nehovoří o bičiku, ale o karabáči na psy. Vyslýchaný ve značném rozsahu vyprávěl o tom, co se říkalo a co kde zaslechl, včetně politických spekulací, nikoli však o tom, čeho byl skutečně svědkem. Dále viz také ABS, Praha, f. 301, sign. 301-28-1, pomocná kartotéka k případu K. H. Franka – výpovědi o jeho úloze a chování během demonstrací 28. 10. a 15. 11. 1939 a akce proti vysokoškolským studentům 17. 11. 1939, 1945 (kartotéční lístky 148–204).

- ⁵¹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, MNO, hl. štáb, 2. odd., zvl. skupina, zápis sepsaný s p. Karlem Dobrem, někdejší řidičem pražských hasičů, výpis ověřen mjr. Vladimírem Roubíčkem.
- ⁵²⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-22-1, fol. 98, výpověď Václava Dvořáka, 15. 1. 1946; tamtéž, fol. 106, oznámení K. H. Franka pražskému policejnímu řediteli, 1. 2. 1940. Incident se stal 31. 1. 1940 v 8.45 hod. v Praze v ulici Mariánské hradby.
- ⁵³⁾ ABS, Praha, f. 305, sign. 305-701-1, protokolovaná výpověď Antonína Šmídka, 5. 6. 1945.
- ⁵⁴⁾ Pro celkovou charakteristiku osobnosti Kamilla Reslera viz J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*.
- ⁵⁵⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-7-2, výslech náměstka pražského primátora Josefa Pfitznera 3. 9. 1945.
- ⁵⁶⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-7-2, výslech studenta Milana Misárka 10. 9. 1945.
- ⁵⁷⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-7-2, výslech náměstka pražského primátora Josefa Pfitznera 3. 9. 1945.
- ⁵⁸⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-7-2, výslech řidiče Jana Jaksche 18. 9. 1945.
- ⁵⁹⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940. Poznámka: Tělesnou výšku sám udával 184 cm, viz BArch, Berlin, R 9361-III/524 690, personální spis SS.
- ⁶⁰⁾ Rıfat ÖRMECİ – Hüseyin GÜRBÜZ – Ali AYATA – Hasan ÇETİN, *Adult Head Circumferences and Centiles*, Journal of Turgut Özal Medical Center 4, 1997, č. 3, s. 261–264; srovnej též Státní zdravotní ústav, Hodnocení růstu a vývoje dětí a mládeže, Růstové grafy, dostupné z: https://szu.cz/wp-content/uploads/2022/12/6.CAV_5_Rustove-grafy.pdf, https://szu.cz/wp-content/uploads/2022/12/OBVOD_HLAVY_Chlapci_0_18let.pdf [cit. 7. 8. 2024].
- ⁶¹⁾ Töviyyä FRIEDMANN (ed.), *SS-Obergruppenführer [sic, správně SS-Oberst-Gruppenführer] und General der Polizei Kurt Daluge, der Chef der Ordnungspolizei. Dokumentensammlung*, Haifa 1997.
- ⁶²⁾ Habitus – celková kompozice pacienta, tělesný typ.
- ⁶³⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ⁶⁴⁾ Jan KOLÍN, *Oftalmologie praktického lékaře*, Praha 1994, s. 252–254 a Vlasta DOLEŽALOVÁ – Ladislava NOVÁKOVÁ, *Enukleace bulbu po očním traumatu*, Československá oftalmologie 35, 1979, č. 5, s. 439–444. Srovnej také Douglas J. RHEE – Mark F. PYFER (edd.), *Diagnostika a léčba očních chorob v praxi. The Wills Eye Manual*, Praha 2004, s. 258–259.
- ⁶⁵⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ⁶⁶⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol výpovědi K. H. Franka, 15. 8. 1945.
- ⁶⁷⁾ Ladislav TUNYS, K. H. Frank. *Noc před popravou*, Praha 2010, s. 10 a dobově také *O či pomoc se opíral K. H. Frank*, Stráž lidu, roč. 2, č. 74, 28. 3. 1946, s. 3. Jiní tyto detaily, pocházející zjevně z vyprávění Frankova obhájce Kamilla Reslera, zčásti opakují, avšak bez uvedení pramenů, se zkrácenými časovými údaji, srovnej např. M. MOULIS – D. TOMÁŠEK, K. H. Frank, s. 16. Beletristé pak fabulují již zcela odlišný příběh s nezbytným nacionálním podbarvením – srovnej Jana DIVIŠOVÁ, *Vzestup a pád K. H. Franka aneb Příběh pilného knihkupce*, Praha 2010, s. 6.
- ⁶⁸⁾ Srovnej Arthur BRÜCKNER – Wilhelm MEISSNER, *Grundriss der Augenheilkunde für Studierende und praktische Ärzte*, Leipzig 1920, s. 511–513.
- ⁶⁹⁾ Jiří JIRMAN, *Oční lékařství*, Praha 1947, s. 334–338.
- ⁷⁰⁾ Pilokarpin a fyzostigmin jsou alkaloidy, které při lokální aplikaci do spojivkového vaku snižují nitrooční tlak.
- ⁷¹⁾ Jaromír KURZ, *Základy očního lékařství*, Praha 1953, s. 289; J. JIRMAN, *Oční lékařství*, s. 427–428.
- ⁷²⁾ J. KURZ, *Základy očního lékařství*, s. 292; J. KOLÍN, *Oftalmologie praktického lékaře*, s. 142; A. BRÜCKNER – W. MEISSNER, *Grundriss der Augenheilkunde*, s. 425–427.
- ⁷³⁾ Retrobulbární injekce – injekce aplikovaná za oční kouli.
- ⁷⁴⁾ J. KURZ, *Základy očního lékařství*, s. 337; D. J. RHEE – M. F. PYFER (edd.), *Diagnostika a léčba očních chorob v praxi*, s. 258–259; A. BRÜCKNER – W. MEISSNER, *Grundriss der Augenheilkunde*, s. 609.
- ⁷⁵⁾ J. JIRMAN, *Oční lékařství*, s. 428 a 306; Vlasta DOLEŽALOVÁ, *Enukleace oka*, Praktický lékař 61, 1981, č. 5, s. 189–192.
- ⁷⁶⁾ Jan VANÝSEK, *O odstranění oka*, in: Sborník prací Vojenské lékařské akademie, Hradec Králové 1953, s. 49–57 a V. DOLEŽALOVÁ, *Enukleace oka*, s. 189–192.

- ⁷⁷⁾ Jaroslav ŘEHŮŘEK, *Enukleace bulbu v dětském věku. II. Neonkologické indikace*, Československá oftalmologie 34, 1978, č. 2, s. 91–95.
- ⁷⁸⁾ V. DOLEŽALOVÁ – L. NOVÁKOVÁ, *Enukleace bulbu po očním traumatu*, s. 439–444.
- ⁷⁹⁾ J. JIRMAN, *Oční lékařství*, s. 306–309; V. DOLEŽALOVÁ, *Enukleace oka*, s. 189–192 a A. BRŮČEKNER – W. MEISSNER, *Grundriss der Augenheilkunde*, s. 607–608.
- ⁸⁰⁾ Srovnej Dagmar TOŠOVSKÁ, *Oční protézy*, bakalářská práce, Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta, Brno 2007, s. 17.
- ⁸¹⁾ Heslo *Künstliche Augen*, in: Der Große Brockhaus, Bd. 2, Leipzig, 1929, s. 73–74.
- ⁸²⁾ Číselníky Všeobecné zdravotní pojišťovny, Zdravotnické prostředky, kód 4000140.
- ⁸³⁾ J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*, s. 145.
- ⁸⁴⁾ *Poslední akt historické spravedlnosti. Jak skončil K. H. Frank na šibenici*, Právo lidu, roč. 49, č. 120, 24. 5. 1946, s. 3.
- ⁸⁵⁾ Emil Dienstbier (19. 11. 1908 Náchod – 23. 1. 1985 Praha) promoval na LF UK v Praze v roce 1935 a nastoupil na českou oční kliniku. Asistentem se stal v roce 1939, I. asistentem pak roku 1945. V roce 1948 se habilitoval a působil jako zastupující přednosta, definitivním přednostou se stal roku 1952 a profesorem roku 1954. Jeho hlavním vědeckým zájmem byl glaukom. Srovnej Svatopluk ŘEHÁK – Jiří ŘEHÁK, *I. oční klinika v Praze po roce 1945*, Česká a slovenská oftalmologie 58, 2002, Supplementum Historie oftalmologie, s. 28–31, zde s. 28–29; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dienstbier Emil*, in: Biografický slovník českých zemí, sešit 12, Praha 2009, s. 201, dostupné též z: http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/DIENSTBIER_Emil_19.11.1908-23.1.1985 [cit. 1. 2. 2023].
- ⁸⁶⁾ Jiří ŘEHÁK – Svatopluk ŘEHÁK, *Zemští oční lékaři v Čechách a začátky léčení očních chorob v Čechách a na Moravě*, Česká a slovenská oftalmologie 58, 2002, Supplementum Historie oftalmologie, s. 9–11, zde s. 10.
- ⁸⁷⁾ Anton Elschmig (22. 8. 1863 Leibnitz – 13. 11. 1939 Vídeň) promoval v roce 1886 ve Štýrském Hradci, habilitoval se v roce 1892, mimořádným profesorem ve Vídni se stal 1. 5. 1900 a v Praze jako řádný profesor nastoupil 1. 4. 1907. Pražskou německou kliniku vedl až do roku 1933, kdy odešel do důchodu. Jeho pacientem byl i Tomáš Garrigue Masaryk. Zemřel při dopravní nehodě. Srovnej Jiří ŘEHÁK – Svatopluk ŘEHÁK, *Německá lékařská fakulta v Praze (1883–1945)*, Česká a slovenská oftalmologie 58, 2002, Supplementum Historie oftalmologie, s. 15–20, zde s. 17 a BLDMPF, s. 59. Dobově viz Karl W. ASCHER, *Obituaries. Prof. Anton Elschmig, M.D. 1863–1939*, American Journal of Ophthalmology 23, 1940, č. 2, s. 214–219 a Bernard SAMUELS, *Professor Anton Elschmig*, Archives of Ophthalmology 10, 1933, č. 1, s. 110–113.
- ⁸⁸⁾ Vyhláška č. 277/2004 Sb., příloha 3, oddíl I, odst. 2, písm. b).
- ⁸⁹⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., osobní karta SS.
- ⁹⁰⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., dotazník Hlavního rasového a osidlovacího úřadu SS (RuSHA) s údaji Karoly Blaschek v rámci žádosti o sňatek a NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 158, sign. 109-12/115, oprava údajů v řidičském průkazu (zápis nového příjmení), 11. 3. 1942.
- ⁹¹⁾ L. TUNYS, K. H. Frank, s. 10.
- ⁹²⁾ Srovnej Marie Louise Roed RASMUSSEN, *The Eye Amputated – Consequences of Eye Amputation with Emphasis on Clinical Aspects, Phantom Eye Syndrome and Quality of Life*, PhD Thesis, Acta Ophthalmologica 88, 2010 (Issue thesis 2), s. 1–26 a Peter SÖRÖS – Oanh VO – Ingo-Wilhelm HUSSTEDT – Stefan EVERS – Heinrich GERDING, *Phantom eye syndrome. Its prevalence, phenomenology, and putative mechanisms*, Neurology 60, 2003, č. 9, s. 1542–1543.
- ⁹³⁾ Nociceptivní bolest má původ přímo v tkáni jako signál jejího poškození. Neuropatickou bolest naopak generuje sám nervový systém, nejde tedy o lokální závalu tkáně, ale o poruchu signalizace. Do této druhé skupiny patří fantomová bolest, obecně nejznámější v případech amputací končetin. Neuropatická bolest je léčebně mnohem vzdornější než bolest nociceptivní.
- ⁹⁴⁾ Bohuslav EČER, *Jak jsem je stíhal*, Praha 1946, s. 191.
- ⁹⁵⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-18-4, dopis manželce z internace ve Wiesbadenu, 11. 6. 1945.
- ⁹⁶⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-13-4, dopis manželce z internace ve Wiesbadenu, 14. 7. 1945. Frank v dopise doslovně uvedl: „*Ich selbst bin körperlich bis auf meine Leiden, die dir bekannt sind, gesund, nur sehr sehr traurig über unsere Trennung.*“
- ⁹⁷⁾ K tomu viz též NA, Praha, f. ÚŘP-ST, karton 158, sign. 109-12/115, korespondence Karoly Frank s Říšskou lékařskou komorou v Ústí nad Labem, duben–květen 1940.
- ⁹⁸⁾ M. NOVÁK – M. V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní říší protektoři*, s. 199.
- ⁹⁹⁾ D. TOŠOVSKÁ, *Oční protézy*, s. 50–51.

- ¹⁰⁰⁾ ABS, Praha, f. 301, sign. 301-18-4, dopis manželce z internace ve Wiesbadenu, 11. 6. 1945.
- ¹⁰¹⁾ M. MOULIS – D. TOMÁŠEK, *K. H. Frank*, s. 408.
- ¹⁰²⁾ J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*, s. 110.
- ¹⁰³⁾ Tamtéž, s. 113.
- ¹⁰⁴⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/84, zpráva o zubním ošetření, 17. 4. 1946.
- ¹⁰⁵⁾ ABS, Praha, f. 305, sign. 305-883-2, zápis sepsaný u ředitelství věznice Krajského soudu trestního v Praze, 22. 5. 1946; tamtéž, ředitelství věznice Krajského soudu trestního v Praze presidia Mimořádného lidového soudu v Praze, 23. 5. 1946.
- ¹⁰⁶⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ¹⁰⁷⁾ MUDr. Oldřich Navara (1889–1953), legionář, štábní kapitán, vězeňský lékař, sám později vězeň nacistů, a nakonec i oběť retribuční justice. Blíže viz např. Ivo PEJČOCH, *Štábní kapitán Oldřich Navara*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 2, s. 101–105.
- ¹⁰⁸⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, ředitelství věznice Krajského soudu trestního v Praze, 23. 2. 1946.
- ¹⁰⁹⁾ JUDr. Vladimír Kozák byl přednostou Mimořádného lidového soudu v Praze a současně i předsedou pětičlenného senátu, který soudil K. H. Franka.
- ¹¹⁰⁾ Agravace – zveličování zdravotních obtíží pacientem; opakem agravace je bagatelizace.
- ¹¹¹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/15, lékařské vyšetření – MUDr. Oldřich Navara, 16. 3. 1946.
- ¹¹²⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/25, lékařské vyšetření – MUDr. Oldřich Navara, 21. 3. 1946.
- ¹¹³⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, sdělení vyšetřujícího soudce prezidia Krajského soudu trestního v Praze, 26. 2. 1946.
- ¹¹⁴⁾ M. MOULIS – D. TOMÁŠEK, *Život plný nenávisti*, s. 238.
- ¹¹⁵⁾ Tamtéž, s. 238.
- ¹¹⁶⁾ M. MOULIS – D. TOMÁŠEK, *K. H. Frank*, s. 409.
- ¹¹⁷⁾ Nutno ovšem poznamenat, že němečtí příslušníci dostávali přiděly, jež předtím nacistický režim ordinoval Židům. To by představovalo 1300 kcal/den, deficitní i ve skladbě, v době, kdy normální spotřebitel pobíral přiděl ve výši 1800 kcal/den. Viz Jiří ŠTĚPEK, *Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015. První část 1915–1945* (= Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, 7/2014), Praha 2014, s. 132–133 a TÝŽ, *Přídělové systémy na československém území v letech 1939–1953*, *Archivní časopis* 60, 2010, č. 4, s. 367–368; NA, Praha, f. Zemský úřad Praha, karton 87, oběžník ZNV v Praze č. III-1b-35/6-1945, 20. 6. 1945.
- ¹¹⁸⁾ L. TUNYS, *K. H. Frank*, s. 145.
- ¹¹⁹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/118, návrh na znalecký důkaz, b. d. (pag. 1316–1318).
- ¹²⁰⁾ Srovnaj rozsudek Spolkového soudního dvora ze dne 20. 3. 1974, Az: 2 StR 589/72, JZ 1974 – *Urteil des Bundesgerichtshofs vom 20. März 1974*, *Kritische Justiz* 7, 1974, č. 4, s. 428–431, dostupné také z: <https://www.jstor.org/stable/23987048> [cit. 5. 4. 2024].
- ¹²¹⁾ SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46/116, hlavní přelíčení, pag. 205–206.
- ¹²²⁾ Infauštní – zcela nepříznivý, vedoucí k úmrtí.
- ¹²³⁾ NA, Praha, f. ÚRP-ST, karton 74, sign. 109-4/1255, Frank Brackovi, 16. 4. 1941. Srovnaj též Michal V. ŠIMŮNEK – Milan NOVÁK, *Orbity smrti. Nacistická „eutanázie“ a české země, 1939–1945*, Praha 2023, s. 273.
- ¹²⁴⁾ NA, Praha, f. ÚRP-ST, karton 183, sign. 109-17/1, grafologický posudek, b. d. (1945).
- ¹²⁵⁾ J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*, s. 145. Jiné prameny se liší jen o jednotky minut – např. 13.40 hod. dle I. PECHOVÁ, *Poprava K. H. Franka*, s. 52, respektive 13.38 hod. dle *Dějinné spravedlnosti učiněno zadost. K. H. Frank odpýkal své zločiny*, *Rudé právo*, roč. 26, č. 120, 23. 5. 1946, s. 1–2. Čas smrti 13.38 hod. mají uveden i M. MOULIS – D. TOMÁŠEK, *Život plný nenávisti*, s. 252 a TITÍŽ, *K. H. Frank*, s. 432, avšak bez odkazů na prameny.
- ¹²⁶⁾ J. DRÁPAL, *Poslušen zákonů své země a svého stavu*, s. 146–147.
- ¹²⁷⁾ Osobní návštěva Milana Nováka v Liberci 14. 10. 2019, s poděkováním PhDr. Luboru Lacinovi.
- ¹²⁸⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940. Dále srovnaj SOA v Praze, f. MLS v Praze, sign. LS I 1527/46, protokol s výpovědí K. H. Franka, 15. 8. 1945.
- ¹²⁹⁾ Leptosomní typ tělesné stavby člověka se vyznačuje těmito hlavními znaky: štíhlá postava, dlouhé končetiny, úzký dlouhý hrudník, úzká ramena a boky, jemná kostra, slabě vyvinuté svalstvo.

- ¹³⁰⁾ BArch, Berlin, R 9361-III/46199, Frank Karl H., lékařská vyšetření k žádosti o sňatek, 4. 3. 1940.
- ¹³¹⁾ Kopie pitevního protokolu K. H. Franka ze dne 22. 5. 1946 (Ústav soudního lékařství a toxikologie 1. LF UK a VFN Praha), jak ji získal PhDr. Zdeněk Jelínek, CSc.
- ¹³²⁾ ABS, Praha, f. 305, sign. 305-883, úřední záznam, popisující obsah filmového záznamu popravy, 25. 5. 1946. United States Holocaust Memorial Museum, filmový záznam popravy K. H. Franka, dostupné z: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001148> [cit. 31. 5. 2024].
- ¹³³⁾ O Frankově tuberkulóze existuje již letmá zmínka ve starším publicistickém díle bez odkazů na prameny. Klasifikace a význam onemocnění však nebyly nijak vyhodnoceny ani kontextualizovány. Srovnej E. HRUŠKA, *Pán protektorátu*, s. 261, autorův popis k fotografii ČTK.
- ¹³⁴⁾ Jaroslav JEDLIČKA, *Tuberkulosa plic*, Praha 1948, s. 20–30. Dále srovnej Blahoslav BEDNÁŘ a kol., *Učebnice patologické anatomie*, Praha 1975, s. 369–374 a Ladislav LEVINSKÝ, *Tuberkulosa*, in: Josef Charvát (ed.), *Lékařské repetitorium*, Praha 1967, s. 1408–1421.
- ¹³⁵⁾ M. NOVÁK – M. V. ŠIMŮNEK, *Zdraví nemocní řiší protektoři*, s. 215–219.
- ¹³⁶⁾ TNA, London, WO 208/3784, karta zatčeného IA, b. d. (z kontextu červenec 1945).
- ¹³⁷⁾ Za laskavou konzultaci ke klinické interpretaci pitevního nálezu děkuji autoři primáři MUDr. Arnoštu Václavíčkovi (Nymburk).

AN OUTLINE OF THE MEDICAL HISTORY OF KARL HERMANN FRANK, AN EVIL PARVENU (1898–1946)

Summary

*Milan Novák, Society for the History of Science and Technology, Prague,
Marta Nováková, Mladá Boleslav,
Michal V. Šimůnek, Institute of Contemporary History of the Czech Academy
of Sciences, Prague*

An individual's perception of reality and his actions are indisputably impacted by an unfavorable state of health, particularly if it is chronic. The importance of this fact is markedly amplified when considering individuals in positions of political power. This is especially true for top-ranking officials in authoritarian or totalitarian regimes, such as the Nazi state, which was structured around the leadership principle (*Führerprinzip*) at all levels of management. Therefore, verifying the health status of such politically exposed individuals may be conducive to completing the overall historical picture and some of its contexts, without trying to view history in strictly medical terms.

This article examines the family and personal medical history of the SS-Obergruppenführer Karl Hermann Frank, the State Secretary and later German Minister of State for Bohemia and Moravia (1898–1946). It is based on clinical data on his actual health problems obtained from contemporary lay reports and available medical documentation. The data, which varies in quality and consistency, is interpreted primarily in a professional (medical) context.

The initial questions about K. H. Frank's mental health turned out to be inconsequential, as it is evident that Frank did not suffer from any psychiatric disorders at all. His conduct was no more reprehensible than that of any other senior Nazi leader in a similar position. His actions were consistent with the ideology and fanaticism of the Nazi movement at the time, and therefore had their own perverse logic. It should be noted that Frank also demonstrated considerable mental abilities. The question of whether he used these abilities for evil purposes is no longer a medical one. However, he was by no means "insane" in the general sense.

Psychological aspects and certain personality traits proved to be of greater clinical interest. It is evident that Frank was significantly affected by the loss of an eye in his childhood. However, this did not result in any sensory deficit that would limit him in his daily or professional life. In this respect, he was undoubtedly well adapted in later years. He read, wrote, published, organized and managed piles of documents very proficiently. He did not give up sports either; he just never passed a driving test.

However, all sources agree that he experienced considerable frustration and a sense of inferiority due to the fact that, despite his best efforts, he was unable to fight in the First World War. Nazi leaders were proud of their wartime achievements, including their service on the frontline (*Frontkämpfer*) and their subse-

quent participation in the Freikorps and other commando units in the postwar period. In a somewhat frantic manner, Frank tried to compensate for his lack of military experience by adopting an ostentatious soldierly demeanor. He tried to join battles at the front or at least participate in exercises with Waffen-SS, even though he already held a high political position and had other responsibilities. Eventually, he was acknowledged as fit for military service and promoted to the rank of SS general. There are signs that his irascible brutality, which he sometimes displayed even in regular social interactions, may have been due to his mistaken idea of what proper or brusque soldierly behavior should be.

The most serious health disorder affected K. H. Frank at the end of his life. He suffered from advanced pulmonary tuberculosis, which was not diagnosed during his lifetime. His numerous complaints of poor health were documented both in American captivity and during his custody in Pankrác. Nevertheless, these were disregarded as mere expressions of self-pity and moaning at best. These grievances make sense only in hindsight. An autopsy performed after the execution clearly showed that Frank was dying of tuberculosis. There are vague indications that the court may have had suspicions and subjected the defendant to intensive medical monitoring at some point before the trial. However, the available documentation shows that this was only a formal monitoring and therefore medically irrelevant.

PŘÍBĚH JEDNOHO Z „NEZVĚSTNÝCH“ – JAKUB GOLDMANN

Pavel Škorpil, Praha

„Paměti ilegalisty věnuji svým přátelům žijícím a nežijícím, kteří mi byli v nejtěžší době nápomocni, a jim děkuji za to, že jsem vše přečkal bez úrazu a úhony.“

Tato věta uvozuje nedatovaný osmistránkový strojopis, bez nadpisu a uvedení autora jména, s četnými vpisky a škrty. Vznikl pravděpodobně v prvních týdnech či měsících po skončení nacistické okupace českých zemí. Jeho autor k vlastnímu líčení tříapůlletého období prožitého v ilegalitě postupně přidal čtyři „přílohy“, kopie dopisů odeslaných v rozmezí od 10. května 1945 do 4. února 1948 čtyřem z adresátů úvodního věnování.¹⁾

Volba života v ilegalitě se stala nutností pro Židy v protektorátu, kteří odmítli deportaci do terezínského ghetta nebo přímo na Východ. Nezachovalo se mnoho písemných svědectví přeživších osob židovského původu, označených v dobových úředních dokumentech jako „abgängig“ – nezvěstný. Čtenář „pamětí ilegalisty“ se dozvídá nejen o životních peripetiích jednotlivce v ilegalitě, ale také dalších osob židovského i nežidovského původu. S textem jsem se seznámil již dávno, dlouho jsem neměl v úmyslu jej zveřejnit.²⁾ Proč jsem se rozhodl užít text jako zásadní pramen pro tento příspěvek, vyplývá z jeho obsahu. Skutečnost, že tu výrazně vyniká provázanost osobního příběhu s příběhy dalších osob, mě přivedla k úmyslu představit s využitím zásadních pasáží „pamětí ilegalisty“ nejen jejich autora, ale také další protagonisty balancující na hraně života a smrti, které spojovala nejen vůle přežít nacistický teror, ale také pomáhat pronásledovaným, postavit se proti zlu.

Kdo byl autorem „pamětí ilegalisty“? Dne 4. listopadu 1903 se v pošumavském městě Nýrsko, v zadním traktu domu č. p. 36 v Kostelní ulici (Kirchgasse, dnešní Klostermannova) narodil chlapec, zapsaný do židovské matriky narozených pod jménem Jakob Goldmann.³⁾ Jeho otec, také Jakob, provozoval koloniál v Přimdě na Tachovsku až do 1. května 1903, kdy z neznámých důvodů, půl roku před narozením sedmého potomka, spáchal sebevraždu.⁴⁾ Čtyřicetiletá vdova Marie, rozená Steinová, se v srpnu téhož roku vydala se čtyřmi dětmi – nejstarší syn Paul (nar. 1886) se již osamostatnil a druhorozený Franz (nar. 1888) byl doživotním pacientem Zemského ústavu choromyslných v Dobřanech u Plzně – za svou starší sestrou Bertou, manželkou nýrského obchodníka Simona Blocha. Podle záznamu v dobové evidenci nýrského obyvatelstva dospěli 17. srpna 1903 do města spolu s Marií Goldmannovou syn Ernst (nar. 1894) a dcery Berta (nar. 1895), Emma (nar. 1898) a Rosa (nar. 1901).⁵⁾ Na podzim roku 1903 se narodil nejmladší ze sourozenců, již zmíněný Jakob.

Zpočátku žili Goldmannovi v podnájmu v Kostelní ulici, pak se dvakrát stěhovali, vždy do pronajatého bytu. Matka Marie živila rodinu z výnosu malého

obchůdku s potravinami. Přes nelehké poměry všechny děti s výjimkou Rosy po obecné škole absolvovaly měšťanskou školu a nejmladší Jakob pokračoval ve studiu na české obchodní škole v Klatovech.

Děti Goldmannovy do roku 1923 postupně opustily Nýrsko. Jakob, který se cítil být sekulárně a spíše levicově orientovaným Čechem, a ne německy komunikujícím praktikujícím Židem, odešel po krátké praxi účetního v nýrské pobočce textilní firmy Joss & Löwenstein v únoru 1922 do Prahy. Často měnil zaměstnání, až v roce 1930 zakotvil v účetním oddělení firmy Leopold Trinks, velkoobchod s koženým zbožím, ve Spálené ulici. Zde setrval až do vyvlastnění a likvidace podniku v roce 1949, s nuceným přerušením v době svého života v ilegalitě. Záhy začal užívat české podoby svého jména a při sčítání lidu v roce 1930 se přihlásil k české národnosti. To jej po utrpení prožitém za nacistické okupace ušetřilo od možné poválečné šikany, kdy německá národnost v negativním smyslu nezřídká „přebíjela“ antifašistickou činnost nebo předchozí perzekuci ze strany nacistů.

Mnichovským diktátem a po obsazení zbytku českých zemí nacisty započaly zlé časy. Jakub a jeho tři sestry (po bratrech Paulovi a Ernstovi se z neznámých důvodů již předtím slehla zem) neodešli do emigrace ani ve zmatku prvních týdnů okupace, kdy ještě nebyl tak bedlivě zkoumán židovský původ.⁶⁾ Existují však doklady o tom, že emigraci vesměs zvažovali.

V případě nejstarší sestry Berty, provdané Beckové, a její rodiny, lze přinejmenším úvahu o emigraci vyvodit ze žádosti jejího manžela Rudolfa (nar. 1891) o vydání nového cestovního pasu, podané 1. listopadu 1938 k Zemskému úřadu v Praze, odd. A. Dnem 26. listopadu téhož roku je datováno sdělení úřadu, že mu byl vydán cestovní pas s platností na tři roky pro „obsazené území, všechny státy evropské a zpět“. Níže je Rudolfův podpis, který potvrzuje, že doklad převzal.⁷⁾ Rudolf, Berta a jejich dcera Margita (nar. 1928) však opustili byt v plzeňské Husově ulici až na základě příkazu dostavit se na shromaždiště v sokolovně ve Štruncových sadech, odkud odešli do transportu s označením S, kterým byli 22. ledna 1942 deportováni do ghetta Terezín.⁸⁾

Další Jakubova sestra Emma, od roku 1935 provdaná v Praze za Leo Ullmanna (nar. 1903), požádala teprve 11. ledna 1941 o vydání vysvědčení zachovalosti za účelem vystěhování do Šanghaje. O den později požádal o vydání stejného dokladu i její manžel.⁹⁾ Vysvědčení jim byla vydána, odcestovat do Číny se jim však nepodařilo. Rovněž Ullmannovi byli deportováni do Terezína, a to transportem N, vypraveným z Prahy 17. prosince 1941.¹⁰⁾

Nejmladší sestra Rosa dne 11. listopadu 1938 podala na Policejní ředitelství v Praze žádost o vystavení vysvědčení zachovalosti za účelem „vdávání do Ameriky“. Jestli za tím skutečně stála reálná nabídka k sňatku, se již nedozvíme. U výzvy dostavit se na policejní komisařství v Lupáčově ulici 12 datované 3. prosince téhož roku je poznámka, že „zatím vysvědčení nepotřebuje“. Novou žádost o vydání vysvědčení zachovalosti, tentokrát za účelem vystěhování do Šanghaje, podala 7. února 1941.¹¹⁾ Ze svého bydliště v Kozí ulici 19 na Starém Městě nakonec místo do Číny odjela transportem Bf vypraveným 8. září 1942 z bubenského nádraží do

Terezína. O měsíc později pochodovala z ghetta na nádraží v Bohušovicích nad Ohří (vlečka z nádraží do ghetta byla v provozu teprve od roku 1943), odkud byla 10. října deportována transportem Bu do vyhlazovacího tábora Treblinka. Pokud přežila cestu, byla zde zavražděna krátce po příjezdu.¹²⁾

Jakub Goldmann podal 12. srpna 1940 žádost pražskému policejnímu ředitelství o vydání cestovního pasu s úmyslem vystěhovat se do Šanghaje. K této žádosti bylo do října 1940 dodáno z domovského Nýrska, nyní se nacházejícího na odtrženém území v okrese Markt Eisenstein (Železná Ruda, okres patřil do vládního obvodu Niederbayern-Oberpfalz), vysvědčení o zachovalosti s tím, že nic závadného nebylo zjištěno.¹³⁾ Stejně jako v případě tisíců jiných žadatelů k vystěhování nedošlo. Až do odchodu do ilegality se Jakub odmítal podřídit protizidovským nařízením. Jak uvedl jeho přítel Karel Klíma, odmítal nosit Davidovu hvězdu¹⁴⁾ a také v žádném z dobových policejních záznamů k jeho osobě nebylo připsáno povinné druhé jméno pro židovské muže – „Israel“. V „pamětech ilegality“ své jednání komentoval:

„Já sám mohu říci, že jsem veškeré tyto zákazy nedbal, neb jsem si řekl, že zákon lupičů není zapotřebí respektovati a proti násilnému loupežení musí se aspoň pracovati lstí. Z toho důvodu žil jsem skoro jako dříve stejným způsobem, přiznávám se, že někdy se strachem, až do října 1941, kdy začalo násilné zavlečení židů na východ. [...] Já sám jsem byl rozhodnut, že neuposlechnu této výzvy [dostavit se na shromaždiště před transportem]¹⁵⁾ a díky tomu jsem si zachoval svůj život. Měl jsem dlouholetého přítele J. P. [osoba neidentifikována], rovněž neárije, člena komunistické strany, který se šikovním způsobem vyhnul všem těmto persekucím, takže Němci neměli o jeho osobě vůbec žádnou evidenci. Tomu jsem se svěřil a oznámil mu, že jsem rozhodnut spáchat raději sebevraždu, nežli se nechati zavléci do otroctví. On mne ujistil, že mně bude nápomocný a abych se, až budu vylosován [do transportu], uchýlil do ilegality a předstíral pro svoje okolí sebevraždu.“¹⁶⁾

Záhy tato situace nastala. V polovině listopadu 1941 se Jakub dozvěděl, že má být povolán do transportu. Již v předchozích týdnech, od 16. října do 3. listopadu 1941, bylo vypraveno pět transportů z Prahy do ghetta v polské Lodži. Poté nastala krátká pauza, nicméně se očekávalo, že další deportace, o nichž se pouze vědělo, že směřují „do Polska“, budou následovat. To reflektoval i Jakubův text:

„V sobotu dne 14. listopadu 1941 meškal jsem u svého přítele, pana K. K. [Karel Klíma], ke kterému jsem rovněž často docházel. Tento mne připravil na to, že možná dnes přijde pro mne Herodes. Já nedbal toho a požádal jsem jej, aby mne nechal u něho přenocovati. Z toho důvodu jsem přišel teprve v neděli dne 15. listopadu do svého bytu¹⁷⁾ v 11 hod. dopoledne, kdy mně bylo oznámeno, že jsem byl v noci ze soboty na neděli hledán a že se mám dostavit k transportu. Já na to odpověděl svým spolubydlícím, že lépe spáchat sebevraždu, než bych dělal někomu otroka, sebral jsem veškeré svoje osobní doklady a zmizel z bytu.“¹⁸⁾

V úterý 17. listopadu 1941 oznámila Emma Ullmannová bratrovo zmizení na služebně protektorátní policie. Jako domnělou příčinu zmizení uvedla: „Jest žid a měl odjeti s transportem a vyjádřil se, že v případě, kdyby měl býti transportem

Oznámí úřad:

Čís. jedn.: 19546 -K.I.

Dne 19. 5. 1943

Zpráva o zmizelé osobě.

Dne 19. 5. 1943 oznámil a) Emma Goldmannová, bydlící Praha I, Rašínova č. 11, že se pohřešuje:	
1. Rodopis a poslední pobyt zmizelého, v jakém poměru jest k oznamovateli.	Jakub Goldmann, 4/11. 1907 v Hlavině, předtím z Prahy, byl v Praze v únoru č. 20, Bratři,
2. Den a hodina, od kdy se osoba pohřešuje, kým a kde byla posledně spatřena.	od rána dne 16. 5. 1943.
3. Domnělé příčiny zmizení (rodinné sváry, lehký nářez, pijáctví, manéžská nevěra, hádky před trestem, před hanbou, sebevražda, duševní choroba, nemoc, nešťastná láska, omrzlost života, neramennost, stráž majetku, neštěstí, zločin).	Jest jistě a dost ověřeno, že Goldmann a vyjádřil se, že v Hlavině, Nostitz, před byl v Hlavině, předtím z Prahy, že Goldmann jaký obnos měl(a) zmizelý(á) a sebe, zanechal-li duhy, měl-li úmysl odcestovat, konal-li nějaké přípravy a jaké: nepravda,
4. Odešel[a] pohřešovaný[á] již dříve někdy samovolně; kdy, jak dlouho byl[a] vzdálen[a], kde se tehdy zdržoval[a]?	ne
5. Majetkové, výdělkové a osobní poměry, poslední místo zaměstnání zmizelého(é)	Goldmann, předtím z Prahy, byl v Praze, v Rašínově č. 11
6. Kde jsou jeho příbuzní, známí, kdo by mohl o něm (ní) podat zprávu?	Nete - ostatní opomíjeny

Zpráva o zmizení Jakuba Goldmanna. Národní archiv, Praha.

Report on the disappearance of Jakub Goldmann. National Archives, Prague.

poslán do Polska, že spáchá sebevraždu.“¹⁹⁾ Emma byla buď natolik obezřetná, nebo šťastnou náhodou nedala policii k dispozici žádnou Jakubovu fotografii.

Následující den vyhlásila protektorátní policie pátrání po pohřešovaném s cílem zatknout jej a dopravit „zpět“. Můžeme se jen dohadovat, jak důsledně bylo pátrání vedeno, každopádně nevedlo k dopadení. Další dokument ve složce Policejního ředitelství Praha pochází až z poloviny roku 1943. Na dotaz pražského ředitelství protektorátní kriminální policie z 22. června 1943, zda se objevily nové

skutečnosti k pohřešovanému, nebyla její služebna v Praze I schopna uvést nic nového. Následný záznam pražského policejního ředitelství z 2. července 1943 uzavřel pátrání po zmizelém: „Dle hlášení K III/1 (označení útvaru kriminální policie – pozn. PŠ) č. 2746 z 28. června 1943 zůstalo pátrání po Jakubu Goldmannovi doposavad bezvýsledné.“ Spis byl odložen ad acta.²⁰⁾

Podle poznámky „abgängig“ u svého jména v Namensliste der Jüdischen Kultusgemeinde Prag se Jakub Goldmann statisticky zařadil do kategorie nezvěstných čili osob na útěku. Podle výroční zprávy Židovské rady starších k 31. prosinci 1943 tuto skupinu tvořilo 362 osob, tj. 4 % ze Židů v té době ještě nedeportovaných. Z nich 230 osob bylo předtím hlášeno k pobytu v Praze.²¹⁾

Události po noci z 15. na 16. listopadu 1941 popsal Jakub Goldmann následovně:

„Můj přítel totiž už před tím najal pro mne chatu, kde řekl tamějšímu dozorci chat K. V. [osoba neidentifikována], s kterým se dobře znal, že má přítele, který se vrací z koncentračního tábora. Tento mu nabídl chatu svého známého, který občas do chaty dojížděl.²²⁾ Představil mne tam pod jménem Matoušek, měl jsem na to jméno číšnický výuční list.

První čas, to byly 3 neděle, byl ucházející. Nikdo si mne celkem nevšímal, u zmíněného dozorce jsem se stravoval za levný peníz, čas jsem si krátil čtením. [... Ale] lidé se začali o mne zajímati a přišel také starosta tamější obce, který chtěl, abych se u tamějšího obecního úřadu přihlásil. Jelikož jsem tenkrát neměl ještě žádné falešné papíry, byl jsem nucen předkládati svoji občanskou legitimaci. Podle toho se poznalo, že něco není se mnou v pořádku. Z toho důvodu mi řekl pan K. V., že k němu už nesmím docházeti. Bydlel jsem v chatě dále ještě 3 neděle, ale žil jsem tam jako zvíře, které je neustále pronásledováno, vycházel jsem jenom v noci, ze studně jsem nečerpal, a aby nebyl slyšet skřípot kola, nabíral jsem vodu, kterou jsem potřeboval na přípravu polévek a jiných jídel, ze řeky. Abych měl co jíst, dělal jsem to tak, že jsem vždy každý třetí den dojížděl do Prahy. Večer jsem se vždy vrátil tím nejpоследnějším vlakem, a abych nezanechal nějaké stopy, ve sněhu chodil jsem pozpátku, přeskočil plot u chaty. Tímto způsobem jsem oklamal pana K. V. 3 neděle, který se domníval, že už tam nebydlím. Tak uplynulo od 15. listopadu do 31. prosince 1941.

Jelikož nemohl jsem tam již dále meškati, nezbylo mi nic jiného, nežli si najít byt. S tím byla určitá potíž, neb jsem musel hledět bydlet v takové čtvrti, kde mne nikdo nezná. Konečně po dlouhém hledání našel jsem byt v Nuslích, kam jsem se nastěhoval dne 3. ledna 1942.²³⁾ Od té doby bydlel jsem tam po celou dobu války. Nějakým způsobem jsem se ale dozvěděl, že mne můj přítel okrádá. To byla pro mne ta nejhorší rána. Z toho důvodu hleděl jsem navázat styky s jinými osobami. Moje sestra E. [Emma Ullmannová] měla známého ve spořitelně, s kterým jsem se též znal, pana V. P. [Václav Pavlík?]. S tím jsem navázal styky a prostřednictvím toho jsem se dozvěděl adresu bratra mého švagra [míněn Josef Ullmann, bratr Jakubova švagra Leo Ullmanna].²⁴⁾ Tam jsem se též sešel se svojí nejmladší sestrou, která mně od té doby obstarávala částečně potravinové lístky. Hledal jsem ale přes to dále spojení s lidmi, kteří byli v podobném postavení jako já, a to se mi podařilo prostřednictvím bratra mého švagra. Ten mne seznámil [v červenci 1942] s panem J. L. [Josefem Lie-

blem], který žil pod jménem V. N. [Václav Němec].²⁵⁾ [...] L. [J. Liebl] pocházel z Příbyslavi a měl obchod ve Žďáře, byl ženat s křesťankou, která se k němu nečestně zachovala a nechala se rozvést. Z toho důvodu byl zařazen do transportu, a aby předstíral svůj útěk [sic], ponechal po sobě zprávu, že spáchal sebevraždu.²⁶⁾

Josef Liebl patřil k významným osobnostem židovského odboje v protektorátu, proto se u jeho osoby zastavme podrobněji. Narodil se 23. dubna 1907 v Německém (nyní Havlíčkově) Brodu. Za první republiky se s rodiči a sourozenci přestěhoval na východní Slovensko. Tam se oženil s katoličkou Marií Veselou a v listopadu 1932 se Lieblovy v Humenném narodila jediná dcera Henrieta. Po vzniku Slovenského státu byli Lieblovi nuceni vrátit se, nyní již do protektorátu. Nejprve bydleli v Německém Brodě a pak ve Žďaru nad Sázavou. V roce 1941 došlo k rozvodu manželství a Josef přestal být chráněn „árijskou“ manželkou. Podle pozdějšího sdělení jeho dcery byl nasazen do pracovního tábora v Sázavě nad Sázavou.²⁷⁾ Podle seznamu nevěstných osob žil Josef Liebl v Příbyslavi č. p. 79 až do odchodu do ilegality 18. května 1942.²⁸⁾ Nejen díky Václavu Němcovi, který jej kryl, ale také díky solidaritě místního obyvatelstva, nemusel Liebl opustit svůj region a přežil zřejmě bez větších problémů i období druhého stanného práva vyhlášeného po atentátu na Reinharda Heydricha. Období vystupňového teroru přežil i náš autor:

„Měl jsem velké štěstí. Ačkoliv jsem tenkrát neměl ještě falešné papíry, pouze bytovou přihlášku, dopadlo to dobře. Němci chodili v některé čtvrti dům od domu. V okolí, kde bydlím, také byli, ale náš dům vynechali. Druhý den přišel strážník a každý se musel legitimovat bytovou přihlášku a podepsat revers, že nezná osoby zúčastněné. [...] Tak uplynul měsíc hrůzy, kdy podle německých zpráv byli zjištěni pachatelé atentátu a bylo zrušeno stanné právo. Za tu dobu se mi vedlo strašně zle, neb každý se obával a říkal, abych k němu nedocházel.

Prostřednictvím svého přítele [Josefa Liebla] seznámil jsem se s dalšími dobrými lidmi, jako jeho sestrou [Reginou Stanislavovou], jeho švagrem „árijscem“ Josefem Stanislavem²⁹⁾ a též s panem Č. [Karlem Čáslavským],³⁰⁾ u kterého jsem konečně našel práci, sice pro mne nedůstojnou, ale hlavně, že jsem přece přes den seděl v suchu. Lepil jsem tam sáčky, nosil balíčky na poštu a na dráhu. Zde jsem poznal další lidi, kterým hořela rovněž půda od Němců. Seznámil jsem se též mezi jinými se švagrem L. [J. Liebla], který [žil] od počátku okupace v ilegality, neb byl jako člen komunistické strany od Němců pronásledován. Žil pod různými jmény, neb dovedl si opatřit falešné papíry, já ho znal pod jménem Ščabla a Zvíkovský.³¹⁾

Jednalo se o Josefa Klinenbergera, narozeného 21. září 1908 v obci Kámen na Pelhřimovsku v česko-židovské rodině. Po absolvování šesti tříd reálky a vykonání vojenské služby u 9. jezdeckého pluku ve Vysokém Mýtě přesídlil do Prahy a živil se jako obchodní cestující. V roce 1936 takto pracoval pro brněnskou firmu Kortex, která vyráběla pletené zboží. Ve fondu Policejní ředitelství Praha v Národním archivu se zachovaly jeho žádost o vydání cestovního pasu pro vystěhování „do Ameriky“ z prosince 1938 i jeho žádost o vystavení vysvědčení zachovalosti z července roku následujícího za účelem „předložení k vizu na brasilský konsulát“. Podle policejní zprávy koncem března 1940 opustil svůj podnájem v Záhřebské

Skutečný Ladislav Škorpil, 1935. Národní archiv, Praha.
Real Ladislav Škorpil, 1935. National Archives, Prague.

ulici v Praze a jeho další pobyt byl „neznámý“. Koncem června nařídil Krajský soud trestní Praha XIV pátrání po Klinenbergerovi. Byl podezřelý, že spolu s dalšími čtyřmi již ve vazbě drženými osobami opatroval falešná víza, která prodával „jako pravá různým osobám, převážně židům“.³²⁾ Klinenberger se zapojil do komunistického odboje a rovněž přispíval do ilegálního Rudého práva. V červnu 1943 se zastřelil poté, co byl při pašování letáků do Terezína odhalen četnickou hlídkou na okraji obce České Kopisty.³³⁾

„Jeho bratr z Pacova [Rudolf Klinenberger], který měl jít do transportu, dostal se rovněž do Prahy pod pseudo-

*nymem Kropáček Rudolf. Chudák netěšil se dlouho svobody, neb měl silné souchotiny, na které asi za dva měsíce zemřel [krátce po Vánocích 1942].*³⁴⁾

*Mezitím byla též povolána má sestra [Rosa] do transportu, a sice 4. září 1942,*³⁵⁾ *takže jsem byl úplně opuštěn od svých sourozenců. Na štěstí jsem se seznámil s dalšími lidmi, tj. přáteli pana L. [J. Liebla], to je s panem Str. a jeho paní [osoby neidentifikovány], bylo to někdy v září, a v říjnu 1942 s pravým V. N. [Václavem Němcem] a p. P. [Emanuelem Petrem, viz níže], kteří za svým přítelem [J. Lieblem] pravidelně dojížděli. Tím způsobem jsem získal také potravinové lístky. Také občanskou legitimaci a pracovní knížku jsem získal předěláním protektorátních dokladů na jméno L. Š. [Ladislav Škorpil]. Od té doby jsem žil už klidněji, neb člověk si zvykne na věci, které by pokládal jinak za nemožné.*³⁶⁾

Jakub Goldmann osobně neznal původního držitele dokladů, které mu pomohly přežít v ilegalitě. Ladislav Škorpil (nar. 1906) pocházel z rodiny architekta Josefa Škorpila (1856–1931), ředitele Západočeského uměleckoprůmyslového muzea v Plzni. Ladislavova starší sestra Božena (1893–1976, zemřela bezdětná) byla první manželkou známého sochaře Jakuba Obrovského, ve třicátých letech rektora Akademie výtvarných umění.³⁷⁾ Jeho starší bratr Václav (1891–1966), ženatý a bezdětný, vedl oddělení Vojenského historického muzea, konkrétně expozici umístěnou ve Schwarzenberském paláci.³⁸⁾

Ladislav Škorpil se stal nejpozději v roce 1931 stoupencem komunistů. V březnu 1933 byl po několikaměsíčním pátrání zatčen v Praze v trestní věci vedené pro-

Snímek Jakuba Goldmanna jako nového nositele identity Ladislava Škorpila v jeho občanské legitimaci. Archiv autora.

Photo of Jakub Goldmann as the new holder of Ladislav Škorpil's identity, as shown in the former's identity card. Author's archive.

ti skupině Jaroslava Kejzlara kryjící svou vyzvědačskou činnost pro Sovětský svaz esperantským klubem. Členové skupiny byli obviněni z vojenské zrady. Koncem května 1932 našla policie v jednom pražském bytě plány, které Ladislav předtím okopíroval podle předloh získaných ze Škodových závodů. Ve zprávě zpravodajců z pražského policejního ředitelství pro ministerstvo vnitra z března 1933 se píše: „Svého času zpracoval Škorpil statistiku o náladě o početném stavu dělnictva, o organizaci komunistických buněk, o postupu výroby zbraní a poměrech ve Škodových závodech vůbec, kterýžto materiál odvezl údajně v měsíci březnu 1931 komunistický posl. Dvořák z Plzně do Moskvy.“ Jak z materiálů vyplývá, byl Škorpil po zadržení předán do vyšetřovací vazby, z níž byl v červnu 1933 propuštěn s tím, že trestní řízení pro vyzvědačství bylo zastaveno, ale dále bude vyšetřován na svobodě pro „sdružování státu nepřátelské“.³⁹⁾

V následujícím období se Škorpil angažoval také jako antifašista, když v roce 1936 vyzýval k bojkotu olympiády v Berlíně. Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava se jeho jméno objevilo na seznamu zatčených členů ilegální komunistické strany.⁴⁰⁾ Z archivních materiálů se nedozvíme, kdy a za jakých okolností byl

propuštěn, zřejmě po uzavření sovětsko-německého paktu o neútočení z 23. srpna 1939.⁴¹⁾

Ladislav Škorpil zemřel pravděpodobně v průběhu roku 1941 za neznámých okolností. Jeho úmrtí nebylo, možná záměrně, nikde zaznamenáno. Je-li správný údaj v jeho občanské legitimaci, ještě k datu 17. srpna 1940 byl hlášen v Křišťanově ulici 1686/20 na pražském Žižkově. Tento údaj je přeškrtnut červeně s poznámkou o úřední opravě: „Amtlich berichtigt“.⁴²⁾ Bytová přihláška, vystavená na jeho jméno 12. ledna 1942, uváděla adresu v Jitčině (dnes Křesomyslově) ulici 599/8. Předpokládám, že v té době nebyl Ladislav Škorpil již naživu, a právě bytová přihláška na jeho jméno byla až do září či října 1942 jediným dokladem o nové identitě Jakuba Goldmanna. Tehdy Jakub získal i Ladislavovu občanskou legitimaci.

K úmrtí Ladislava Škorpila nacházíme v plzeňské římskokatolické matrice narozených z let 1905–1906 u jeho jména dodatečný zápis: „Dodatek k zápisu č. 1417, str. 319, roč. 1906, matrika 46, Ladislav Škorpil. Podle rozhodnutí Okresního soudu v Mladé Boleslavi ze dne 30. listopadu 1961, čj.–M–2/60, byl zde jako dítě zapsaný prohlášen za mrtvého. Za den jeho smrti se považuje 31. prosinec 1950, který nepřežil. Zapsal dne 9. prosince 1961 Rennerová L., matrikář.“⁴³⁾

Uklidnění Jakuba Goldmanna po získání kompletních dokladů ale dlouho netrvalo:

„Pan Č. [Karel Čáslavský], u kterého jsem byl zaměstnán, měl ale společníka, který byl nějaký čas ve vězení pro cenový delikt. Bohužel se vrátil koncem ledna 1943. Tím se stalo, že už jsem tam nemohl býti dále zaměstnán. Na štěstí jsem se seznámil s člověkem zlatého srdce, tj. s panem R. a jeho paní [osoby nelze jednoznačně neidentifikovat],⁴⁴⁾ ke kterým jsem pravidelně docházel denně, obstarával jim nákupy v obchodech. Bohužel trvalo to jenom krátkou dobu, neb oba byli koncem května 1943 zařazeni do transportu, ze kterého se už nevrátili. Mezitím jsem docházel též k známé mé sestry, pí B. Č. [Boženě Čvančarové],⁴⁵⁾ kde jsem obstarával pochůzky. Tato paní mi opatřila též potravinové lístky. [...] Docházel jsem též k svému známému, panu L. Sch. [Leo Schwarzovi] a jeho paní, který má jednatelství se dřívím. Tomu jsem pomáhal ve večerních hodinách a nebýt jeho výpomoci, nevím, jak by to se mnou dopadlo.“⁴⁶⁾

Stejně jako Jakub pocházel Leo Schwarz (1894–1968) z nýrské židovské komunity. Od roku 1921 žil v Praze, kde se roku 1927 oženil s Němkou Annou Hessovou, narozenou roku 1903 v Hokově. Manželka jej přes naléhání nacistických úřadů neopustila ani v letech okupace. Do Terezína tak byl deportován teprve v únoru 1945 a dočkal se osvobození. I když se Schwarzovi hlásili k německé národnosti, byli po válce prohlášeni za státně spolehlivé osoby.

V srpnu 1943 byl zatčen Josef Liebl, kterého gestapo dopadlo u jeho příbuzného. Od jeho sestry, paní Reginy Stanislavové z Kralup nad Vltavou, se Jakub dozvěděl, že je Josef ve vězení:

„Já když jsem se to dozvěděl, odhodlal jsem se zpraviti jeho přátele na venkově o tomto neštěstí. Bylo mi známo, že mu zasílal starosta obce Sáz. [Sázava u Žďáru n. S.] pan M. [Adolf Macek]⁴⁷⁾ pravidelně potravinové lístky. Tomu jsem se předsta-

*vil a jeho prostřednictvím dověděl jsem se též adresu p. P. [Emanuela Petra], který, jak jsem se již zmínil, byl častěji v Praze. S těmito jsem od té doby navázal bližší styky a občas jsem k nim zajížděl. Tak také na vánoce 1943 a na Nový rok jsem byl tam na návštěvě a vrátil jsem se 2. ledna do Prahy.*⁴⁸⁾

Emanuel Petr byl sedlák ze Sázavy u Žďáru nad Sázavou č. p. 5, Huťského dvora, ležícího na vršku u silnice mezi obcemi Sázava a Nížkov. Podle zmínky v „pamětech ilegalisty“ a kopie dopisu, který Jakub Goldmann zaslal Emanuelu Petrovi 24. dubna 1946, došlo k jeho seznámení s Petrem nikoli v roce 1943, ale již v srpnu 1942. V dopise uvedl: „V roce 1943, 1944 a 1945 (jsem) u Vás dosti často přenocoval a při té příležitosti podporoval jste mne potravinami, ačkoli jste si byl vědom, že při mém dopadení hrozila Vám a Vaší milé rodině persekuce.“⁴⁹⁾ Je velmi pravděpodobné, že spolunocležníkem někdy byl i Josef Liebl.

Podle pamětníka Jana Mokrého (1923–2015) z Nížkova byl Emanuel Petr (nar. 1915) synem majitele čtvrtiny Huťského dvora. Jeho otec padl v první světové válce, když vyhlédl ze zákopu a střela mu rozdrtila hlavu, a také matka mu záhy zemřela. V roce 1939 se Emanuel Petr oženil s Marií Dvořákovou (nar. 1919), dcerou majitele další čtvrtiny dvora. Za nacistické okupace Petrovi velmi obětavě pomáhali pronásledovaným. Pan Mokřý, vyznáním katolík, vzpomínal, že paní Petrová dala Josefu Lieblovi (Židovi!) medailonek s Pannou Marií pro štěstí. Liebl medailonek předal jinému pronásledovanému neznámého jména, údajně se již cítil bezpečný. Po válce prý někdo neznámý medailonek paní Petrové vrátil. Je možné, že tím neznámým byl právě Jakub Goldmann alias Ladislav Škorpil.⁵⁰⁾ Tuto domněnku podporuje dopis autora pamětí sestře Josefa Liebla Růženě Ranschburgové ze 4. února 1948,⁵¹⁾ ve kterém uvádí, že v červnu 1945 při návštěvě v Losenici „žádal mne pan Petr, abych mu řekl, jak se má zachovati ohledně závěti Vašeho bratra“ (podle všeho Josefa Liebla – pozn. PŠ). Jakub po válce zajížděl k Petrovým častěji. Zdá se, že tam byl ještě na přelomu čtyřicátých a padesátých let, neboť podle Jiřího, syna Emanuela Petra, zmiňoval bydliště v Karlových Varech, kde žil po odchodu z Prahy v letech 1949–1952.⁵²⁾ Důvodem návštěv mohla být sestra paní Petrové, Milada, která však jeho náklonnost neopětovala. Jednak jí jako přesvědčené katoličce mohl i přes Jakubovu konverzi k římskokatolické církvi (1949) vadit jeho židovský původ, ale zásadnějším důvodem bylo, že se rozhodla pro život bez partnera a nikdy se neprovdala.

Manželé Petrovi byli perzekvováni v 50. letech, kdy byli z vůle komunistů jako třídní nepřátelé se svými třemi syny vyhnáni z Huťského dvora a vystěhováni do Mirošova na Vysočině. Emanuel Petr se v 60. letech směl vrátit do rodné obce, ale rozhodl se přestěhovat s rodinou do Jihlavy. Do nového bytu v panelovém domě se nakonec stěhovala jen jeho manželka, on sám zemřel v roce 1972.⁵³⁾

Stejnojmenný syn Jana Mokrého, starosta Nížkova, mně zprostředkoval setkání s Emanuelovým nejmladším synem Karlem (nar. 1944). Karla Petra jsem navštívil na jeho chalupě v Sirákově nedaleko Nížkova 2. července 2011. Měl jsem příležitost seznámit se také s oběma Karlovými staršími bratry, Emanuelem a Jiřím. Všichni tři se narodili za války, na Jakuba si vzpomněli díky jeho poválečným návštěvám v Huťském dvoře. Následně jsem navštívil Huťský dvůr ležící osm kilo-

metrů od Sirákova v katastru obce Sázava. Ve své části statku Petrovi ukrývali někdy i více ilegálně žijících osob najednou. Štěstěna stála při rodině Emanuela Petra i při lidech, kteří se u něj skrývali. Podle vyprávění Jana Mokrého se statkář někdy choval dost riskantně, naštěstí mu jen bylo uděleno několik pokut za nedodržení pravidel potravinového zásobování.

Vraťme se k „ilegalistovu“ líčení:

„Dne 3. ledna 1944 navštívil mne pán, který mi sdělil, že byl zároveň ve vězení s L. [J. Lieblem] a že se jim podařilo [31. 12. 1943 v 6.30 hod.] při podepsání nějakého protokolu, když nebyli tak dobře hlídáni, utéci.⁵⁴⁾ Přinesl mi lístek od L. [J. Liebla], ve kterém bylo žádáno, abych mu uvěřil a prostřednictvím toho pána, který se mi představil jako inž. Březina, ale jak jsem se později dozvěděl, jmenoval se správně Dr. Weisl, byl z Plzně a v odboji činný, byl jsem vyzván ke schůzce. Bylo to skorem neuvěřitelný. Můj přítel [J. Liebl], který byl invalidou, neb na jedné noze kulhal, byl na svobodě. Dozvěděl jsem se [...] podrobnosti jeho zatčení.

Bohužel netěšil se dlouho svobody. Měl jsem s ním ujednanou schůzku o dva dny později. Ke které se už nedostavil, neb mezitím byl zase znova zatčen. Jak se to stalo, to se nikdo nedoví, neb od té doby zmizel beze stopy. Jak jsem se po válce od jeho sester dozvěděl, byl podle vyprávění jiných vězňů ještě nějaký čas na Malé pevnosti v Terezíně a odtamtud v červnu 1944 odvezen do Osvětimi. To nepřečkal, a jelikož se od té doby nehlásil, je pravděpodobnost, že už nežije.⁵⁵⁾

Karel Petr mi na podzim 2011 poskytl k nahlédnutí dopis, který napsala 5. března 1961 Růžena Ranschburgová jeho otci. V dopise jej požádala o sdělení jmen lidí, kteří přišli s Josefem Lieblem do styku v době ilegální činnosti. Byla přesvědčena, že jeden z nich jejího bratra prozradil.⁵⁶⁾ Oběťmi „konečného řešení“ se stali vedle Josefa, prohlášeného Okresním soudem ve Žďáru nad Sázavou v roce 1950 za mrtva nejpozději ke dni 31. října 1944,⁵⁷⁾ i jeho rodiče a většina sourozenců, přežili jen jeden bratr a dvě sestry (Růžena Ranschburgová, Regina Stanislavová).

Dr. Weisl byl totožný s JUDr. Otakarem (Otokarem) Weislem, narozeným 21. února 1912 v Bohumíně v rodině advokáta Richarda Weisla. Později se rodina přestěhovala do Slezské Ostravy. Otakar absolvoval gymnázium v Moravské Ostravě, kde učitel češtiny a spisovatel Vojtěch Martínek podnítil jeho zájem o literaturu. Poté vystudoval práva na Karlově univerzitě a od roku 1935 pracoval jako advokátní koncipient v Ostravě. Už od vysokoškolských let působil i jako publicista a později také aktivně vystupoval proti nacismu. V prosinci 1938 se Otakar Weisl oženil a na jaře 1939 přesídlil do Prahy. Za okupace se nepodrobil povinné registraci židovského obyvatelstva a zapojil se do odbojové činnosti. 7. září 1943 byl zatčen gestapem a uvězněn na Pankráci. Později byl předán do věznice na Karlově náměstí, odkud na Silvestra 1943 společně s Josefem Lieblem uprchl. Oba však byli za několik dní vypátráni a znovu uvězněni. Otakar Weisl zemřel v policejní věznici v terezínské Malé pevnosti, kde byl 11. prosince 1944 ubit.⁵⁸⁾

„Kolem velikonočních svátků [roku 1944] dostala pí Č. [Božena Čvančarová] [...] vyzvání od Gestapa. Tam byla vyslýchána kvůli mému příteli, kterého znala

pod pseudonymem N. [Václav Němec], neb L. [J. Liebl] u ní několikrát přenocoval. Různými způsoby snažilo se Gestapo z ní vynutiti, zdali nezanechal můj přítel peníze, kde je má a kdo za ním docházel. Jelikož se Gestapu nepodařilo dokázatí nějakou spojitost, byla jenom potrestána za to, jelikož ho neměla jako přechodného nocležníka přihlášeného, a musela zaplatiti pokutu K 2.000,- Německému červenému křížů. Já sám jsem nemohl již o něco dříve k ní docházeti, neb měla už předtím domovní prohlídku, od hospodářské kontroly, při které jsem byl bohužel přítomen. Byl jsem nucen při tom se legitimovati a nevím, jaký anděl strážný nade mnou bděl, že jsem z toho vyšel bez úrazu, neb jsem nebyl ani volán na policii. Z toho důvodu zbyl z mých přátel jenom p. L. Sch. [Leo Schwarz], ke kterému jsem skorem každý večer docházel a který mi opatřil též chlebové lístky. Dojížděl jsem také občas do Sáz. [Sázavy u Žďáru n. S.], kde jsem navázal [kontakt] s přítelem mého přítele L. [J. Liebla], s panem V. N. [Václavem Němcem]. I ten mi byl nápomocen až do konce války, takže jsem se konečně dočkal zániku německé bestie.“⁽⁵⁹⁾

Radost z konce nacistické okupace a druhé světové války vzápětí vystřídal smutek. Nikdo z Jakubových nejbližších se nevracel a postupně se zlé tušení změnilo v jistotu.

O konci nejmladší sestry Rosy v Treblince již bylo pojednáno. Prostřední sestra Emma s manželem Leo Ullmannem byla v průběhu roku 1940 nucena opustit byt v Haštalské ulici a přestěhovat se na adresu Svatoplukova 22, Praha XII. Emmu postihl zákaz vykonávat práci na předválečném pracovišti a zůstala „v domácnosti“. Ze Svatoplukovy ulice byli oba manželé povoláni do transportu s označením N, který je odvezl 17. prosince 1941 do terezínského ghetta. Následně byli zařazeni do transportu Ag, který vyjel z bohušovického nádraží 1. dubna 1942. Transport dojel do stanice Trawniki, odkud vězňové šli čtrnáct kilometrů do Piasek. V tomto malém městě nacházejícím se asi dvacet kilometrů od Lublinu nacisté za pomoci místních kolaborantů zřídili na jaře 1940 v části osídlené místními Židy ghetto, které bylo od podzimu téhož roku oddělené od města dřevěným plotem s ostnatým drátem.

Již se nedozvíme, zda oba nebo někdo z manželů byl nasazen na práci při kladení kabelů, nebo byli hned posláni k likvidaci transportem, vypraveným 11. dubna 1942 do Belzec. V květnu 1942 bylo v ghettu asi 7000 vězňů. Úplavice, která vypukla o měsíc později, si začala vybírat své oběti. Další transport z Piasek byl poslán 22. července 1942 ke zplynování do Sobiboru. Ti vězňové, kteří přežili na místě, byli po doplnění dalšími transporty 5. listopadu 1942 hnáni na nádraží v Trawnikách a odvezeni do Sobiboru k usmrcení v plynových komorách. Krátce poté bylo kolem jednoho tisíce „obyvatel“ ghetta postříleno na místním židovském hřbitově a počátkem roku 1943 následoval odvoz dalších ke zničení prací do tábora Trawniki.⁽⁶⁰⁾ V březnu a dubnu 1943 byly odeslány další transporty s více než 3000 vězni do Belzec. Z původního terezínského transportu Ag přežilo konec nacistického režimu pět lidí.⁽⁶¹⁾

Dne 22. ledna 1942 byla z Plzně deportována rodina Beckových transportem S do Terezína. Rudolf krátce po příjezdu do ghetta, dne 4. února 1942, zemřel na

srdeční slabost a propuklý zápal plic. Jeho tělesné ostatky spočívají na terezínském Židovském hřbitově.⁶²⁾ Ovdovělá manželka s dcerou byly zařazeny do transportu An, který odjel 25. dubna 1942 do Varšavy. Dle písemné vzpomínky, zaslané přeživším Emilem Fischerem z Loštic v roce 1972 Památníku Terezín, v transportu bylo asi tisíc osob. Po příjezdu byli deportovaní umístěni do velké synagogy mimo varšavské ghetto. V polovině května 1942 odvekl oddíl Sonderdienstu 37 mladých mužů do Treblinky, kam za nimi byl poslán zbytek transportu. Po příjezdu bylo vybráno 300 práceschopných, usuzují, že Berta Becková ani její dcera Margita mezi nimi nebyly. Ostatní vězni byli nahnáni do plynové komory. Popel zavražděných byl použit k opravě silnic. Vybraní práceschopní vězňové byli nasazeni na práci v zemědělství. Nemálo z nich bylo pobito v roce 1944 při pokusu o útěk. Svobody se dožilo jen devět osob z celého transportu An.⁶³⁾

Jakub se nedočkal návratu ani jedné ze svých sester, nepřežili ani jeho dva švagři a neteř. Chtěl začít nový život a nelze mu vyčítat, že zvolil cestu vytěsnění tragických událostí a s tím i svých kořenů. Následovaly kroky, kterými jednoznačně sledoval zbavení se tíživé minulosti. Do matriky již zaniklé Židovské náboženské obce Nýrsko k zápisu o jeho narození přibyl přípisek ze 17. dubna 1947: „Vystoupil z náb. spo. žid. a zůstává bez vyznání.“⁶⁴⁾ Následovala žádost o změnu příjmení na „Škorpil“, které vyhověl Zemský národní výbor v Praze ve svém usnesení z 27. listopadu 1947.⁶⁵⁾

Podle záznamu v policejní bytové přihlášce odešel Jakub v roce 1947 do Karlových Varů. Ve skutečnosti k jeho přesídlení došlo teprve v polovině roku 1949. K 15. březnu 1949 ukončil zaměstnání ve firmě Leopold Trinks.⁶⁶⁾ Potvrzení o zaměstnání v karlovarské pobočce národního podniku Řempe, který převzal majetek bývalého zaměstnavatele,⁶⁷⁾ udává začátek pracovního poměru 1. července 1949.⁶⁸⁾ Krátce předtím, 25. června 1949, se Jakub Škorpil nechal pokřtít v pražském kostele Panny Marie Sněžné. Do křestního listu bylo zapsáno i druhé jméno Jiří, jeho užívání mu však státní úřady nepovolily.⁶⁹⁾

K odchodu z Prahy Jakuba kromě ztráty zaměstnání ve firmě, s jejímž bývalým majitelem Maximiliánem Lukášem i nadále udržoval dobré neformální vztahy, motivovalo i rozčarování z kroků poučovacího režimu, který někdejšího sympatizanta s levicí zbavil iluzí o spravedlivém řádu. Nikdy nevstoupil do žádné politické strany, ani se neangažoval v činnostech, které by podporovaly „lidovou demokracii“. Daleko silnějším podnětem k odchodu ale spíše bylo vytěsnit z mysli tragédii, ztrátu svých šesti nejbližších, z nichž tři žili před deportací právě v Praze.

Pobyt a zaměstnání v Karlových Varech ukončil v září 1952, kdy se přistěhoval na Klatovsko ke své pozdější manželce Ludmile Minářkové, s níž se 20. prosince téhož roku oženil. Až do odchodu do starobního důchodu pak pracoval jako vedoucí inventurník v klatovské pobočce národního podniku Pramen.

Zda a do jaké míry se mu podařilo překonat minulost, se nikdy nedozvíme. O svém židovském původu a pobytu v ilegalitě se svědčil jen manželce. Není známo, nakolik se k zážitkům z první poloviny čtyřicátých let vracel při poválečných

setkáních s několika zbylými přáteli a známými z té doby. Roky v ilegalitě se ale očividně podepsaly na jeho zdravotní kondici. Dlouhodobě trpěl především ischemickou chorobou srdeční, která v noci z 8. na 9. července 1968 ukončila jeho život.

Autor tohoto příspěvku je jediným dítětem někdejšího nezvěstného.

Poznámky

- ¹⁾ Originál „pamětí ilegalisty“ se ztratil neznámo kdy a kde, autor převzal text z kopie uložené v jeho osobním archivu.
- ²⁾ Výňatky z textu byly pouze předneseny na konferenci konané v březnu 1989 v Památníku Terezín na paměť obětí tzv. rodinného tábora terezínských vězňů v koncentračním a vyhlazovacím táboře Auschwitz II - Birkenau, zavražděných v noci z 8. na 9. března 1944 v osvětlimských plynových komorách.
- ³⁾ Národní archiv, Praha (dále NA), sbírka Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích (dále HBMA), Nýrsko (o. Klatovy), inv. č. 1448, fol. 60v–61r.
- ⁴⁾ NA, HBMA, Pořejov (o. Tachov), inv. č. 1644, fol. 50v–51r; viz též zprávu v týdeníku Der Westböhmisches Grenzboten. Deutsch-freisinnige politische Wochenzeitschrift, Jg. XXXI, Nr. 19 (9. 5. 1903, Tachau).
- ⁵⁾ Státní oblastní archiv v Plzni – Státní okresní archiv Klatovy, fond Archiv města Nýrsko, Einwohnerzählung 1900 (s dodatečně doplňovanými údaji).
- ⁶⁾ Po dílčích uplatněních „árijských paragrafů“ protektorátní vládou „teprve“ v nařízení říšského protektora Konstantina von Neuratha o židovském majetku z 21. června 1939 byla poprvé užitá rasová kritéria norimberských zákonů. Protektor tím předešel arizačním tlakům na protektorátní reprezentaci ze strany domácích antisemitských kruhů, které chtěly získat židovský majetek do „českých“ rukou.
- ⁷⁾ Státní oblastní archiv v Plzni, fond Policejní ředitelství Plzeň, všeobecná registratura – část osobní, karton 24, sign. B 1050.
- ⁸⁾ Jednalo se o druhý transport z Plzně do Terezína. Památník Terezín (dále PT), Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob (dále jen Databáze) – Rudolf, Berta a Margita Beckovi, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beck-rudolf-8>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beckova-berta-2>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beckova-margita> [cit. 3. 2. 2024]. Portál projektu holocaust.cz, databáze obětí – Rudolf a Berta Beckovi, dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/76296-rudolf-beck/>, <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/76122-berta-beckova/> [cit. 3. 2. 2024].
- ⁹⁾ NA, fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna (dále PŘ Praha II – všeob. spis.), 1941–1950, karton 11856, sign. U 110/1, Ullmannová Emma, nar. 1898 a NA, PŘ Praha II – všeob. spis. 1941–1950, sign. U 108/5, Ullmann Leo, nar. 1903.
- ¹⁰⁾ PT, Databáze – Leo a Ema Ullmannovi, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-ullmann-leo>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-ullmannova-ema> [cit. 3. 2. 2024]. Portál projektu holocaust.cz, databáze obětí – Leo a Ema Ullmannovi, dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/130627-leo-ullmann/>, <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/130597-ema-ullmannova/> [cit. 3. 2. 2024].
- ¹¹⁾ Údaje převzaty z její složky ve fondu Policejního ředitelství Praha. Viz NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 2537, sign. G 614/3, Goldmannová Rosa, nar. 1901.
- ¹²⁾ PT, Databáze – Růžena Goldmannová, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-goldmannova-ruzena-5> [cit. 3. 2. 2024]. Podle svědectví Richarda Glazara, jednoho ze dvou vězňů ze stejného transportu do Treblinky, kteří se dožili konce války, esesáci hned po příjezdu poslali do plynové komory celý transport s výjimkou 15 nebo 17 mužů, které odvedli na práci – dopis Richarda Glazara zasláný autorovi v roce 1993. Viz též Karel LAGUS – Josef POLÁK, *Město za mřížemi*, 2. vydání, Praha 2006, s. 240–241.

- ¹³⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10329, sign. S 2737/19 Šorpil (sic, správně Škorpil) Jakub, nar. 1903 (na složce je uvedeno chybné příjmení).
- ¹⁴⁾ Ústní informace Karla Klímy (1909–1980) poskytnutá autorovi v roce 1979.
- ¹⁵⁾ Všechny poznámky v textu paměti Jakuba Goldmanna jsou od autora článku.
- ¹⁶⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ¹⁷⁾ Jakub Goldmann tehdy bydlel v Praze na adrese Josefská 71/20, Malá Strana.
- ¹⁸⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ¹⁹⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., sign. G 611/7, Goldmann Jakub, nar. 1903.
- ²⁰⁾ Tamtéž. Originální text záznamu o uzavření pátrání zní: „Nach der Meldung des K III/1 Nr. 2746 vom 28. 6. 1943 ist die Fahndung nach dem Jakob Goldmann bis derzeit ergebnislos geblieben.“
- ²¹⁾ Převzato z příspěvku Tomáš FEDOROVÍČ, *Abgängig – nevěstný. Zápas židovského obyvatelstva v Protektorátu Čechy a Morava o přežití v ilegalitě*, Terezínské listy 45, 2017, s. 33. M. Kárný uvádí v kategorii „abgängig“ 341–379 osob – Miroslav KÁRNÝ, *Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im sogenannten Protektorat, Judaica Bohemiae* 22, 1986, s. 14. A. Hájková došla po analýze evidenčních karet dokonce k počtu 577 „ponorek“, což se zdá být nadnesené číslo – Alena HÁJKOVÁ, *Vznik a složení kartotéky židovských osob z let nacistické okupace*, in: Terezínské studie a dokumenty 2000, Praha 2000, s. 351. Tomáš Fedorovič identifikoval 252 osoby, v oficiálních seznamech pořízených židovskými obcemi dokonce jen 197 osob, z toho 85 v Praze. Tento počet neodpovídá skutečnému stavu: sám Fedorovič uvádí, že v Brně, kde seznamy registrovaly 53 případy, se nejméně 75 osob nedostavilo k transportům – T. FEDOROVÍČ, *Abgängig – nevěstný*, s. 33–34. Podle údajů H. G. Adlera se po válce navrátili z ilegality 424 osoby – Hans Günther ADLER, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, Tübingen 1955, s. 17. K tomu srovnej T. FEDOROVÍČ, *Abgängig – nevěstný*, s. 45 a M. KÁRNÝ, *Zur Statistik*, s. 17.
- ²²⁾ Není známo, kde se tato chata nacházela. Podle indicií v dalším textu (nabírání vody z řeky, cestování do Prahy vlakem) usuzuji, že šlo buď o místo u Vltavy či Sázavy poblíž trati, po které dodnes jezdí „Posázavský Pacifik“, nebo u Berounky, podél níž také jezdí osobní vlaky.
- ²³⁾ Jednalo se o byt na adrese Jitčína (dnes Křesomyslova) ulice 599/8.
- ²⁴⁾ Genealogický portál Geni, Josef David Ullmann (profil vytvořil Itai Hermelin), dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josef-Ullmann/6000000016203311291> [cit. 3. 2. 2024].
- ²⁵⁾ Skutečný Václav Němec, který se s Josefem Lieblem „dělil“ o svou identitu, žil ve Velké Losenici, kde měl řeznickou živnost (zemřel v devadesátých letech). Jednou z příloh k „pamětem ilegalisty“ je kopie dopisu z 5. června 1945 adresovaného pravému Václavu Němcovi, kterým Jakub Goldmann potvrzoval, že „za svého ilegálního pobytu během německé okupace [...] byla mi poskytnuta Vámi obětavá pomoc ve formě, že jste mi posílal každý měsíc potravinové lístky a také tím, že jsem u Vás přespával, ačkoliv jste si byl vědom, že při mém dopadnutí by bylo pro Vás a Vaši rodinu trest smrti [sic]. Dále dosvědčuji Vám, že taktéž poskytl jste pomoc svému příteli Josefu Lieblovi, a sice tím, že jste mu zapůjčil Vaše osobní doklady [...] a že jste za ním dojížděl do Prahy a byl jste mu nápomocen tím, že jste se přihlásil k dočasnému pobytu v Praze, aby Josef Liebl mohl žít pod Vaším krycím jménem.“ Kopie dopisu v archivu autora.
- ²⁶⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora. K přechodu Josefa Liebla do ilegality viz PT, inv. č. A 7221, Verzeichnis der abgängigen Personen – Iglau. Dle tohoto pramene Liebl zmizel 18. května 1942.
- ²⁷⁾ Žádost MUDr. Henriety Tondlové, roz. Lieblové, o vydání osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb., podaná 17. března 1995. Viz Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Praha (dále VÚA-VHA), Sbírka osobních spisů žadatelů o vydání osvědčení podle § 8 zákona č. 255/1946 Sb. (dále jen Sbírka 255), Liebl Josef, nar. 23. 4. 1907, č. j. 318774/95. Sázava nad Sázavou je starší označení dnešního města Sázava v okrese Benešov.
- ²⁸⁾ PT, inv. č. A 7221, Verzeichnis der abgängigen Personen – Iglau.
- ²⁹⁾ Manželé Josef a Regina Stanislavovi bydleli v Kralupech nad Vltavou. Paní Stanislavová, „árijsky spřízněná“, byla sestrou Josefa Liebla a Růženy Ranschburgové, o které bude pojednáno dále.
- ³⁰⁾ Karel Čáslavský bydlel v Praze na adrese Hybernská 24. V dopise z 10. května 1945 Jakub Goldmann dosvědčoval, že mu Karel Čáslavský poskytl obětavou pomoc „ve formě zaměstnání a občasného pobytu, a to v době těsně po atentátu na Heydricha, asi od května 1942 do 30. ledna 1943“. Dopis osvědčoval také poskytnutí azylu dalším hledaným osobám. Kopie dopisu Jakuba Goldmanna Karlovi Čáslavskému z 10. 5. 1945 (příloha paměti Jakuba Goldmanna), archiv autora.
- ³¹⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ³²⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 7521, sign. K 1736/5, Klinenberger Josef, nar. 1908.

- ³³⁾ Genealogický portál Geni, Josef Klinenberger (profil vytvořila Sharon Horsky), dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josef-Klinenberger/6000000173773003575> [cit. 3. 2. 2024]. O sebevraždě Josefa Klinenbergera psal Jakub Goldmann Karlu Čáslavskému v dopise z 10. 5. 1945: „Josef Klingenberg [sic] [...] se později v červnu 1943 při pašování komunistických letáků do Terezína při zatýkání sám zastřelil.“ Kopie dopisu v archivu autora.
- ³⁴⁾ Rudolf Klinenberger se narodil 29. 4. 1905 v Kameni u Pelhřimova. Počátkem prosince 1938 se mu podařilo získat křestní list Církve československé husitské (vydán v Kostelní Lhotě), který použil při vyřizování dokladů k vycestování do jižní Ameriky, kde předtím dlouhodobě pracoval. Odjet do ciziny se mu ale nezdařilo. V roce 1940 se ještě neúspěšně pokusil získat povolení k vystěhování do Šanghaje. V tušení brzkého předvolání do transportu přešel 5. 11. 1942 do ilegality. Viz NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 5256, sign. K 2337/10, Klinenberger Rudolf, nar. 1905. Dále viz genealogický portál Geni, Rudolf Klinenberger (profil vytvořil Raň Kornfeld), dostupné z: <https://www.geni.com/people/Rudolf-Klinenberger/6000000070976828168> [cit. 3. 2. 2024].
- ³⁵⁾ Jde o datum doručení povolání do transportu, nebo datum příchodu na shromaždiště. Z Prahy do Terezína byla Rosa Goldmannová deportována transportem Bf dne 8. 9. 1942.
- ³⁶⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ³⁷⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 9344, sign. O 46/4, Obrovská Božena, nar. 1893.
- ³⁸⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., 1931–1940, sign. S 2928/6, Škorpil Václav, nar. 1891.
- ³⁹⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10658, sign. S 2928/10, Škorpil Ladislav, nar. 1906.
- ⁴⁰⁾ Sonderbericht Nr. 4 der Abt. II des Einsatzkommandos Prag zum Tagesbericht des Einsatzkommandos an die Einsatzgruppe Böhmen vom 30. April 1939. Viz NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10658, sign. S 2928/10, Škorpil Ladislav, nar. 1906.
- ⁴¹⁾ Údaje o Ladislavu Škorpilovi byly převzaty z fondu Policejního ředitelství Praha – viz NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10658, sign. S 2928/10, Škorpil Ladislav, nar. 1906. Spolu s Ladislavem Škorpilem byl mj. zatčen i Bedřich Reicin, který byl po uzavření paktu Molotov–Ribbentrop propuštěn a v roce 1940 mu Zentralstelle für Jüdische Auswanderung vystavila povolení k vycestování do Šanghaje. Nakonec Reicin cestu přerušil a zůstal v Sovětském svazu. K Reicinovi viz např. podrobnou biografii František HANZLÍK, *Bez milosti a slitování. B. Reicin – fanatik rudého teroru*, Praha 2011.
- ⁴²⁾ Občanská legitimace Ladislava Škorpila se nachází v archivu autora. Podle záznamu Slavomíry Dostálové, úřednice pražské advokátní poradny č. 10 (Školská 1, Praha II) z 22. 7. 1952, vyžádaného soudem za účelem prohlášení Ladislava Škorpila za mrtva, naposledy bydlel v roce 1941 v blíže neuvedeném domě v Celetné ulici. Viz NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10658, sign. S 2928/10, Škorpil Ladislav, nar. 1906.
- ⁴³⁾ Státní oblastní archiv v Plzni, Sbírka matrik západních Čech, sign. Plzeň 117, fol. 318v–319r. O prohlášení za mrtva požádala Okresní soud v Mladé Boleslavi zřejmě Ladislavova sestra Božena, která bydlela až do své smrti (1976) v nedalekém Chotětově. Samotné materiály mladoboleslavského soudu v této záležitosti se mi ve Státním okresním archivu Mladá Boleslav nepodařilo dohledat.
- ⁴⁴⁾ Je možné, že šlo o Erwina Ranschburga a jeho manželku Růženu, která byla sestrou Josefa Liebla. Jakub Goldmann by se s nimi ale musel seznámit už někdy na jaře či v létě 1942, protože 4. 9. 1942 byli Erwin a Růžena Ranschburgovi s dcerou Editou deportováni transportem Bd z Prahy do Terezína. Nebyli zařazeni do žádného z transportů na Východ a všichni tři se dožili osvobození v terezínském ghettu. O tom ale nemusel Jakub bezprostředně po osvobození vědět. Viz PT, Databáze – Erwin, Růžena a Edita Ranschburgovi, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-ranschburg-erwin>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-ranschburgova-ruzena>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-ranschburgova-edita> [cit. 3. 2. 2024].
- ⁴⁵⁾ Božena Čvančarová, narozená 19. 7. 1884 v Kutné Hoře, byla vdova po Václavu Čvančarovi, tajemníkovi redakce listu Národní politika. V roce 1948 se legálně vystěhovala z Československa do USA za svou dcerou. V 65 letech zvládla vykonat zkoušku z angličtiny, aby mohla požádat o získání nového občanství. Usadila se v kalifornském městě El Cerrito, kde 15. 4. 1971 zemřela. Datum jejího úmrtí je uvedeno v databázi Sorted By Name, Cvcancara Božena, dostupné z: https://sortedbyname.com/letter_c/cvancara.html [cit. 3. 2. 2024].
- ⁴⁶⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ⁴⁷⁾ Informaci autorovi poskytl Mgr. Vít Křesadlo, ředitel Státního okresního archivu Žďár nad Sázavou.
- ⁴⁸⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.

- ⁴⁹⁾ Kopie dopisu Jakuba Goldmanna Emanuela Petrovi z 24. dubna 1946 (příloha paměti Jakuba Goldmanna), archiv autora.
- ⁵⁰⁾ Telefonický rozhovor autora s Janem Mokrym 19. 5. 2011 a osobní setkání s ním v Nížkově 2. 7. 2011.
- ⁵¹⁾ Kopie dopisu Jakuba Škorpila (dříve Goldmanna) Růženě Ranschburgové ze 4. 2. 1948 (příloha paměti Jakuba Goldmanna), archiv autora. K Růženě Ranschburgové a její rodině viz poznámku č. 44.
- ⁵²⁾ Informace poskytnutá autorovi Jiřím Petrem 2. 7. 2011.
- ⁵³⁾ Informace poskytl autorovi Emanuelův syn Karel Petr v červenci 2011.
- ⁵⁴⁾ VÚA-VHA, Sbírka 255, Liebl Josef, nar. 23. 4. 1907, č. j. 318774/95. Součástí tohoto spisu je i kopie hlášení o útěku Josefa Liebla z věznice na Karlově náměstí v Praze.
- ⁵⁵⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora. K útěku Otakara Weisla a Josefa Liebla z věznice na Karlově náměstí, jejich vypátrání gestapem a novému uvěznění viz Alena HÁJKOVÁ, *Příběh skupiny Otakara Weisla*, in: Sborník referátů z mezinárodní vědecké konference Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“ k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů, Ostrava 1995, s. 272–274. Dále viz PT, Databáze – Josef Liebl, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/zi-liebl-josef> [cit. 3. 2. 2024].
- ⁵⁶⁾ Podle názoru Karla Petra tímto zrádcem mohl být jeden místní občan, kterého odmítl jmenovat.
- ⁵⁷⁾ Kopie dokumentu je k dispozici ve VÚA-VHA, Sbírka 255, Liebl Josef, nar. 23. 4. 1907, č. j. 318774/95.
- ⁵⁸⁾ PT, Databáze – Otakar Weisl, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/mp-weisl-otakar> [cit. 3. 2. 2024]. K jeho životu a odbojové činnosti viz A. HÁJKOVÁ, *Příběh*, s. 266–275. Srovnej též Databazeknih.cz, Otakar Weisl, dostupné z: <https://www.databazeknih.cz/zivotopis/otakar-weisl-77061> [cit. 3. 2. 2024].
- ⁵⁹⁾ Paměti Jakuba Goldmanna, archiv autora.
- ⁶⁰⁾ Holocaust Education & Archive Research Team, Jewish Ghettos, Piaski (autor hesla Robert Kuwalek), dostupné z: <https://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/piaski.html> [cit. 3. 2. 2024].
- ⁶¹⁾ K. LAGUS – J. POLÁK, *Město za mřížemi*, s. 233.
- ⁶²⁾ PT, Databáze – Rudolf, Beck, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beck-rudolf-8> [cit. 3. 2. 2024]. Portál projektu holocaust.cz, databáze obětí – Rudolf Beck, dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/76296-rudolf-beck/> [cit. 3. 2. 2024]. Jednou z příloh záznamu je oznámení o úmrtí v terezínském ghettu.
- ⁶³⁾ PT, Databáze – Berta Becková, Margita Becková, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beckova-berta-2>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-beckova-margita> [cit. 3. 2. 2024]; PT, inv. č. A 7280, vzpomínka Emila Fischera Osud transportu An z Terezína do Varšavy r. 1942; K. LAGUS – J. POLÁK, *Město za mřížemi*, s. 234.
- ⁶⁴⁾ NA, HBMa, Nýrsko (o. Klatovy), inv. č. 1448, fol. 60v–61r.
- ⁶⁵⁾ NA, PŘ Praha II – všeob. spis., karton 10329, sign. S 2737/25, Škorpil Jakub, nar. 1903.
- ⁶⁶⁾ Tamtéž.
- ⁶⁷⁾ Firma Leopold Trinks, kožené zboží, byla „z rozhodnutí závodních rad“ a na základě Vyhlášky ministra vnitřního obchodu ze dne 10. března 1949 o znárodnění dalších velkoobchodních podniků s usněmi a potřebami pro řemeslníky se zpětnou platností od 1. 1. 1948 vyvlastněna bez náhrady. Její bývalý majitel Maximilián Lukáš do své smrti v roce 1967 živil z důchodu necelých dvě stě korun.
- ⁶⁸⁾ Archiv autora.
- ⁶⁹⁾ Archiv autora.

THE STORY OF ONE OF THE “MISSING PERSONS” – JAKUB GOLDMANN

Summary

Pavel Škorpil, Prague

The article is based on the memoirs of Jakub Goldmann, who evaded deportation during the “Final Solution of the Jewish Question” by hiding underground. Written as “memoirs of one who stayed underground,” the text serves as a record of his recollections and experiences from mid-November 1941 until the end of the Nazi occupation of the Czech lands. Goldmann recalls people of Jewish and non-Jewish origin who supported him or who shared his fate. It is this interconnection with the stories of others that significantly enriches his memories. They broaden our understanding of the everyday life of people hiding underground during WW II. They also help us comprehend the attitudes and actions of the people involved in the broader context of the story of “missing persons” and of their supporters who risked their lives to help the missing individuals survive, despite being aware of the danger they were facing. That is why this paper goes beyond simply reproducing or analyzing a text written shortly after the end of the Second World War. It also aims to trace the lives of the people Goldmann interacted with and the reasons behind their actions.

After 1945, the author of the memoirs attempted to erase the tragic period when he lost all his loved ones from his mind. He formally left Judaism and later converted to Catholicism. He also changed his surname, which he took from the original owner of his illegally obtained documents. Whether these steps may have helped him leave behind his difficult past, it is still unclear to what extent.

Am 18.7.42 nach Ravensbrück überstellt!

Schuldling Kalandra, Zavis Geht Nr. 2550

Beschäftigung Journalist geboren am 10.11.02 in Frankstadt/Wahren

Angehöriger Frau: Elenore Kalandra, Veetin, Wahren Strasse Nr.

Abgang am: 6. APR. 1940 Uhr von 8.15 Sh. Entl. am: Uhr nach

Bei Einlieferung abgegeben:

☒ Das Handb.	☒ Kragen	☒ Briefstache mit	☐ Reißmesser Ningen
☒ Mantel Unter	☒ Wader	☒ Papiere	
☒ Rock	☒ Holenträger	☒ Jan.-Drei-Karte	
☒ Hose	☒ Schreibman	☒ Wasserst. Gohrhalter	☒ Wasser-Klebstache
☒ Weste	☒ Oosenhalter	☒ Messer - Schere	☒ Pafete <u>4. 3. 42</u>
☒ Pullover	☒ Mantel - Klebpl.	☒ Goldbücle	☒ Vertschagen <u>183/679</u>
☒ Hemden	☒ Kragenknöpfe	☒ Schlüssel	☒ Uhr mit Kette <u>mit 48.92</u>
☒ Unterhosen	☒ Haletuch	☒ Feuerzeng hölz.	☒ Handbucht <u>mit 48.92</u>
☒ Schuhe	☒ Fußschutzh.	☒ Tabak Pfeife	☒ Ring
☒ Gürtel	☒ Handschuhe	☒ Kamm Spiegel	☒ Kugelschloß <u>mit 48.92</u>

☒ Prüfungsmartin
Abgabe bestätigt:
Zwi. Kalandra

Abschließendevatter:
Mann

Karta WVHA Závěš Kalandry. Arolsen Archives, Bad Arolsen.

Prisoner registration card of Závěš Kalandra. Arolsen Archives, Bad Arolsen.

Felicitas
 Verheirathungsgesellschaft Dr. G. A. Simon Haft-Nr. 1642
 Beruf: Banister geboren am: 8.11.1892 in: Mutenice bei Gding
 Anfuhrer: Frau: Julie Dr. G. A. Simon, Mutenice bei Gding, Haft-Nr. 61
 Eingekerkert am: 24.3.1942 Gestapo Entlassen am: 30. SEP. 42
 Bei Einlieferung abgegeben:
 1 Hut Mütze Kragen Brieftasche mit Kofferapparat/messer
 1 Mantel ^{Weste} Binder Papiere Kofferlingen/plafet
 1 Rock Brustträger Rucksack 1 Koffer
 1 Hose Leibkissen Jan. Verh. Karte Koffer Aktentasche
 1 Weste Bodenhalter Bleistift Federhalter Palet
 2 Pullover Mantel, Handschuhe Messer Schere Wertsachen: 2/1227
 2 Hemden Kragenhandschuhe Geldbörse Uhr mit Ketten
 1 Unterhosen Halsstuch Schüssel Rembrandt
 12 Schuhe Kassenstuch Feuerzeug 1 Kette [Halskette]
 18 Strümpfe Handtasche Tabak Pfeife
 1 Sonnenbrille *Handtasche* Kamm Spiegel
 Abgegeben: Simon Dr. G. A. Simon
 Gefangenwächter: Simon Dr. G. A. Simon
 44 Oberstaatsanwalt

Karta WVHA Šimona Drgáče. Arolsen Archives, Bad Arolsen.

Prisoner registration card of Šimon Drgáč. Arolsen Archives, Bad Arolsen.

ná se o dvě registrace téže osoby. Osudy některých vězňů nejsou vždy zřejmé, ale identifikovali jsme 483 zemřelých a minimálně devět popravených na základě tzv. zvláštního zacházení (Sonderbehandlung).

V letech 1939 až 1945 bylo z Čech do Flossenbürgu prostřednictvím Stapoleitstelle Prag předáno 845 a z Moravy prostřednictvím Stapoleitstelle Brünn a Stapo-

leitstelle Mährisch Ostrau celkem 1003 osob. Další vězně předaly velké koncentrační tábory jako Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen, Gross-Rosen a Auschwitz. Od roku 1940 byli na příkaz pražského gestapa do Flossenbürgu předáváni vězni také z policejní věznice v Terezíně, celkově jich bylo přes 930. Poslední transport čítající devadesát osob dorazil do tábora 12. dubna 1945.

Nejvíce českých vězňů bylo přijato do stavu koncentračního tábora Flossenbürg v období let 1944 a 1945 – téměř 84 % z celkového počtu. Jen v roce 1945 jich bylo zaregistrováno 1517. Například tzv. moravským transportem z Brna 26. ledna 1945 přibýlo 833 osob. O jejich deportaci rozhodl Kommandeur der Sicherheitspolizei v Brně Max Rausch.³⁾

Nová databáze obsahuje tedy 3366 jmen bývalých vězňů, kteří v letech 1939–1945 prošli koncentračním táborem Flossenbürg. Společně s českými vězni (95 %) sem byli z Protektorátu Čechy a Morava a tzv. Sudetenlandu deportováni také cizinci (především občané Sovětského svazu, Německa, Francie, Itálie, Chorvatska, Polska a Slovenska). Židé z různých zemí tvořili 6 % z celkového počtu (tj. 202 mužů).

Flossenbürgem prošla řada významných českých osobností. Jmenujme alespoň některé:

- Rafael Schächter (1905–1945), hudební skladatel, pianista a dirigent židovského původu, podílel se na kulturním dění v terezínském ghettu, kde s vězni nastudoval Verdiho Requiem,
- Jan Jína (1890–1962), československý diplomat a vedoucí politického odboru kanceláře prezidenta E. Beneše,
- Šimon Drgáč (1892–1980), prvorepublikový přednosta 2. oddělení Hlavního štábu československé branné moci,
- Václav Hošek (1909–1942), atlet, olympionik, zastřelen při pokusu o útěk,
- Závěš Kalandra (1902–1950), historik a novinář,
- Jan Kefer (1906–1941), astrolog, hermetik a publicista,
- Ferdinand Knobloch (1916–2018), významný psychiatr,
- Vladimír Škacha (1920–1987), voják, příslušník výsadku Silver B,
- Jaroslav Riedl (1893–1945), malíř a legionář.

V následujícím přehledu se pokusíme představit některé zásadní prameny, které pomohly vytvořit elektronický soubor českých vězňů koncentračního tábora Flossenbürg. Hlavní zdroje písemností se nacházejí v těchto institucích:

- National Archives ve Washingtonu,
- Arolsen Archives, International Center on Nazi Persecution, Bad Arolsen,
- KZ-Gedenkstätte Flossenbürg,
- Národní archiv, Praha,
- Památník Terezín.

K významným pramenným zdrojům patří tzv. Nummernbücher des KZ Flossenbürg, které se staly jedinečným pomocníkem při výstavbě databáze. Originály knih se nacházejí v National Archives ve Washingtonu.⁴⁾ Osmisvazkovou „Číselnou knihu“ začali psát vězeňští písaři po přečíslování vězňů počátkem roku 1944.

JUDr. Jan Jína (1890–1962). Wikimedia Commons.

Vladimír Škacha (1920–1987). Wikimedia Commons.

Rafael Schächter (1905–1945). Památník Terezín, inv. č. A 11372.

Rafael Schächter (1905–1945). Terezín Memorial, inv. No. A 11372.

V dubnu 1945, kdy pro chaos a přeplněnost tábora přestali záznamy provádět, bylo překonáno číslo 90 tisíc.

Cenné prameny poskytl také arolsenský online archiv, který obsahuje např. vězeňské karty (WVHA-Häftlingskartei), transportní seznamy, různé jmenné soupisy, korespondenci a doklady o přesunech vězňů z jiných táborů, poboček a vazebních zařízení. V online archivu jsme našli téměř tři tisíce osob⁵⁾ a zjistili jsme, že řada bývalých vězňů má zachovanou původní kartu Hlavního hospodářského a správního úřadu SS (WVHA)⁶⁾ vystavenou v táboře. Nalezli jsme celkem 2940 karet, které obsahují cenné informace – např. vězeňské číslo, národnost a kategorii vězně, osobní údaje, dále datum a místo příchodu a odchodu, případně datum úmrtí, profesi před zatčením, kontakt na rodinné příslušníky atd.

Zdrojem dat se stal také KZ-Gedenkstätte Flossenbürg,⁷⁾ který umožňuje na svých webových stránkách vyhledávání informací přes online databanku Memorial Archives. Dalším zdrojem byla digitální Kniha mrtvých (Totenbuch), která obsahuje jména více než 21 tisíc z celkového počtu 30 tisíc vězňů, kteří zahynuli v koncentračním táboře Flossenbürg nebo v jeho pobočkách.

Také Národní archiv v Praze poskytl k bádání písemnosti k flossenbüřským vězňům uložené ve sbírce Okupační vězeňské spisy,⁸⁾ které se staly velmi důležitými při analýze jednotlivých záznamů. Jako neméně důležité se projevíly rovněž záznamy o nově příchozích do věznice Praha-Pankrác.⁹⁾

Souborná Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob¹⁰⁾ na webových stránkách Památníku Terezín posloužila pro ověření získaných dat. Výrazným zdrojem informací se stala především dílčí databáze Věznice gestapa v Malé pevnosti Terezín,¹¹⁾ která poskytla k ověření 1014 jmen.

Začátkem dubna 1945 se začaly k Flossenbürgu blížit americké jednotky, a to donutilo táborové velení SS, aby 20. dubna 1945 zahájilo evakuaci 22 tisíc vězňů. Cílem pochodu smrti byl koncentrační tábor Dachau. Flossenbürg byl americkou armádou osvobozen 23. dubna a v tentýž den byl v bavorském Stamsriedu zastaven i zmiňovaný pochod smrti.

Poznámky

¹⁾ Památník Terezín, Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/databaze>.

²⁾ Dílčí databáze vězňů v pobočkách koncentračního tábora Flossenbürg na českém území jsou již zpracovány a integrovány do souborné Databáze politicky a rasově pronásledovaných osob (<https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/flossenbuerg>, <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/litomeric>).

³⁾ K němu viz Martin-Petr TLUSTOŠ, *Max Rausch, Velitel bezpečnostní policie v Brně 1944–1945. Studie k proměnám organizačních struktur Bezpečnostní policie v Protektorátu Čechy a Morava*, bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno 2020. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/tdfy3/BP462587_MaxRausch.pdf.

⁴⁾ Památník Terezín, Nummernbücher des KZ Flossenbürg, mikrofilm.

⁵⁾ Arolsen Archives, International Center on Nazi Persecution, Bad Arolsen, databáze osob, dostupné z: <https://arolsen-archives.org/en/search-explore/search-online-archive/>.

⁶⁾ SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt.

⁷⁾ KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, dostupné z: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/cs/>.

⁸⁾ Národní archiv, Praha, sbírka Okupační vězeňské spisy, inv. č. 949–953, kartony 29–30, místně řazené spisy – Flossenbürg.

⁹⁾ Tamtéž, inv. č. 111, 113, 115, 117, Praha-Pankrác – řídicí úřadovna gestapa, knihy zatčených s odebranými cennostmi, 1941–1942, 1944–1945.

¹⁰⁾ Viz poznámku č. 1.

¹¹⁾ Památník Terezín, dílčí databáze Věznice gestapa v Malé pevnosti Terezín 1940–1945, dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/mala-pevnost>.

K životnímu jubileu Miroslavy Langhamerové

V listopadu loňského roku oslavila významné životní výročí dlouholetá pracovnice Památníku Terezín a členka redakční rady Terezínských listů, historička Miroslava Langhamerová.

Když jsem v roce 1983 poprvé překročil bránu terezínské Malé pevnosti jako novopečený pracovník historického oddělení, měl jsem mimořádné a dvojnásobné štěstí. Potkal jsem tam dva lidi, kteří zásadním způsobem ovlivnili mou další pracovní kariéru. Dostalo se mi výjimečného vedoucího v osobě Jaroslava Jozy a získal jsem vynikající kolegyni a časem také výbornou kamarádku Miroslavu Langhamerovou, tehdy ještě Benešovou. Strávili jsme spolu mnoho, dovolím si říci, plodných pracovních let.

Když jsem nastoupil do Památníku, věnovala se výzkumu osudu českých žen i mužů v koncentračním táboře Ravensbrück. Mnoho let vyhledávala v různých pramenech údaje, z nichž nakonec vznikla databáze českých vězňů tohoto tábora, která poskytuje poměrně úplné informace o jejich počtech a osudech. Toto její obrovské úsilí se odrazilo také ve výstavní činnosti, a to dokonce v mezinárodním měřítku, v podobě české národní expozice v Památníku Ravensbrück.

Dalo by se říci, že její vášni se staly dějiny pobočky koncentračního tábora Flossenbürg v Litoměřicích a s ním spjatých podzemních továren pod vrchem Bídnice. Vzala na sebe úkol, který před ní sice již řešili jiní zaměstnanci Památníku Terezín, ale který potom několik let čekal na pokračovatele. S velkým zápalem se pustila do systematického hledání v rozptýlených a často dobře ukrytých pramenech, pátrala po lidech, kteří by mohli vnést do výzkumu nové světlo, navázala velmi cennou spolupráci s tehdy teprve vznikajícím památníkem ve Flossenbürgu a jeho mladým stejně tak zapáleným šéfem Jörgem Skriebeleitem. Takto získala velmi cenné informace, které začala zpracovávat. Vždy dbala na to, aby se skutečný příběh tábora a továren neztrácel pod nánošem pseudoteorií, legend a báchorek, které prostory podzemních továren obklopovaly a které pravidelně vytahovali na světlo různí pseudobadatelé a lovci senzací. Miroslavě Langhamerové se podařilo zásadním způsobem prohloubit naše znalosti o počtech, národnostním složení a osudech vězňů koncentračního tábora Litoměřice. V neposlední řadě její mnohaletý systematický výzkum přinesl výsledky nejen v podobě krátkodobých výstav, ale nakonec vyústil ve stálou expozici věnovanou litoměřickému táboru a podzemním továrnám.

A nakonec třetí velké téma, na kterém dosud pracuje. Stejně jako v případě koncentračního tábora Ravensbrück se rozhodla zjistit počty českých vězňů v koncentračním táboře Flossenbürg a zmapovat jejich osudy. Tím stále pokračuje v naplňování úkolu, který si kdysi Památník vytýčil, a sice popsat perzekuci vězňů z českých zemí nejen v terezínských represivních zařízeních, ale také v německých koncentračních táborech na území Evropy, úkol, který kdysi zahájil zmíněný docent Jaroslav Joza výzkumem zaměřeným na české vězně koncentračního tábora Mauthausen.

Toto samozřejmě není úplný výčet výzkumných úkolů, které na svá bedra Miroslava Langhamerová vzala. Dlouhodobě se rovněž věnovala dějinám věznic gestapa v terezínské Malé pevnosti a také tématu osvobození Terezína v květnu 1945. Uvedené široké spektrum zájmů dokumentuje mimo jiné její publikační činnost.

V souvislosti s publikační činností je třeba vyzdvihnout také její velké zásluhy na poli ediční činnosti Památníku Terezín. Dlouhou řadu let byla redaktorkou Terezínských listů. Proslula svou trpělivostí vůči příspěvateľům a pilí při úpravě mnohdy poměrně syrových textů do podoby, ve které pak byly zveřejněny. Díky ní si „Terezínky“ zachovaly dobrou úroveň, přežily různé turbulence a v dobré kondici přešly do rukou Mirčiných nástupců.

Velkou část svého pracovního nasazení věnovala Miroslava Langhamerová výstavní činnosti. Po mnoho let byla členem týmů, které připravovaly valnou část expozic a výstav Památníku Terezín. Vzpomínám si na spolupráci na krátkodobých výstavách, která, než došlo k výběru exponátů a sepsání scénáře, zahrnovala nekonečné a někdy i vášnivé diskuse o každém detailu, protože Mirka byla a je perfekcionistka. Ano, byla prakticky u všeho důležitého. U expozic na téma Malé pevnosti, již zmíněné expozice o litoměřickém táboře a zdejších podzemních továrnách, podílela se na stálé výstavě v Ravensbrücku a také na tak zásadním díle, jako je česká národní expozice v Osvětimi.

A „last but not least“ je Mirčina vášeň pro elektronické zpracování dat. Když jsme dostali v Památníku první počítač (jeden!), museli jsme se u něj střídat. Tehdy začalo dodnes trvající období „elektronického sběru a zpracování dat“. Do primitivních databází jsme „sypali“ údaje z pramenů získaných napříč republikou. Díky této mravenčí práci, na které měla Miroslava Langhamerová lví podíl, vznikla rekonstruovaná kartotéka vězňů policejní věznice v Malé pevnosti, postupně k ní přidala již zmíněná data o českých vězních v Ravensbrücku, pak přišly na řadu Litoměřice a nakonec Flossenbürg. A ať si čtenář nemyslí, že vše bylo jednoduché. Mirka zásadním způsobem metodicky ovlivnila způsob tvorby těchto databází, zvažovala podobu každého údaje tak, abychom se v budoucnu vyhnuli nedorozuměním a nepřesnostem. Podívejte se na dnešní internetové stránky Památníku, kolik údajů se díky tomu podařilo zpřístupnit.

Bylo by možné psát dál a dál. Mirka se účastnila sběru vzpomínek bývalých vězňů. Psala zprávy, posudky, léta se věnovala agendě žádostí o odškodnění účastníků odboje. Nedokážu určitě vyjmenovat vše. Každopádně pro Památník byla a je neocenitelným přínosem a, nebál bych se toho slova, pilířem jeho vědecké a popularizační činnosti. Dokázala toho tolik, protože je celý život velmi pracovitá, nesobecká, ochotná spolupracovat v rámci týmu a odborně fundovaná. I když se naše profesní cesty rozešly, zůstává pro mne výborným parťákem a skvělou kamarádkou. Pokud jsem na něco zapomněl, musíš mi to Mirko odpustit, paměť vynechává. Na Tvé zdraví!

Marek Poloncarz, Státní oblastní archiv v Litoměřicích

Silvia GOLDBAUM TARABINI:

**Danske jøders liv og død i Theresienstadt. København,
Gyldendal 2023, 655 stran. ISBN 9788702369700**

Dánsky psaná publikace *Danske jøders liv og død i Theresienstadt* (Život a smrt dánských Židů v Terezíně) představuje na 655 stránkách příběh internace 470 Židů z Dánska v terezínském ghettu.¹⁾ Byli zde vězněni rok a půl, od října 1943 do poloviny dubna 1945, a podle výchozí země deportace tvořili početně nejmenší skupinu. 89 % z nich nucený pobyt přežilo,²⁾ což vysoce překračuje statistiku přežití vězňů z jiných zemí. Dánští internovaní byli totiž vyňati z transportů do vyhlazovacích táborů³⁾ a v průběhu internace se jim z Dánska dostávalo značné potravinové pomoci. Na konci války nacisté povolili propuštění dánských Židů z ghetta a jejich transport švédskými autobusy do neutrálního Švédska. Do

Dánska byli repatriováni až po kapitulaci Německa.

Fundovaná a zároveň čtivá kniha zaujme od prvních stránek dynamikou příběhu a zaslouží si pozornost pro bezprecedentní detailní zpracování holokaustu v Dánsku z pohledu samotných přeživších. Publikace zaujme i bilaterálním dánsko-českým přesahem, a to nejen s ohledem na internaci dánských Židů na území Protektorátu Čechy a Morava, ale především pro skutečnost, že mezi osobami deportovanými z Dánska se ocitli i židovští uprchlíci původem z Československa. Jejich vzpomínky v publikaci několikrát zazní.

Rozsáhlá studie završuje dvacetiletý výzkum historičky Silvii Goldbaum Tarabini, která vydání publikace v prestižním kodaňském nakladatelství Gyldendal načasovala na podzim 2023 u příležitosti osmdesátého výročí transportů dánských Židů do Terezína. Jedná se nicméně o její již třetí zpracování tohoto tématu. První předložila formou disertační práce v roce 2016 na Technické univerzitě v Berlíně.⁴⁾ V roce 2021 vydalo upravenou verzi disertace nakladatelství Routledge pod názvem *The Jews of Denmark in the Holocaust. Life and Death in Theresienstadt Ghetto*. Recenzované dánské zrevidované a rozšířené vydání ubralo na akademičnosti a je určeno pro širší čtenářskou obec.

Ke čtenářům se tak dostávají systematicky utříděné informace o Židech deportovaných z Dánska do Terezína, jejich svědectví a zkušenosti. Tarabini též sleduje, jak se postupem času jejich vzpomínky proměňovaly. Nechybí ani poučný

vhled týkající se utváření poválečného narativu této kapitoly holokaustu dánských Židů. Na základě rozsáhlého archivního výzkumu v mnoha paměťových institucích (včetně českých) shromáždila autorka, jak dokládá rozsáhlým poznámkovým aparátem, stovky dánských svědectví a mnoho dalších informací o internaci Židů z Dánska. Sama v první dekádě 21. století uskutečnila 33 rozhovorů, ve kterých shromáždila cenné, v jistém smyslu slova bilanční vzpomínky dosud žijících deportovaných. Na základě těchto zdrojů zrekonstruovala paměť dánských terezínských vězňů. Zaznamenala, jak samotné oběti nacistického útlatku internaci prožívaly a jakým způsobem o ní později vyprávěly.

Publikace přináší historii terezínského ghetta viděnou z dánské perspektivy. To bylo pro Židy z Dánska prvním a posledním místem internace (s výjimkou dvou malých skupin)⁵⁾ a tudíž je dánská paměť holokaustu spjata výlučně s Terezínem. Většina přeživších z jiných zemí popisovala věznění v Terezíně jako méně brutální a hrůzostrašné ve srovnání s vyhlazovacími a koncentračními tábory. Ve vzpomínkách dánských Židů toto porovnání samozřejmě absentuje. Skutečnost, jak podotýká Tarabini, že někteří vězni trpěli více, však neumenšuje prožitky ani utrpení jiných vězňů.⁶⁾

Publikace je formálně rozdělena do třinácti kapitol.⁷⁾ Cílem knihy je zrekonstruovat příběh dánských vězňů a poukázat na rozmanitost zkušeností i narativů v rámci této skupiny. Autorka seznamuje čtenáře se sbírkou dánských svědectví, která zanechala celá jedna třetina přeživších terezínských vězňů z Dánska. Ohrazuje se proti údajnému nedostatku těchto pramenů osobní povahy, který přispěl, jak zaznívalo v odborné literatuře, k upozadění terezínské internace v dánské poválečné paměti druhé světové války. Tarabini vnímá toto období dlouhého mlčení přeživších spíše jako neochotu ostatních jim naslouchat. Podrobný soupis svědectví zaznamenaných převážně v dánštině uvádí v poslední ze tří samostatných příloh v závěru knihy.⁸⁾ Pro zajímavost: z doby internace se dochovaly tři rozsáhlé deníky, většinou však jde o vzpomínky, které vznikaly až s určitým časovým odstupem. Mnoho jich bylo zaznamenáno již během karantény ve Švédsku, kde židovské organizace distribuovaly navrátilcům dotazníky. Tři desítky přeživších včetně českého uprchlíka Otty Schwarzbarta své vzpomínky sepsaly do rozsáhlých textů. Některé z nich v následujících dekádách vyšly tiskem.⁹⁾

Jednotlivé kapitoly Tarabini řadí podle klíčových událostí – protižidovská razie, deportace do Terezína, potravinové balíčky, návštěva Červeného kříže, reflexe transportů na Východ a repatriace. V první kapitole představuje předválečné rozvrstvení dánské židovské obce, kterou rozdělila podle etnicko-jazykového klíče a občanského statusu na tři skupiny. Dánští starousedlíci tvořili jednu čtvrtinu internovaných a patřili ke starým, po staletí etablovaným židovským rodům, které náležely i do nejvyšších společenských a obchodních kruhů dánské společnosti. Z této skupiny se rekrutovali tzv. prominenti, jak Dány často označovali ostatní terezínští vězni. Polovinu dánských vězňů tvořili tzv. přistěhovalci, kteří v prvních dekádách 20. století našli v Dánsku útočiště před pogromy ve východní Evropě. Mnozí z nich byli ortodoxní Židé, hovořili jidiš a slovanskými jazyky. Z této skupi-

ny se v Terezíně ocitly především manželské páry a rodiny s dětmi různého věku. Poslední skupina sestávala z mladých lidí původem z Německa, Rakouska a Československa, kteří byli členy sionistických organizací Hechaluc nebo Alija mládeže (Jugend Aliya). V Dánsku se připravovali na emigraci do Palestiny, a proto žili na farmách, kde získávali praxi v zemědělství. Jejich pobyt se v důsledku války protáhl na několik let. Hovořili plyně dánsky a měli status uprchlíků.

Toto dělení posloužilo autorce jako klíčový komparativní a analytický nástroj. Jednotlivé události před, během i po internaci v Terezíně objasňuje prizmatem jednotlivých skupin, a hlouběji tak proniká do sociálně-ekonomických rozdílů během věznění. Ukazuje, že hierarchické dělení mělo vliv i na životní podmínky během internace. Jednotlivé skupiny v rámci dánské komunity neměly rovné postavení a docházelo především ke zvýhodňování starousedlíků před přistěhovanci a uprchlíky.

Publikace chronologicky líčí politické události v Dánsku od poloviny roku 1943, který se stal pro Židy osudovým. Došlo k ukončení tzv. politiky spolupráce dánské vlády s německými okupanty a nacisté zavedli okupační formu vlády. Tarabini neopomíná důležité souvislosti včetně dvojité hry říšského zplnomocněnce v Dánsku Wernera Besta a vyzaření chystané protizidovské razie dánským sociálním demokratům, kteří varovali židovskou komunitu. Kdo by hledal odpovědi na dosud neobjasněné otázky, například proč nacisté vyrazili klíčovým dánským politikům datum razie a jak je možné, že se podařilo během podzimu zorganizovat více než 1600 tajných plaveb přes jindy přísně střeženou dánsko-švédskou hranici probíhající Øresundskou úžinou, zůstane zklamán. Autorka se nepouští do revize těchto již mnohokrát diskutovaných témat. Ostatně cílem publikace je události z roku 1943 rekonstruovat na základě zkušeností a svědectví dotčených Židů, nikoliv jejich pomocníků a dalších zainteresovaných osob a institucí. Tento přístup provází i další kapitoly.

Úspěšný hromadný útek sedmi tisíc Židů z Dánska do Švédska, který proběhl za pomoci mnoha Dánů, byl již mnohokrát popsán. Tarabini se však zaměřuje na ty útoky, které se nezdařily a vedly k tragédiím nebo zatčení a následné deportaci. Zde u českého čtenáře zvláště rezonuje tragický osud tří bývalých teplických gymnazistů, kteří se do Dánska dostali v rámci přípravy na emigraci do Palestiny. Jejich rybářský kutr do Švédska nedoplul a posádka lodi i židovští uprchlíci se utopili v Baltském moři.

Kapitoly věnované deportacím do Terezína, mezilidským vztahům, každodennímu životu v ghettu, nemocem a úmrtím líčí poměry v počátečním období terezínské internace dánských Židů. Ti byli deportováni nečekaně, přijeli jen s příručními zavazadly, naprosto nevybaveni, a zařadili se tak na pomyslné dno vězeňského společenství. Až v Terezíně dánští Židé poprvé na vlastní kůži zažili omezení svobody, příkoří, bídu, hlad a bezmoc a v důsledku toho i úmrtí svých blízkých. Oproti jiným okupovaným zemím nebyly v Dánsku zavedeny protizidovské zákony. Zachování občanských práv pro všechny obyvatele včetně Židů si vymínila dánská vláda, když v roce 1940 přistoupila na tzv. politiku spolupráce

s německými okupanty.¹⁰⁾ Občanská práva tak zůstala v zemi zachována (s výjimkou zákazu komunistické strany) po více než tři roky okupace až do října 1943. S protizidovskou legislativou a nacistickou perzekucí se proto dánští Židé setkali až v terezínském ghettu.

I když výchozí pozice byla v Terezíně pro všechny internované z Dánska vesměs stejná, postupem času začaly napříč skupinami vznikat rozdíly dané socio-kulturním kapitálem jednotlivců. Nejrychleji se v ghettu dokázala zorientovat skupina uprchlíků, hlavně díky tomu, že v ghettu potkali své příbuzné a známé, kteří jim vypomohli radami a kontakty. Také hovořili jazyky ghetta – německy a někteří z osmi mladých lidí původem z Československa i česky.

Po půl roce pobytu začaly dánským Židům do ghetta přicházet potravinové balíčky z Dánska a jejich poměry se začaly výrazně měnit k lepšímu. Vězni z Dánska získali cenný socioekonomický kapitál, který umožňoval příjemcům balíčků fyzické přežití a poskytoval psychickou podporu. Potraviny se staly mocnou devizou v terezínském směnném obchodu a dánská skupina postoupila výš v pomyslné hierarchii ghetta. Zároveň ale docházelo k nerovnoměrné distribuci potravinových balíčků v jejím rámci.

Tarabini detailně odkrývá celou složitou agendu a zapojení mnoha jednotlivců a institucí v Dánsku do posílání potravin. Skupina starousedlíků z Terezína komunikovala s vlivnými osobnostmi v dánských institucích, ač ve zjednodušeném formátu, který dovoľovala dopisnice z ghetta. Ti pak usilovali o zlepšení situace pro všechny internované Židy z Dánska. Autorka ukazuje, jak angažovaní jednotlivci a neformální uskupení zahájili rozsáhlou akci. Nejdříve naslepo a poté organizovaně, se zapojením mnoha tzv. balíkových kmotrů, posílali potravinové balíčky i oděvy ještě předtím, než Dánský červený kříž získal od nacistických úřadů oficiální souhlas se zasíláním potravin. To bylo možné až po návštěvě delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže v červnu 1944. Jde o obdivuhodný příklad fungování občanské společnosti, která nenechala své spoluobčany ani uprchlíky na holičkách. Lidé zapojení do pomocné akce sestavovali svépomocí seznamy internovaných (nacistické úřady odmítly seznam poskytnout) a posílali balíky nejen jim, ale též jejich příbuzným a dalším internovaným. Výzkum autorky ukazuje, že polovina těchto balíků od léta 1944 mířila Židům z Dánska a polovina pak dalším vězňům mimo dánskou skupinu.

Potravinovou pomoc však nečerpali všichni dánští Židé. Několik osob a rodin balíčky nedostávalo, protože o jejich internaci v Dánsku nevěděli. Potravinové balíčky přinesly vedle obrovské pomoci i prohloubení sociálních rozdílů mezi internovanými. Statistika autorky dokládá, že největší díl potravinové pomoci obdrželi starousedlíci, zatímco ke zbývajícím dvěma skupinám se jí dostalo podstatně méně. Tarabini přináší v souvislosti s distribucí dánských balíčků překvapivý poznatek, že znevýhodnění se cítili být přistěhovalci, ale nikoliv uprchlíci. Ti měli nejméně výhod, jejich vzpomínky ale tento fakt nereflektují, naopak jejich svědectví jednoznačně vyjadřují vděčnost za pomoc. Naproti tomu skupina přistěhovalců se cítila být při čerpání zdrojů z Dánska znevýhodněna, reálně také více

strádala a byla zranitelnější – i s ohledem na to, že v ní bylo velké zastoupení rodin s malými a často nemocnými dětmi. Na část této skupiny se například nedostalo bydlení ve vlastních pokojích, které před návštěvou Červeného kříže prioritně obdrželi starousedlíci, zatímco velká část přistěhovalců a uprchlíků bydlela po celou dobu internace v hromadných ubikacích. Autorka tak zároveň ukazuje, že prominentní status se týkal jen části internovaných Židů z Dánska, a to až ve druhé polovině jejich věznění v ghettu.

Tarabini porovnáním dokládá, že u jednotlivých skupin se lišil přístup k potravinám, a tím i rozměr jejich strádání. Argumentuje, že poválečné vzpomínky tyto rozdíly reflektují, protože však většinu svědectví zanechali zástupci starousedlíků, tak právě jejich vzpomínky nastavily v Dánsku poválečný narativ terezínské internace. Ten odrážel snesitelnější životní poměry, než ve kterých v ghettu žila více než polovina dánských vězňů.

Dánské úřady si vyžádaly inspekci poměrů v terezínském ghettu, která později vešla ve známost jako návštěva delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže. Tarabini ji navrhuje vnímat jako dvě různé návštěvy, které proběhly současně, ovšem každá s jiným cílem, přičemž „dánská návštěva“ měla za cíl pouze prověřit životní podmínky internovaných dánských Židů. Autorka zvažuje, jak nacisté dánské vězně zneužili ke své propagandě a do jaké míry to mělo vliv na skutečnost, že vězni z Dánska byli vyňati z transportů na Východ. Jde o otázku, která nemá pro nedostatek pramenů stále jasnou odpověď. Tarabini přináší zajímavé porovnání raportů všech delegátů návštěvy. Autorem hlavní kontroverzní zprávy, která podpořila nacistickou propagandu o Terezíně jako vzorovém táboře, byl švýcarský delegát Maurice Rossel. Zástupci dánské Zdravotní péče a dánského Ministerstva zahraničí však referovali o návštěvě v podobném duchu. Autorka neopomíná ani etické dilema, které je s návštěvou spojeno – na jedné straně přinesla významné výhody pro dánské Židy, na druhé straně po ní následovaly rozsáhlé podzemní transporty s tragickými následky pro tisíce jiných vězňů.

Tarabini také sleduje, jak se v Dánsku formoval poválečný narativ terezínské internace a objasňuje, jakou proměnou prošel. Do šedesátých let 20. století byl vnímán především v souvislosti s perzekucí, deportacemi a útrapami německé okupace jako jeden z případů evropského holokaustu. Po soudním procesu s Adolfem Eichmannem na začátku 60. let 20. století, kdy vznikala v mnoha zemích nová svědectví, se osud Židů z Dánska jednoznačně vymykal tragickému osudu židovských obětí z jiných nacisty podmaněných států. Příběh dánských Židů, z nichž naprostá většina válku přežila, začal být reflektován jako výjimečný případ – „dánský zázrak“ – a pozornost se stočila především k tématům spojeným se zdařilým útekem do Švédska a již zmíněným vysokým počtem přeživších v Terezíně. Důraz se kladl na aktivitu občanské společnosti, která se angažovala v pomoci, zatímco prchající převzali roli pasivních účastníků, tedy těch, které angažovaní Dánové (nežidé) zachraňovali. Osudy Židů, kteří útek nezvládli, zůstaly dlouho upozaděny.

Jednu z příloh publikace tvoří tři jmenné seznamy dánských Židů deportovaných do Terezína čtyřmi transporty z Dánska a malými transporty z Ravens-

brücku a Sachsenhausenu.¹¹⁾ V seznamech jsou kromě jmen uvedeny údaje o roce a místě narození i o státní příslušnosti v době deportace. Tarabini jména deportovaných neanonymizuje, což obhájí navzdory současnému trendu ochrany osobních údajů. Naopak považuje za žádoucí neskrývat identitu obětí a jejich základní osobní údaje zveřejnit pro potřeby dalšího historického bádání. Tento postup se ukazuje jako přínosný, zvláště s ohledem na deportované původem z jiných zemí. Badatelům se tak například dostávají utříděné informace o uprchlících, kteří odešli z Československa a sdíleli osud s dánskými Židy. I tito uprchlíci zapsali dánsky své vzpomínky na internaci v Terezíně. Zmíněné texty by jistě stály za překlad do češtiny, což vnímám jako pobídku pro pražskou skandinavistiku, která už představila ukázky ze vzpomínek dánských vězňů terezínského ghetta u příležitosti osmdesátého výročí jejich deportace.¹²⁾

Závěrem lze konstatovat, že publikace je bezesporu fundovanou studií holokaustu v Dánsku, která se díky smyslu pro detail a rozsáhlému výzkumu bezpochyby stane klíčovým referenčním zdrojem. Přínos výzkumu Silvii Tarabini je i v poukázání na fungování občanské společnosti, která v době beznaděje nabídla pomoc nejen svým židovským spoluobčanům s dánskými kořeny, ale také židovským přistěhovalcům a uprchlíkům. Proto lze knihu číst i jako příběh o solidární pomoci, který je pro současnou společnost velmi aktuální.

Vendula V. Hingarová,
oddělení skandinavistiky Ústavu germánských studií FF UK, Praha

Poznámky

¹¹⁾ Počty internovaných z Dánska se u různých autorů liší. K tomu viz Silvia GOLDBAUM TARABINI, *Danske jøders liv og død i Theresienstadt*, København 2023, s. 474. Tarabini do počtu 470 internovaných počítá osoby z dánských transportů XXV/1, XXV/2, XXV/3, XXV/4, XXV/4 Ez a dále čtyři dánské Židy, dočasně internované v Sachsenhausenu, kteří do Terezína přijeli s berlínskými transportními čísly. Podrobně viz S. GOLDBAUM TARABINI, *Danske jøders*, s. 446–473.

¹²⁾ S. GOLDBAUM TARABINI, *Danske jøders*, s. 12.

¹³⁾ Jedinou výjimkou byl Jonisch Schmul Sender, narozený 18. 3. 1899 ve Varšavě, který v roce 1939 ilegálně emigroval do Dánska, kde byl zatčen a deportován do Terezína v dánském transportu XXV/3. Dne 20. 3. 1944 byl převezen tzv. psychiatrickým transportem Dx do Osvětimi a tam zavražděn v plynové komoře. Více o jeho životě viz S. GOLDBAUM TARABINI, *Danske jøders*, s. 343–350. K tzv. psychiatrickému transportu z Terezína viz Tomáš FEDOROVÍČ, *Osudy psychiatrického transportu Dx (20. března 1944) z ghetta Terezín do KT Auschwitz-Birkenau*, Zpravo-daj. Vzdělávací a informační bulletin Památníku Terezín, č. 4/2022 [online], dostupné z: <https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/osudy-psychiatrickeho-transportu-dx-20-brezna-1944-z-ghetta-terezin-do-kt-auschwitz-birkenau/> [cit. 6. 9. 2024].

¹⁴⁾ Silvia GOLDBAUM TARABINI FRACAPANE, *Experiences of Persecution and Ghetto-Life. Danish Testimonies about Theresienstadt*, Ph.D. thesis, Zentrum für Antisemitismusforschung, Technische Universität Berlin, 2016.

¹⁵⁾ Jednalo se skupinu deseti žen a dětí, kterou nacisté do Terezína deportovali po několikaměsíčním věznění v Ravensbrücku transporty č. XXV/4 a XXV/4 Ez. Ze skupiny šesti dánských Židů uvěz-

něných v listopadu 1943 v Sachsenhausenu byli čtyři v lednu 1944 přemístěni do Terezína, jeden do Majdanku (KT Lublin) a jeden do KT Mauthausen, kde zahynul.

⁶⁾ S. GOLDBAUM TARABINI, *Danske jøders*, s. 437.

⁷⁾ Názvy kapitol knihy v českém překladu: 1. Židé v Dánsku před říjnem 1943; 2. Razie proti Židům; 3. Cesta do terezínského ghetta a počáteční období; 4. Rozdíly; 5. Život v ghettu; 6. Zoufalství, nemoci a smrt; 7. Poštovní zásilky a balíčky; 8. Dánské potravinové balíky pohledem ostatních; 9. Návštěva mezinárodní delegace 23. června 1944; 10. Po návštěvě; 11. Svědkové odjíždějících transportů; 12. Poslední měsíce v Terezíně; 13. Život po ghettu.

⁸⁾ Příloha 1, Přehled deportovaných; Příloha 2, Demografie; Příloha 3, O zdrojích – dánská svědecktví z Terezína.

⁹⁾ Otto Schwarzbart (1921–2005), původem z Jemnice, sepsal své zážitky z konce 30. a z první poloviny 40. let formou autobiografického románu, v němž popisuje odjezd do Dánska, život na statku v Jutsku, nepodařený útěk do Švédska a internaci v Terezíně. Kopie rukopisu v dánštině o rozsahu 250 stran je uložena v Dánském židovském muzeu v Kodani (Dansk Jødisk Museum, København). Po návratu do Dánska autor marně usiloval o jeho zveřejnění.

¹⁰⁾ Hans KIRCHHOFF – Lone RÜNITZ, *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*, Odense 2007, s. 45.

¹¹⁾ Číslo transportů, kterými byli dánští Židé deportováni do terezínského ghetta: XXV/1, XXV/2, XXV/3, XXV/4, XXV/4 Ez, I/106 a I/110.

¹²⁾ Helena BŘEZINOVÁ – Vendula V. HINGAROVÁ (edd.), *Dánští Židé v Terezíně*, Praha 2024.

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2023

Leden

17. 1.

V předsálí kina Muzea ghetta proběhla komentovaná prohlídka výstavy návrhů z architektonické soutěže na rekonstrukci Muzea ghetta v Terezíně s názvem Architekti pro Muzeum ghetta Terezín a prezentace vítězného návrhu.

26. 1.

V kinosále Muzea ghetta se uskutečnil koncert Ztracené písně z cyklu Květovaný kůň v podání tria Romanovská, Tichý, Hrubý, který přiblížil tvorbu významného hudebního skladatele terezínského ghetta Karla Reinera. Úvodní slovo přednesl muzikolog Lubomír Spurný. Akce se konala v předvečer Dne památky obětí holocaustu a předcházení zločinům proti lidskosti.

Únor

7. 2.

Při vzpomínkovém pořadu v předsálí kina Malé pevnosti s názvem „Pocta Bedrníkovi aneb za svobodu slova a myšlení“ připomněl historik Zdeněk Hazdra osudy Zdeňka Bořka-Dohalského a dalších účastníků protinacistického odboje z řad novinářů. Program hudebně zarámovalo České noneto. Akci připravil Památník Terezín ve spolupráci s Plzeňskou filharmonií.

17. 2.

Návštěvu Památníku Terezín vykonal velvyslanec Belgického království Grégoire Cuvelier s doprovodem.

Velvyslanec Belgického království Grégoire Cuvelier na Národním hřbitově v Terezíně.

Ambassador Grégoire Cuvelier of the Kingdom of Belgium at the National Cemetery in Terezín.

21. 2.

Filmový festival Za hradby pokračoval promítáním filmu režiséra Alfréda Radoka Daleká cesta, po které následovala beseda s historikem Jiřím Novotným.

Březen

8. 3.

V předsálí kina Muzea ghetta proběhla vernisáž výstavy „Guido Oppenheim (1862–1942). Z Lucemburska do Terezína“. Výstava výtvarných děl tohoto významného lucemburského malíře se konala u příležitosti 80. výročí jeho úmrtí v terezínském ghettu a 100. výročí navázání diplomatických vztahů mezi Československem a Lucemburskem.

Výstava výtvarných děl lucemburského malíře Guido Oppenheima (1862–1942), který zemřel v terezínském ghettu.

An exhibition of works of art by the Luxembourg painter Guido Oppenheim (1862–1942), who perished in the Terezín Ghetto.

Vernisáž výstavy „Dneska ctí tě za svatého, zítra budeš svinák“, kterou připravil Památník koncentračního tábora Flossenbürg.
Preview of the exhibition “A Saint Today, a Swine Tomorrow”, prepared by the Flossenbürg Concentration Camp Memorial.

16. 3.

V předsálí kina Malé pevnosti byla zahájena výstava Památníku koncentračního tábora Flossenbürg o osudech vybraných patnácti československých vězňů a vězeňkyň koncentračního tábora Flossenbürg s názvem „Dneska ctí tě za svatého, zítra budeš svinák“.

Byla vydána Výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2022.

Duben

6. 4.

Proběhla přednáška historiků Památníku Terezín o koncentračním táboře v Litoměřicích a výstavbě nacistických podzemních továren pod vrchem Bídnice. Po ní následovala komentovaná prohlídka bývalého krematoria litoměřického tábora.

13. 4.

Ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti byly společnou vernisáží otevřeny výstava výtvarných děl Jiřího Kubového s názvem „Přítomnost ticha“ a audiovizuální instalace Martina Janíčka nazvaná „Potkal jsem Desnose“.

17. 4.

U příležitosti dne památky obětí povstání ve varšavském ghettu Jom ha-šoa ve ha-gvura (Den šoa a hrdinství) se konalo tradiční veřejné čtení jmen obětí holokaustu z řad vězňů terezínského ghetta. Akce proběhla v půdním divadle v bývalých

Vrchní zemský rabín Karol Sidon při veřejném čtení jmen obětí holokaustu u příležitosti dne památky obětí povstání ve varšavském ghettu Jom ha-šoa ve ha-gvura (Den šoa a hrdinství).

Chief Rabbi Karol Sidon during a public reading of the names of the Holocaust victims on the occasion of the Day of Remembrance of the Victims of the Warsaw Ghetto Uprising – Yom HaShoah ve HaGvura (Holocaust and Heroism Remembrance Day).

Magdeburských kasárnách ve spolupráci s městem Vysoké Mýto, tamním muzeem a gymnáziem, jehož studenti v rámci doprovodného programu sehráli představení přibližující tragické osudy čtyř židovských rodin z Vysokého Mýta.

25. 4.

Festival Za hradby pokračoval projekcí filmu Musíme si pomáhat, po které následovala beseda s jeho tvůrci, scénáristou Petrem Jarchovským a režisérem Janem Hřebejkem.

Květen

2. 5.

Položením věnců na bývalém popravišti v Malé pevnosti a na Národním hřbitově v Terezíně byla připomenuta památka obětí poslední popravy v terezínské věznici gestapa dne 2. května 1945.

21. 5.

Na Národním hřbitově se uskutečnila tradiční Terezínská tryzna, hlavní vzpomínková akce k uctění památky obětí nacistické perzekuce. Zúčastnili se jí bývalí vězni a jejich příbuzní, čelní ústavní činitelé a další politici, zástupci velvyslanec-

Terezínská tryzna 2023, hlavní projev prezidenta České republiky Petra Pavla.

Terezín Commemoration 2023; keynote speech delivered by President Petr Pavel of the Czech Republic.

tví řady států a široká veřejnost. Hlavní projev přednesl nově zvolený prezident České republiky Petr Pavel. Jménem bývalých vězňů promluvil přeživší holokaustu pan Jano Hanák.

Návštěvníci Tereziánské tržny 2023.

Visitors to the Terezín Commemoration 2023.

29. 5.

Do Památníku Terezín zavítala delegace mezinárodního sdružení International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) v čele s Natalí Harshman a Lornou Cannon.

30. 5.

V půdním divadle v bývalých Magdeburských kasárnách se konal vzpomínkový koncert Akademie Vídeňských filharmoniků. Byl připomenutím tragického osudu šestnácti členů orchestru Vídeňských filharmoniků, kteří se stali během 2. světové války oběťmi nacistické perzekuce. Tři z nich byli vězněni v terezínském ghettu.

Vzpomínkový koncert Akademie Vídeňských filharmoniků.

Commemorative concert performed by the Vienna Philharmonic Academy.

Červen

8. 6.

V kinosále Muzea ghetta proběhlo slavnostní vyhlášení výsledků 29. ročníku literární a 27. ročníku výtvarné soutěže pro děti a mládež – Memoriálu Hany Greenfieldové. Jeho součástí bylo otevření výstavy soutěžních prací v předsálí kina Muzea ghetta. Akci hudebně doprovodil soubor String Clartet.

15. 6.

V předsálí kina Malé pevnosti byla otevřena výstava „Josef Miklík“, která vyprávěla výtvarně zpracovaný příběh o pomoci katolického kněze Josefa Miklíka rodině židovského lékaře Richarda Frankla.

22. 6.

Ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti se konala vernisáž výstavy kreseb, obrazů a objektů Václava Špaleho s názvem „Ze tmy“.

Václav Špale hovoří na vernisáži své výstavy s názvem „Ze tmy“.

Václav Špale speaking at the preview of his exhibition entitled “From the Dark”.

27. 6.

V pamětní síni v objektu bývalého Krankenrevíru v Malé pevnosti proběhl pietní akt u příležitosti 73. výročí popravy Milady Horákové. Stejného dne došlo k odhalení pamětní desky docenta Vladimíra Krajiny a jeho spolupracovníků v místech, kde byli v policejní věznici v Malé pevnosti vězněni.

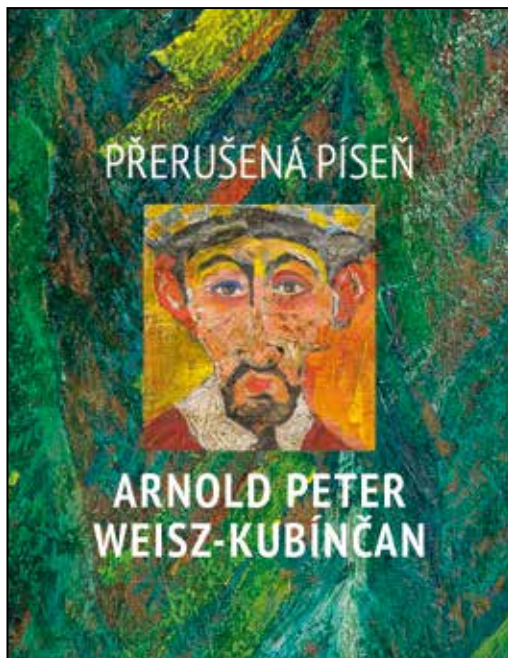
28. 6.

Festival Za hradby pokračoval promítáním filmu Poslední motýl, po němž následovala beseda s filmovým historikem Tomášem Hálou.

Září

7. 9.

V předsálí kina Muzea ghetta byla zpřístupněna výstava „Arnold Peter Weisz-Kubínčan. Přerušená píseň“, na které byly představeny obrazy slovenského malíře židovského původu, zavražděného v roce 1944.

Obálka katalogu k výstavě „Arnold Peter Weisz-Kubínčan. Přerušená píseň“.

Cover of the catalogue for the exhibition “Arnold Peter Weisz-Kubínčan. An Interrupted Song”.

10. 9.

Na terezínském Židovském hřbitově a poté na pietním místě u řeky Ohře se konala tradiční tryzna Kever Avot, věnovaná uctění památky židovských obětí nacistické genocidy z českých zemí. Její součástí byl i vzpomínkový koncert hudebního tělesa NeoKlasik orchestr nazvaný In memoriam Terezín-Osvětim. Ten připomněl 80. výročí transportů odjíždějících z terezínského ghetta do tzv. rodinného tábora terezínských vězňů, který byl na několik měsíců zřízen ve vyhlazovacím a koncentračním táboře Auschwitz II - Birkenau. Hlavními pořadateli tryzny byly Federace židovských obcí v České republice a Židovská obec v Praze.

Tryzna Kever Avot na terezínském Židovském hřbitově.

Kever Avot Commemoration at the Terezín Jewish Cemetery.

14. 9.

V předsálí kina Malé pevnosti byla zahájena výstava o smutné a méně známé části života českého kreslíře a humoristy s názvem „Jiří Winter Neprakta. Neznámý osud“.

19. 9.

Projekcí filmu Všichni moji blízcí pokračoval festival Za hradby. Následovala beseda s představitelem hlavní role Braňo Holíčkem.

20. 9.

Památník Terezín navštívil ministr kultury České republiky Martin Baxa.

Ministr kultury České republiky Martin Baxa při návštěvě Památníku Terezín.

Mr. Martin Baxa, Minister of Culture of the Czech Republic, during his visit to the Terezín Memorial.

23. 9.

V půdním divadle v bývalých Magdeburských kasárnách bylo uvedeno představení dětské opery Brundibár v podání studentů a studentek gymnázia v německém Wülfrathu u příležitosti 80. výročí její premiéry v terezínském ghettu.

Dětská opera Brundibár ve ztvárnění studentského souboru gymnázia v německém Wülfrathu.

The children's opera "Brundibár" performed by an ensemble of grammar school students from Wülfrath, Germany.

26. 9.

V kinosále Muzea ghetta byl promítán dokumentární film Letters from Brno / Dopisy z Brna. Jeho autorka Karen Krüger na základě nově objevených dopisů napsaných během nacistické okupace českých zemí přiblížila život své matky, jednoho z dětí zachráněných Nicholasem Wintonem, a tragický osud svých prarodičů. Po projekci proběhla beseda s autorkou knižní předlohy a zároveň producentkou Karen Krüger a také s režisérem Jeffreyem Garym.

Říjen

3. 10.

V půdním divadle v bývalých Magdeburských kasárnách se konala vzpomínková akce Dánští Židé v Terezíně. Byla uspořádána u příležitosti 80. výročí příjezdu prvního dánského transportu do Terezína ve spolupráci s oddělením skandinavistiky Ústavu germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a dánským velvyslanectvím v České republice. Její součástí bylo představení výstavy Dánští Židé v Terezíně a čtení vzpomínek dánských Židů studenty skandinavistiky. Akce se zúčastnili velvyslanci a velvyslankyně Dánska, Švédska, Finska, Norska a Izraele.

Čtení vzpomínek dánských Židů vězněných v terezínském ghettu na setkání k 80. výročí jejich deportace.

Reading from the memories of the Danish Jews imprisoned in the Terezín Ghetto at a meeting marking the 80th anniversary of their deportation.

24. 10.

Festival Za hradby pokračoval projekcí filmu Zapomenuté transporty do Lotyšska, po které se uskutečnila online beseda s tvůrcem dokumentu Lukášem Příbylem.

Listopad

28. 11.

Uvedením filmu Vyšší princip skončil filmový festival Za hradby. Následovala beseda s filmovým historikem Tomášem Hubáčkem.

Prosinec

6. 12.

Památník Terezín navštívila primátorka města Leeds Alison Garthwaite.

14. 12.

V předsálí kina Malé pevnosti proběhla vernisáž výstavy výtvarných děl Jiřího Kačera s názvem „Frotáže, kameny“.

Byly vydány Terezínské listy č. 51/2023.

Sestavila Dagmar Holzhammerová, Památník Terezín

TEREZÍNSKÉ LISTY 52/2024

SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Památník Terezín

Řídí redakční rada ve složení:

PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.; Mgr. Michaela Dostálová; Miroslava Langhamerová;
PhDr. Marek Poloncarz; Mgr. Tomáš Raichl; PhDr. Ivana Rapavá, Ph.D.; Mgr. Tomáš Rieger;
PhDr. Jan Roubínek; Mgr. Jan Špringl; Mgr. Jana Švarcová; Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka

Překlad resumé a popisků do angličtiny: Jan Valeška

Překlad z němčiny: Anna Paap

Výkonný redaktor: Tomáš Raichl

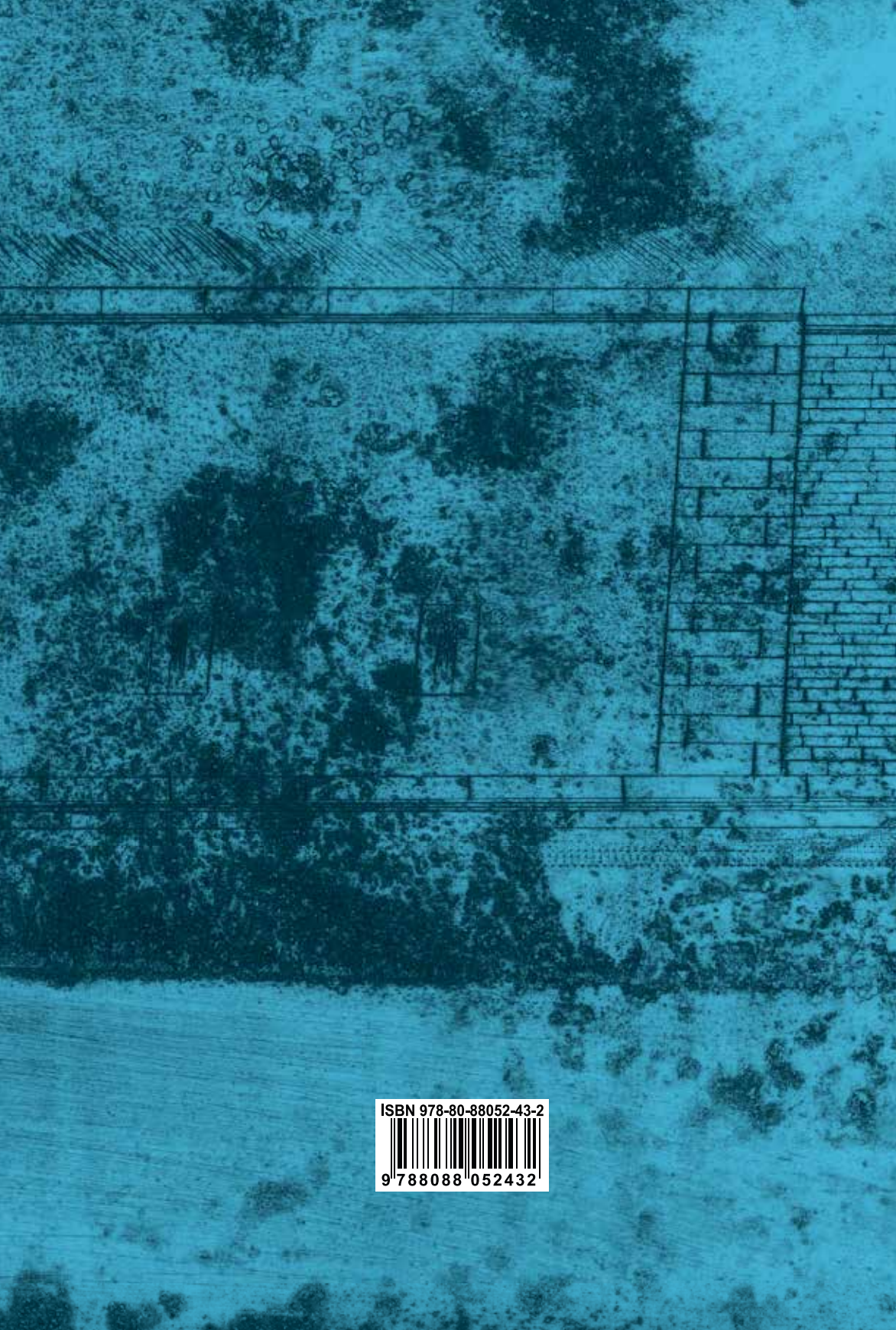
Vydal Památník Terezín v roce 2024

Realizace Helena Osvaldová – Nakladatelství OSWALD, Praha

Náklad 450 kusů

ISBN 978-80-88052-43-2

© Památník Terezín, 2024

ISBN 978-80-88052-43-2

9 788088 052432